

PULE'ANGA 'O TONGA

**FA'UNGA PALANI LANGA
FAKALAKALAKA 'A TONGA II
2015-2025**

**Paotoloaki 'a e Fakalalakaka
'o TONGA:**

Ke fakatupulekina hotau tofi'a

POTUNGĀUE PA'ANGA MO PALANI FAKAFONUUA, ME, 2015

FAKAHOKOHOKO

Tepile 'o e Ngaahi Fakanounou _____	7
Lisi 'o e ngaahi lea tefito mo hono 'uhinga _____	9
Talamu'aki _____	11
Talateu _____	14
To'o Konga Lalahi _____	16
1 Talateu _____	29
2 Puipuitu'a ki he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II _____	30
2.1 Talateu _____	30
2.2 Fakamamafa ki he Fakalalakaka Fakalukufua'pea mo 'ene Tu'uloa _____	30
2.3 Tupu Faka'ekonōmika mo e Fetō'aki 'i he Tu'unga 'o e Mo'ui _____	36
2.4 Ngaahi Liliu 'i he Tu'unga 'o e Mo'ui _____	39
2.5 Ngaahi Fakalalakaka 'a e Tu'unga Fakapa'anga Mo 'ene Tu'uloa _____	43
2.6 Tokolahi mo e Fehikitaki 'a e Kakai _____	45
2.7 Ngaahi Fakalelei Fakapolitikale mo e Konisitutone _____	47
2.8 Ko 'etau Moto pea mo e 'Ulungaanga Fakafonua _____	47
2.9 Ko ha Ngāue Fakapule'anga 'oku Hu'ufataha ki ha Ola 'Oku Lelei Ange _____	52
2.10 Ko e Faingata'a Mei he Fakatamaki Fakaenatula Mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea _____	53
2.11 Sio ki he Kaha'u, Fakatu'atamaki mo e Fili ki he Kaha'u _____	54
2.12 Fakamā'opo'opo 'o e Puipuitu'a _____	56
3 Ko hono Fatu 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalakala 'a Tonga hono II _____	57
3.1 Fa'u 'o e Fotunga mo e Kanoloto 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'o Tonga _____	57
3.2 Ko e Visone Fakalukufua 'o e Fa'unga Palani (Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'o Tonga) _____	59
3.2.1 Ko 'etau Moto mo e 'Ulungaanga Fakafonua _____	59
3.2.2 Ko 'etau Ola Fakafonua Fakalukufua: fekumi ko e ha me'a 'oku hoko _____	60
3.2.3 Kaveinga Ngaue Fakafonua: pou pou malohi ki he fiema'u mahu'inga _____	62
3.2.4 Ngaahi Ola Fakapotungāue vahevahe Fakapoutuliki: fakaikiiki 'o e tokoni ki he ngaahi fiema'u _____	63
3.2.5 Ko e Visone Fakakātoa 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'o Tonga II _____	66
4 Ngaahi Fakaikiiki 'oe ngaahi Ola Fakafonua mo e Fakapotungāue _____	68

4.1	Ngaahi Ola Fakafonua: pou pou ‘a e lēvolo taupotu ki ‘olunga ki he ngaahi fiema’u	68
4.1.1	Ola Fakafonua A: Longomo’ui e ‘ilo faka’ekonōmika	68
4.1.2	Ola Fakafonua E: Fakalalakaka ‘i Kolo mo ‘Uta	69
4.1.3	Ola Fakafonua F: Fakalalakaka ‘a e Kakai mo e Vahevahe Taau ‘a fafine mo tangata	69
4.1.4	Ola Fakafonua H: Fakakaukaua’i ‘e he Pule Lelei ‘a e Pule ‘a e Lao	70
4.1.5	Ola Fakafonua I: Ngāue Lalahi mo e Tekinolosa	71
4.1.6	Ola Fakafonua K: Kelekele, ‘Atakai mo e Feliuliuaki e ‘Ea	71
4.1.7	Ola Fakafonua L: Ngaahi Ngāue ‘Oku Mahu’inga’ia ai ‘i he Ngāue Tauhi Vā Tu’apule’anga Mo e Pule tau’ataina	72
4.2	Fakakulupu ‘oe ngaahi Ola Fakapotungāue ki he ngaahi Poutuliki	74
4.2.1	Poutuliki 1: Fa’unga Faka’ekonōmika	74
4.2.2	Poutuliki 2: Fa’unga Fakasōsiale	79
4.2.3	Poutuliki 3: Ngāue’anga Fakapolitikale	84
4.2.4	Poutuliki 4: Ngāue Lalahi mo e Tekinolosa	89
4.2.5	Poutuliki 5: Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e ‘Atakai	92
5	Founga Fakahoko Fatongia ‘a e Fa’unga Palani Fakalalakaka ‘a Tonga II.	96
5.1	Fakahokohoko ‘o e Ngaahi Palani Ngāue ‘a e Pule’anga	96
5.2	Vahevahe ‘a e Ngaahi Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue	97
5.3	Fa’u ‘a e Ngaahi Taumu’a Ngāue ‘a e Ngaahi Kautaha	99
5.4	To e vakai’i ‘a e fakalalakaka ‘i he founga ngāue	103
5.4.1	Ngaahi Me’afua tefito ki he fakahoko fatongia	104
5.4.2	Ngaahi fakamatala ke ma’u ‘i he founga ‘oku to e fakalalakaka ange	105
5.4.3	Fokotu’u e Ngaahi Tāketi	106
6	Ngaahi Fakalahi	114
	Fakalahi 1 : ‘Asenita ‘a e Ngaahi motu Iiki ‘oku kei Fakalalakaka ‘i he “Halafononga ‘a Ha’amoā”	115
	Fakalahi 2 : Talafi ‘o e Ngaahi Taumu’a Fakalalakaka mo Tu’uloa	116
	Fakalahi 3 : Fakalukufua ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka I	118
	Fakalahi 4 : Fakafehoanaki ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘o Tonga I mo e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘o Tonga II	120

Fakalahi 5: Fakafehoanaki ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakalaka ‘o Tonga II ki he Fa’unga Palani Langa Fakalalakalaka ‘o Tonga I.....	121
Fakalahi 6: Malohinga, Vaivai’anga, Faingamālie mo Makatukia’anga ki he Poutuliki Faka’ekonōmika.....	122
Fakalahi 7: Malohinga, Vaivai’anga, Faingamālie mo e Makatukia’anga ki he Poutuliki Fakasōsiale.....	124
Fakalahi 8: Malohinga, Vaivai’anga, Faingamālie mo e Makatukia’anga ki he Poutuliki Fakapolitikale.....	126
Fakalahi 9: Malohinga, Vaivai’anga, Faingamālie mo e Makatukia’anga ki he Poutuliki Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Tekinolosia	128
Fakalahi 10: Malohinga, Vaivai’anga, Faingamālie mo e Makatukia’anga ki he Poutuliki ki he Koloa Fakaenatula mo e ‘Atakai.....	129
Fakalahi 11: Fakafehoanaki ‘a e Ngaahi Malohinga, Vaivai’anga, Faingamālie mo e Makatukia’anga ki he Ngaahi Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue	131
Fakalahi 12 : Founa ki hono ngāue’i ‘etau Visone.....	132
Fakalahi 13 : Konga Si’i ‘o e Mape ki he fokotu’utu’u palani ngāue ‘a e Potungāue Pa’anga mo Palani Fakafonua, 2015/16.....	134
Fakalahi 14 : Ngaahi Fakakaukau Mahu’inga ke ne tataki ‘a e Taumu’a Fakahoko Ngāue	135
Fakalahi 15 : Ngaahi Me’afua ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga II	150

Hokohoko ‘o e ngaahi Fakatātā

Fakatātā 1 : Ko e Visone ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga (TSDF).....	20
Fakatātā 2 : Tu’uloa – Potupotu Tatau ‘o e Fiema’u ki he ‘Atakai, Sosiale mo e ‘Ekonōmika	34
Fakatātā 3: Tupu totonu Faka’ekonōmika ‘a e Fonua mei he 2003/04 – 2017/18, ‘i hono fakakau mo ‘ikai fakakau ‘a e nō Siaina.....	36
Fakatātā 4: Fakalukufua ‘o e Ma’u’anga Pa’anga Fakafonua ki he tokotaha (GNI/capita) ‘o e Ngaahi ‘Otu Motu Iiki ‘o e Pasifiki pea mo Tonga (Fika’i ‘i he founa faka-‘Atalasa/Atlas Method) (USD) 2000-2012	37

Fakatātā 5: Vahevahe ‘o e Kakai ‘oku ma’ulalo hifo ‘enau ma’u’anga pa’anga ‘i he laine Masivesiva ‘i he Tu’unga Fakapa’anga Fakamāmani Lahi 2001 & 2009 ‘i he Savea ki he Ma’u’anga Pa’anga mo e Fakamole ‘a e Taautaha (HIES).....	38
Fakatātā 6 : Patiseti Fakalotofonua ‘I hono fakapēseti ‘aki e Mahu’inga ‘o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP), 2004/05 to 2016/17	43
Fakatātā 7 : Avalisi ‘o e vahevahe ‘o e Patiseti Fakalotofonua kuo ‘osi fakapapau’i mo e te’eki ai fakapapau’i (2004/05 to 2013/14).....	44
Fakatātā 8 : Fakakātoa ‘o e Mo’ua No ‘a e Pule’anga, pea mo hono fakahoa ki he Mahu’inga Fakalukufua ‘o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) ‘i he ‘aho 30 Sune 2014.....	44
Fakatātā 9 : Tokolahi e Kakai ‘I he Tohi Kakai 2011 (‘000s)	45
Fakatātā 10 : Tokolahi e tupu ‘a e Kakai ‘I he motu mei he vaha’a taimi 2006-2011	46
Fakatātā 11 : Felave’i ‘a e ngaahi Ngāue ‘oku ne uesia ‘a e ‘Ulungaanga Fakafonua	60
Fakatātā 12 : Visone Fakafonua mo e Ngaahi Ola	63
Fakatātā 13 : Ngaahi Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue mo e Ngaahi Poutuliki.....	64
Fakatātā 14 : Ko e Visone Fakalukufua	67
Fakatātā 15: Fakahokohoko ‘o e Fa’unga Palani	96

Hokohoko ‘o e ngaahi Tēpile

Tēpile 1 : Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue ‘o fakakulupu kinautolu ‘i he ngaahi poutuliki ke pou pou hake ki he ngaahi Kaveinga Ngāue Fakafonua	27
Tēpile 2 : Ngaahi Potungāue mo e Hoangāue ‘oku nau takimu’a he ngāue ki hono a’usia ‘o e ngaahi ola ‘o e fokotu’utu’u ngāue	28
Tēpile 3 : Me’afua ki he Fakalalakalaka ‘a e Kakai ‘o tonga (fakatefito ‘i he taimi tatau mo e taumu’a fo’ou ‘oku ngāue’aki ‘e he Pule’anga fakatahataha).....	40
Tēpile 4 : Holo ‘i he fakafuofua ki he loloa e taimi mo’ui ‘a e kakai.....	40
Tēpile 5 : Fakalalakalaka ‘i he Ngaahi Uesia kovi ‘o e Mahaki ‘Ikai Pipihi 2004 mo e 2012	42
Tēpile 6 : Tu’unga ‘o Tonga ‘i he fakahokohoko ‘o e laveangofua ange ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula.....	54
Tēpile 7 : Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 'o Fakakulupu kinautolu 'i he ngaahi poutuliki ke pou pou hake ki he ngaahi Kaveinga Ngāue Fakafonua	73

Tēpile 8 : Ngaahi Potungāue& Hoa Ngāue ‘oku nau Takimu’a he ngāue ki hono a’usia ‘o e Ngaahi Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue	98
Tēpile 9: Fakakalakalasi ‘o e ngaahi Sekitoa/Palani Fakavahe mo e Ngaahi Komiti ki he’ene Potungae mo e ngaahi kupu ‘oku kau ki ai.	101
Tēpile 10 : : Fakakalakalasi ‘o e ngaahi Sekitoa/Palani Fakavahe mo e Ngaahi Komiti ki he’ene Potungae mo e ngaahi kupu ‘oku kau ki ai.	102
Tēpile 11 : Ngaahi Me’afua 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II (TSDF) mo e Ngaahi Tāketi ki he Tu'uloa 'a e Fakalalakaka 'o Tonga.....	107
Tēpile 12 : Ngaahi me’afua tefito mo e taketi ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘o Tonga (TSDF II)	113

Hokohoko ‘o e ngaahi Puha

Puha 1 : Ko e ngaahi fakatātā ‘eni te ne feau ‘a e ngaahi fiema’u ‘a Tonga ‘i he tafa’aki ‘e ua	35
Puha 2 : Makatu’unga fakataki Fakafonua ‘a Tonga	52
Puha 3 : Fakatātā ‘o e Founa Longomo’ui ‘oku ‘ikai ke ngāue lelei fakataha e Ngaahi Poutuliki:	65
Puha 4 : Ngaahi Me’afua ki he fakahoko fatongia.....	104

TEPILE ‘O E NGAahi FAKANOUNOU

Ngaahi Fakanounou

AGO	‘Ofisi ‘Ateni Seniale
CDs	Ngaahi Fokoutua ‘oku Pipihi
CEO	Pule Ngāue
CPIA	Tu’utu’u ni ngāue fakafonua mo e sivi ‘o e ngāue’anga
CPR	Komisoni ‘o e Va mo e Kakai
CSOs	Ngaahi Kautaha Sosaieti Sivile
ECE	Ako’anga Tokamu’a
e-waste	Naunau Faka’uhila Maumau
GDP	Mahu’inga Fakalukufua ‘o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua
GFC	Faingata’a Fakapa’anga Fakamāmani Lahi
GNI	Pa’anga Hū mai Fakafonua
HDI	Me’afua ki he Fakalakalaka ‘a e Kakai
HIES	Savea ki he Pa’anga Hū mai mo e Fakamole ‘a e Ngaahi Famili
HMAF	Kau Tau ‘o ‘Ene ‘Afio
ICT	Fakamatala mo e Fetu’utaki Tekinolosia
IHDI	Vahevahe ‘Ikai Taau tanaki atu mo e Me’afua ki he Fakalakalaka ‘a e Kakai
JNAP	Palani Ngāue Fakatahataha Fakafonua
KPIs	Ngaahi Me’afua Tefito ki he Fakahoko Ngāue
LA	Fale Alea
M&E	Vakai’i mo Siofi
MAFFF	Potungāue Ngoue, Me’atokoni, Toutai mo e Vao’akau
MCTL	Potungāue Fefakatau’aki, Takimamata mo e Ngāue ‘a e Kakai
MDAs	Ngaahi Potungāue mo e ‘Ofisi
MDGs	Ngaahi Taumu’a Langa Fakalakalaka ‘o e Mileniume
MEIDECC	Potungāue ki he Fakamatala ‘Ea, ‘Atakai, Fakamatala, Tokanga’i ‘o e Fakatamaki, Ma’u’anga Ivi, Feliuliuaki ‘o e ‘Ea mo e Fetu’utaki
MET	Potungāue Ako mo e Ako Ngāue
MFAT	Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli mo e Fefakatau’aki
MFNP	Potungāue Pa’anga mo e Palani Fakafonua
MIA	Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua
MLNR	Potungāue ki he Kelekele mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula
MOH	Potungāue Mo’ui
MOI	Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi
MOJ	Potungāue Fakamaau’anga
MPE	Potungāue ki he ngaahi Kautaha ‘a e Pule’anga
MPI	Ngaahi tu’unga kehekehe ‘o e masivesiva
MPPF	Potungāue Polisi, Pilisone mo e Tamate Afi
MRC	Potungāue Tanaki Pa’anga Hū mai mo e Kasitomu
NAP	Palani Ngāue Fakafonua
NBSAP	Palani Fakafonua ki he Ngaahi Me’a Mo’ui
NCDs	Ngaahi Fokoutua ‘Ikai Pipihi

NGOs	Ngaahi Kautaha ‘Ikai Fakapule’anga
NIIP	Palani Fakafonua ki he ‘Inivesimeni ‘i he Ngāue Lalahi
NRBT	Pangike Pule Fakafonua ‘o Tonga
PEs	Ngaahi Kautaha ‘a e Pule’anga
PFM	Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga
PMO	‘Ofisi Palemia
POPs	Ngaahi kemikale kona
PSC	Komisoni Kau Ngāue Fakapule’anga
R&D	Fekumi mo e Fakalalakalaka
STATS	Potungāue Sitetisitika ‘a Tonga
SWOT	Ngaahi Malohinga, Vaivai’anga, Faingamālie mo e Makatukia’anga
TSDF	Fa’unga Palani Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga (I= ‘uluaki; II = ua)
UN	Ngaahi Pule’anga Fakatahataha

LISI ‘O E NGAHI LEA TEFITO MO HONO ‘UHINGA

Visone: ko e visone fakalukufua ‘o e Fa’unga Langa Palani Fakalalakalaka ‘a Tonga II ‘oku kātōi ai ‘etau Moto, ‘Ulungaanga Fakafonua pea mo e Mape Hala Fononga ki he Fakalalakalaka

Mape Hala Fononga ki he Fakalalakalaka: ko e felave’i mei he Visone ki he Kaveinga Ngāue, ki he Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue ki he Ngāue ke Fakahoko’. ‘Oku tokoni ‘eni ke fakamahino ‘a hono tokoni’i ‘e he ngaahi levolo ki lalo hifo ‘i he anga hono fokotu’utu’u ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga II ‘a e ngaahi levolo ki ‘olunga. Ko e **Fakatātā 1** ‘oku ne fakamatala’i mahino mai ‘a e felāve’i tonu pea mo e Moto ‘o e Fonua pehe ki he ‘ulungaanga fakafonua. Ko e Tepile 1 ‘oku ne fakahaa’i mai ai ‘a e felave’i ‘i he Kaveinga Ngaue Fakafonua pea mo e Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngaue. Tepile 2 ‘oku tokoni ke fakafehokotaki ‘a e Ola ‘o e Fokotu’utu’u pehē ki he ngaahi kautaha ‘oku nau kau mai ki he fakahoko fatongia ‘oku fai’. ‘Oku ngaue’aki ‘e he ngaahi potungāue ‘i he Tepile 2 ke fa’u mo fokotu’utu’u’aki ‘a ‘enau ngaahi palani ngāue.

Visone Fakafonua: ko e ola fakasōsaieti ia ‘oku tau fekumi ki ai ‘a ia ‘oku ne fakatupulekina ‘a hotau tofi’a ‘oku lave ki ai ‘a ‘etau Moto

Ngaahi Kaveinga Ngāue: ko e ngaahi ngāue ke fakahoko fakafonua ‘i he lēvolo ma’olunga ke poupou hake ki he Visone Fakafonua

Ngaahi Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue: lēvolo lotoloto, ngaahi ola ‘e malava ke hoko ‘i he ta’u ‘e 3 ‘a ia ‘oku tokoni ki hono poupou’i ‘o e Visone Fakafonua pea ‘oku poupou’i hake leva kināua ‘e he ngaahi ngāue ke fakahoko

Ngaahi Ngāue ke Fakahoko: ko e ngaahi ola taimi nounou ‘a ia ‘oku fatongia’aki ia ‘e he ngaahi Potungāue ke fakahoko. Ko e ngaahi ngāue ko ‘eni ‘oku totonu ke fakahoko ke poupou ki he ngaahi ola ‘o e fokotu’utu’ungāue

Ngaahi Poutuliki: Ko e poutuliki ‘e nima ‘oku fakama’opo’opo ki ai ‘a e ngaahi Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngaue: ‘a ia ko e kulupu ‘uluaki ko e poutuliki ngaue (‘ekonomika, sosiale mo e politikale); pea mo e poutuliki naunau ki he fakahoko ngāue (ngaahi ngaue lalahi, tekinolosia, ‘ataakai mo e koloa fakaenatula)

Ngaahi fakakaukau mo e faingata’a: Ko e hala fononga kotoa pe pea mo e ngaahi fokotu’utu’u palani’ ‘oku fakatefito kinautolu ‘i he ngaahi fakakaukau fekau’aki mo e mamani pea mo hotau ‘ataakai’. ‘Oku tu’u faingata’a ‘i he taimi ‘e ‘ikai hoko ai. Ko e ngaahi fakakaukau ko ‘eni, ko ‘ene leleiange ko ia ‘o ‘etau fokotu’utu’u ‘a e fakakaukau pea mo e leleiange ‘etau fa’u ‘a e ngaahi me’afua ko e fiemalieange ia kiate kinautolu. Ke tau lava ‘o matu’uekina ‘a e faingata’a pea ke tau tu’uloa ai foki

Mahu’inga Fakalukufua ‘o e Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua Ma’u’anga Pa’anga Fakafonua

Mahu’inga ‘o e koloa mo e ngaue fakalotofonua (GDP): ‘a ia ‘oku fakatefito pe ‘i he feitu’u mo e mahu’inga ‘o e koloa ‘oku fakatupu fakalotofonua

Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua (GNI): 'Oku fakatefito ia 'i he mahu'inga 'o e koloa 'oku fakatupu 'e he tangata' i fonua mo e fefine' i fonua kotoa pe.

Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua (GNI) = Mahu'inga 'o e koloa mo e ngāue fakaloto fonua (GDP) + pa'anga hū mai mei he ngaahi fonua muli (totongi tupu, tiviteni)

TALAMU’AKI

‘Oku tau hoko atu ‘eni ki he *Fa’unga Palani Langa Fakalalakala ‘a Tonga (TSDF II), 2015-2025*, ‘i he funga ‘o e ‘amanaki lelei kae pehē pē foki ki hono fakafo’ou ‘o e taumu’a ngāue’o fakapatonu ki hono fakalalakala’i ‘a e tu’unga ‘o e mo’ui ‘a e kakai Tonga’. ‘E malava ‘eni ‘i he lelei ange ‘a e tu’unga vahevahe taau, fakamaau totonu, pule lelei pea pehē pē foki ki hono toe fakalahi ‘a e ngaahi faingamālie faka’ekonōmika pea mo fakasōsiale. Ko e ngaahi fakahoko fatongia ko ‘eni’ kuo pau ke fakahoko ia ‘i he funga ‘o e faitototonu mo e taliui ‘i he vā fengāue’aki. Ko e Fa’unga Palani Langa Fakalalakala ‘a Tonga II kuopau ke fakatefito ‘i hono fakahoko ‘o e ngāue ‘oku fiema’u’ koe’uhi’ ke ha sino mai ‘a hono ola’.

‘Oku tau ‘i ha kuonga ‘oku lalaka kimu’a ‘a e liliu fakapolitikale’ ‘i hotau fonua’ni ‘a ia na’e fakahoko ‘i he kuonga ‘o Tupou I, ko e Tu’i ‘o Tonga ‘o finangalo ke hoko ‘a e ngaahi liliu fakapolitikale mo fakasōsiale, pea fa’u ai ‘a e Konisitūtone’ ko e taha ‘o ‘ene ngaahi langi mama’o fisifisimu’a ki he tuku’au ‘a e fakalalakala.

Ko e lolotonga’ni, ‘oku tau fononga’ia ai ‘a e lākanga hono ua ‘o e liliu’ hili ia ‘a e ngāue lahi na’e fakahoko ki he Konisitūtone’. Ko e ngaahi liliu kotoa ko ‘eni’, na’e fakahoko ia pea makatu’unga ia ‘i he ngaahi ‘uhinga kehekehe pē. ‘Oku ‘ikai ke kei fe’unga ki ha tokotaha pē ke ne fakataukei’i ‘a e ngaahi liliu’ni, ka ko e lahi ‘o e temokalati’ pea mo e fengāue’aki ‘a hotau kakai’, ‘oku ne fakafaingofua’iange pea mo ‘atāange ai ‘a e ngāue ke tau kau fakataha ai. Ko e founa ngāue ‘oku fiema’u’ ke fofola e fala’ kae alea e kāinga’. ‘Oku tau takitaha pē ‘a e fatongia ke ngāue’i mo fua kae malava ke ‘i ai ha ola ‘a e ngaahi liliu ‘oku fakahoko’.

Neongo ‘oku tau tali kakato ko e liliu’ ko e me’a pē ia kuopau ke hoko pea ko e ngaahi fokotu’utu’u fo’ou ‘oku fakahoko’ ‘oku mātu’aki fiema’u, ka ‘oku tau kei faka’amu pē ke fakamahino’i ‘a e makehe’anga ‘o e Tonga’ ‘a ē na’e foaki ‘e Tupou I: ***Ko e ‘Otua mo Tonga ko hoku Tofi’a***. Ko e tapuaki ‘a e ‘Otua’ ‘a ē ‘oku tau monū’ia ai; ngaahi koloa fakaenatula pea mo e faka’ofu’ofa ‘a e funga ‘o e fonua’, ko e ngaahi makatu’unga lelei ia ke fai ai ‘etau langa’. ‘E hokohoko atu ho mau tukuingata ki hono fakaako’i pea mo tauhi ki he mo’ui lelei ‘a e kakai’ – ko e kakai tatau ke ngaue fakataha ‘i hono fakalalakala pea mo fakatemokalatiange’ a e ngaahi kupu fekau’aki kotoa pe ‘o e fonua.

‘Oku ‘ikai puli ia ‘iate kimautolu ‘e ‘i ai pē ‘a e taimi ‘e’ikai ha felotoi, ka te tau malava pē ke alea’i tu’unga ‘i hotau tala tukufakaholo’ ko e fefaka’apa’apa’aki pea mo e feveitokai’aki. Te mau tukuingata foki ke fekumi ki ha founa melino pea mo hōhōamālie ke fakahoko ai ‘a e ngaahi liliu’ni kae lava ke paotoloaki ‘a Tonga ki ha tu’unga ma’olunga ange ‘o e mo’ui’ ‘a e Tonga kotoa pē. ‘I he’ene pehē leva, ‘e to e kaukauaange pea mo tolonga ai ‘etau ngaahi tukufakaholo mahu’inga’ ke ‘inasi ai ‘a ‘etau fanau mo ‘enau fanau ‘i he kaha’u.

Ko hono ngāue’i ko ia ‘o e ngaahi ngāue fakalelei ko ‘eni’, kuopau ke fakatefito ia ‘i he pule lelei’. ‘E fokotu’u ‘e he Pule’anga ha ngaahi fa’unga pau mo lelei ‘o kau heni ‘a hono fokotu’u ha komisoni ‘oku ngaue ki hono fakafepaki’i ‘o e faihala’ ke malu’i ‘a e tu’unga faitotonu ‘a e Pule’anga’, pea ke lava ke fakautuutu ‘a e falala ‘a e kakai. ‘E feinga malohi ‘a e Pule’anga ke fokotu’u ha ngaahi makatu’unga ke lava ‘o fakapapau’i ‘oku laka kimu’a ‘a e fakahoko fatongia ‘a e tokotaha ngāue fakapule’anga kotoa pē. Ko e konga mahu’inga’eni ia ke lava ‘o vave ‘a hono faitokonia ‘o e ngaahi fiema’u ‘a e fonua.

Ko e to e lelei ange ‘a e tu’unga ‘o e mo’ui ‘a e kakai’, ‘oku ‘ikai ke fakatefito kotoa pe ‘i hono fakalelei’i ‘a e faifatongia ‘a e Pule’anga’. Ko e tokotaha kotoa pē ‘oku ‘i ai ‘a hono ngafa fatongia ‘i he langa fakalalakalaka’ ‘o ‘ikai ke fakafalala kotoa pē ‘i he Pule’anga’ ke ne solova ‘a e ngaahi fakafe’atungia ‘oku tau fepaki mo ia. Fakamo’oni pē ki ai ‘a Senesi 3:19 “.....pea teke ma’u ‘a e mā ‘ihe kakava ...”. ‘E tokoni ‘a hono ngaue’i lelei mo fakapotopoto, ‘ata kitu’a, faitotonu ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ngaue’ pea mo hono tauhi hotau tukufakaholo’ ke a’usia ‘a e ngaahi taumu’a ‘a e Fa’unga Palanga Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga II. Ko e ngaue fakataha ‘a e Pule’anga’, ngaahi kautaha pisinisi’, sosaieti sivile’, pea mo e kakai’ te tau lava ai ‘o ikuna ‘a e fakalalakalaka’ pea ke ‘inasi ai ‘a e to’utangata ‘i he kaha’u ‘i ha tukufakaholo ‘oku kaukauange pea ke nau utu ‘a e ngaahi lelei ‘o ‘etau ngāue ‘osikiavelenga ‘i he lolotonga’ni.

Ko e kī ki he fakalalakalaka’ ko e fakalelei’i mo faitotonu ‘a hono sivi’i mo vakai’i ‘a e fakahoko fatongia ‘oku fai’. Pea ‘oku tali fiemalie ‘e he Pule’anga ha ngaahi fokotu’u fakakaukau mei hotau ngaahi hoa tokoni’ kae pehē pē ki he ngaahi kupu fekau’aki hotau fonua’ ke fakapapau’i ‘oku mau fakahoko homau fatongia’ ‘o fakatatau ki he lao’. ‘Oku mau kolea ai pe ke hoko atu ‘a ‘etau fengāue’aki’ ke tokoni’i ‘a e fakalalakalaka’ pea mo fakalelei’i ‘a e ngaahi tafa’aki ‘oku mau tōnounou ai’, kae malava ke fakaivia ‘a hotau ‘ulungaanga fakafonua’, malu’i ‘a hotau sōsaieti, tautefito ‘i he’etau fehangaangai mo e ngaahi fakafe’atungia mei he tapa kehekehe ‘o māmāni.

Ko e Fa’unga Palani Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga II na’e fa’u ia hili ‘a e ngaahi fepōtalanoa’aki mo e ngaahi komiuniti, pisinisi taautaha’, ngaahi kautaha ikai ‘a e Pule’anga, kau taki lotu’, pehē ki hotau ngaahi hoa tokoni ki he fakalalakalaka’. ‘Oku’ne tofa ‘a e fa’unga Palani Langa Fakalalakalaka II ki he ta’u ‘e hongofulu ka hoko mai’. Ko e ola lelei ‘o e ngāue ‘e fakahoko’ ‘e fakatefito pē ia ‘iate kitaua tangata’i fonua mo e fefine’i fonua Tonga’, ‘a ‘eta tukupā ke ta ngāue ‘osikiavelenga, uouongataha, faitotonu pea ‘i he taimi tatau ‘oku kei malu’i ‘a e ngeia ‘o e Tonga kotoa.

Ko e fuofua Pule’anga ‘eni ke ne ngaue’aki ‘a e Fa’unga Palani Fakalalakalaka ‘a Tonga ‘a ia ‘oku ou fiefia ke fie fakahoko atu kuo ‘osi fakapapau’i ‘a ‘ene ‘asenita taumu’a ngāue ‘oku ha atu ia ‘i he kupu 5 ‘a e founa hono fakahoko. Ko e ‘asenita taumu’a ngāue ‘a e Pule’anga ‘oku fakatefito ia ‘i he kaveinga ‘e fa (4) ke tokoni ki hono tataki ‘a e fa’u ‘o e patiseti’ pea fakahoko e ngaahi taumu’a ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga.

1. *Pule lelei*: fakatupulaki ha ngaue faka-pule’anga ‘oku ‘iloa ‘i he fakahoko fatongia lelei, faitotonu, ‘ata kitu’a mo taliui, fakatupu falala’anga ki he kakai
2. *Kau e tokotaha kotoa mo tu’uloa e tupu faka’ekonomika*: fakatupulaki e tu’uloa e tupu faka’ekonomika pea fakafefeka’i e ngaue kafataha ke fakalelei’i e ngaahi fakafe’atungia ki he tupu faka’ekonomika, tautautefito ki he sekitoa fakapangikē ke fakafaingofua ‘a hono tukuatu e pa’anga no ke toe ma’u mei ai ha tupu.
3. *Fakasi’isi’ e masiva*: fakatupulaki e ma’ungaue, ngaue’anga’oku mo’uilelei mo ako pea fakatefito ke tokoni’i ‘a kinautolu ‘oku faingata’a’ia
4. *Ngaahi me’angaue lalahi lelei mo malu*: fakatupulaki e ngaahi me’angaue lalahi (kau heni e ngaahi me’angaue lalahi ki he Sipoti ‘a e Pasifiki), ‘oku tauhi mo tokanga’i lelei hono ngaue’aki ke tolunga mo malava ke matu’uekina e ngaahi fakatamaki mo e feliuliuiaki e ‘ea.

Neongo ko e ngaahi kaveinga ngaue 'ena ke tataki e ngaahi ngaue 'a e Pule'anga' te mau kei hoko atu ai pe 'a hono fakapa'anga 'a e ngaahi ngaue 'oku fakahoko 'i he ngaahi tafa'aki kehe' 'a ia 'oku tokoni ki he Fa'unga Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga (TSDF).

'Oku' ou fakafofonga atu 'a e Pule'anga', 'a 'emau fiefia ke 'oatu 'a e Fa'unga Palani ki he fakalalakalaka 'a e fonua' ki he ta'u 'e 10 ka hoko mai' kiate kimoutolu kotoa 'a e kakai 'o e fonua' pehē ki hotau ngaahi hoangaue ki he fakalalakalaka' pea mo e ngaahi kaungāme'a kotoa 'o Tonga.

.....
Hon Samuela 'Akilisi Pohiva
'Eiki Palēmia 'o Tonga

TALATEU

Ko e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga 2015-2025 'oku kanoloto'aki: ***Ke paotoloaki 'a e fakalalakaka 'a Tonga' ke fakalahi 'a hotau Tofi'a'***. Ko e fa'unga palani fo'ou ia ma'ae fonua' fakalukufua 'a ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi kaveinga ngāue lalahi 'e 7+1 pea mo e ngaahi ola fokotu'utu'u ngāue 'e 29 'a ia 'oku nau fengāue'aki'ki hono tataki 'a e fakalalakaka 'a e fonua fakalukufua 'o a'u ki he 2025. Ko e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka fo'ou ko 'eni' na'e fa'u ia hili 'a e fepolotalanoa'aki mo e ngaahi kupu langa fakalalakaka fekau'aki. Ko e ngaue ni 'oku mau hounga'ia 'i he tokoni 'a e Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia' no fakapa'anga' pea mo e ngaahi tokoni fakatekinikale kehe'.

Ko e ngaue ni na'e fakahoko mei 'Okatopa 2014 ki Tisema 2014 'a ia na'e fakahoko 'a e ngaahi fakataha mo e sekitoa fakalalakaka lalahi' kau ai 'a e kau Pule Fakavahe' 'Ofisa Kolo', Taki Lotu', kautaha 'ikai Pule'anga', kautaha pisinisi' ki he ngoue', toutai', takimamata', kautaha fakatupu koloa' pea mo e kautaha langa'. Na'e fakahoko 'a e ngaahi fakataha'ni 'i Tongatapu, 'Eua, Ha'apai pea mo Vava'u. Na'e 'ikai ke lava hono fakahoko ha fakataha 'i he ongo Niua' koe'uhi ko e faingata'a 'a e fefolau'aki.

Ko e 'uluaki fokotu'utu'u fakaangaanga ko ia 'o e *Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II*, na'e fakatefito pē ia mei he fakamatala na'e tātānaki mei he ngaahi fepōtalananoa'aki na'e fakahoko'pea pehē ki hono to e vakai'i'o e *Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga I*. Na'e maau 'a e kongā 'uluaki 'o e ngāue ko 'eni' kimu'a 'i he tāpuni 'a e Pule'anga 'i Tisema 2014. Pea hokohoko mai pe 'a e ngāue 'i Sanuali 2015, pea 'i he'ene a'u mai ki Fepueli 2015, na'e tufaki atu ia ki he ngaahi Potungāue' mo e ngaahi 'ofisi 'a e Pule'anga' ke fai hono toe fakapapau'i 'a e ngaahi fakakaukau pea fakalelei'i leva 'o fakama'opo'opo ki he Palani ni.

'Oku ho'ata mai 'e he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka'a Tonga II 'a e tefito'i fa'unga palani ki hono fakalalakaka 'o Tonga 'i he ta'u 'e 10 ka hoko mai'. Ko e fa'unga palani ko 'eni 'oku ho'ata ai 'a e ngaahi fakakaukau:

- 'a e Moto 'o e Fonua pea mo 'etau anga fakafonua'
- 'oku 'analaiso mo fakapapau'i 'a e ngaahi ola fakafonua 'oku fiema'u ke hakeaki'i'aki 'a e mo'ui 'a e tangata'i fonua Tonga'
- 'omai 'a e fa'unga 'o e fakahokohoko 'a e anga 'o hono alea'i 'o e ngaahi ola'
- fakahā ki he ngaahi kupu fekau'aki kotoa pē pea pehē ki he ngaahi hoa tokoni ki he fakalalakaka 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ke poupou'i 'a e ngaahi kaveinga ngāue fakafonua kae'uma'ā hono ola'
- tataki 'a hono fa'u 'o e ngaahi palani fakasekitoa', palani 'a e ngaahi potungāue' pea pehē ki he fokotu'utu'u patiseti taimi nounou hono vahevahe.
- tataki 'a hono fakalalakaka 'o e ngaahi vāfengāue'aki faka'ekonōmika 'o Tonga' ki Tu'apule'anga pea mo e ngaahi fokotu'utu'u ngaue 'a e fonua' pehē ki he 'u polokalama tokoni 'a e 'ūfonuatokoni.'
- 'omai 'a e ngaahi me'afua, tāketi ke fuatautau ki ai e nga'unu kimu'a 'a e fakalalakaka mo e fokotu'utu'u ngāue.

Ko e ola lelei ko ia 'a hono fakahoko 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II 'e makatu'unga ia he fengāue'aki mo e fepoupouaki 'a e Tonga kotoa pē. 'E fiema'u 'a e ngaahi kautaha 'ikai faka-Pule'anga, pisinisi taau taha pea mo e pule'anga' ke nau ngāue fakataha ke

poupou ki he fa'unga palani ko 'eni'. Ko e tukupā ko ia 'a e kaungāue fakapule'anga' ke hiki 'a e tu'unga 'o e fakahoko fatongia ki ha founa 'oku vaveange pea mo lelei ange' 'oku matu'aki mahu'inga ia. Ko e faitotonu', 'ata ki tu'a', tāfataha ki he fekau'aki' pea mo e tu'uloa 'a e ngaahi lao' pehē ki ha ngaahi palani fe'unga 'oku matu'aki mahu'inga'eni ki he fakahoko fatongia ke tau ma'u ai ha ola 'oku lelei.

'I he tokoni mai 'a e 'Otua Mafimafi', te ne fakaivia kitautolu ke tau ngāue fakataha ki hono ohi pea mo hono ngāue'i 'a e Vīsonē', pea 'oku ou tui te tau langa ha Tonga 'oku lakalakaimonū pea fakalekesi ai 'a e mo'ui 'a e Tonga kotoa pē.

Ke fai tapuekina mai 'e he 'Otua 'a Tonga.

.....
Hon. 'Aisake Valu Eke

'Eiki Minisita Pa'anga mo e Palani Fakafonua

TO'O KONGA LALAH

Ko e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II' 'oku fakatefito ia 'i he ngaahi lesoni na'e ako mei he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga I', kau atu ki ai mo e ngaahi fakalelei 'oku lolotonga fakahoko ki he founga fa'u e patiseti ke lava ke na fengae'aki vaofi pea pehe ki he toe fakautuutu ange 'o e ilo mo mateuteu ki hono talia 'o e ngaahi faingata'a 'e ta'e'amanekina 'ene hoko mai 'i he kaha'u. Na'e fatu 'a hono fakalea mo hono fa'unga'i he ngaahi fakalelei ngāue 'oku lolotonga fakahoko ki hono fakatahataha'i 'a e founga ngāue 'a e palani mo e patiseti. 'Oku tuku mai 'e he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka II 'a e visone fakalukufua ke ne tataki 'a Tonga 'i he'ene fononga 'i he ta'u 'e 10 ka hoko mai. 'Oku malava 'eni 'i he lolotoange 'a e mahino kiote kitautolu'a e tukufakaholo 'o e Tonga' pea pehē pē ki he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga I.

Ko e ngaahi fika ke ngaue'aki ki hono to e vakai'i mo fakapapau'i 'a e ngaahi fakalalakaka pehe ki he tu'unga hono fokotu'utu'u 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II 'oku fakangatangata pe. 'Oku 'i ai'a e ngaahi faka'ilonga ki he 'ikai ke vahevahe tatau 'a e pa'anga hu mai neongo kuo hiki hake 'a e tu'unga fakapa'anga 'o Tonga ki ha tu'unga ma'olunga hake. Ko hono fakatonutonu ke fakatatau ki he holo 'a e ta'u motu'a 'o e mo'ui 'a e tangata mo e fefine Tonga, fakatatau ki he Tu'unga Fakalalakaka 'a e Tangata' mo e Fefine' (HDI), kuo to e holo ia 'o foki ki he levolo 'o e 1995, 'a ia 'oku 'ikai ke to e kau 'a Tonga ia 'i he ngaahi fonua na'e ma'olunga ai 'a e HDI. 'Oku 'i ai pe 'a e nga'unu kimu'a 'a e fakahoko fatongia fakatatau ki he Ngaahi Taumu'a Langa Fakalalakaka 'o e Mileniume tukukehe ange pe 'a e fika 1 ki hono fakangata 'o e fiekaia, fika 3 ke tatau pe 'a e tokangaekina 'o e kakai tangata pea pehe pe mo e kakai fefine (fakatefito 'i he lahi 'o e kakai fefine 'oku nau 'i Fale Alea-'oku 'ikai ko e lelei taha 'i Tonga). Ko e fika 6 'oku 'i he tu'unga fakatu'utamaki he kuo a'u fu'u tokolahi 'a kinautolu kuo nau puke 'i he fokoutua 'oku 'ikai ke pipihi. Ko hono lelei', 'oku lahiange 'a hono tokangaekina 'o e 'elia 'oku kamata ke e'a mai 'a e ngaahi faka'ilonga 'o e to e tokanga ange 'a e kakai ki he mo'ui lelei pea mo e holo ko ia 'a e fokoututa ko 'eni 'o tokoni ia ki he fakasi'isi'i fokoutua 'ikai pipihi'.

Na'e tu'uma'u pe 'a e malu 'o e tu'unga fakapa'anga, ka koe'uhi ko e 'alu pe taimi mo e lahiange 'a e fakafalala ki he tokoni fakapatiseti, ka e holoa 'a e tu'unga 'o e lahi 'o e pa'anga hu mai 'i hono fakahoa ki he Mahu'inga 'o e koloa mo e ngaue fakalotofonua. 'Oku fakalalakaka 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e mo'ua 'a e Pule'anga fakatatau pe ki he fale'i mei he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga.

'Oku 'ikai ha fetōkaki lahi 'i he tu'unga 'o e tokolahi 'o Tonga ni, neongo 'a e lahi 'o e hiki atu mei Tonga ni ki he ngaahi fonua muli. 'Oku 'alu pe taimi' ia mo e to e fakautuutu ange 'a e tokolahi 'o e kau nofoo 'i Nuku'alofa lolotonga ia, 'oku kei 'aukolo mai pe 'a e fehikitaki mei he ngaah otu motu iiki. Kuo hoko 'eni mo e ngaahi liliu fakasosiale ke ne fakama'ama'aa'i 'a hotau taufatungamotu'a pea hoko ia ko e palopalema ki he ngaahi famili'. Ko e fiema'u ko ia ke to e fakalelei'i ange 'a hotau 'ulungaanga fakafonua ke paotoloaki 'a e tupulekina 'a e taukei mo e poto'i ngaue ma'ae Tonga kotoa pe. Ka 'i he taimi tatau, 'oku 'i ai 'a e feima'u vivili ke tau malu'i mo tauhi pea 'oua 'e mole 'a hotau tukufakaholo fakatonga pea mo hotau ngaahi 'ulungaanga'.

Ko e liliu lahi fakapolitikale na'e fakahoko' pea fetongi ai pea mo e ngaahi tefito'i fatongia 'o e Tu'i, pea to e lahiange 'a e faingamalie ma'ae Fale Alea, pea pehe ki he ngaue ki hono fili 'o e kau taki'. 'Oku kei to e lahi pe 'a e ngaue 'oku fiema'u ke fakahoko'. Neongo kuo lahi 'a

e ngaahi fakalelei kuo fai ki he lao mo e tu'utu'uni 'e ni'ihii felave'i mo hono fakalelei'i 'o e ngaue fakapule'anga', 'oku kei to e lahi pe 'a e fatongia ke liliu kae lava ke lele lelei 'a e fakahoko fatongia 'oku fakahoko'.

Ko Tonga ni 'oku fika ua 'i hono fakahokohoko 'o e ngaahi fonua 'e 172 'oku nau tu'ulaveangofua ki he faingata'a 'o e fakatamaki fakaenatula. Kapau 'oku tau fiema'u ke tu'uloa 'a e fakalalakaka', 'oku matu'aki mahu'inga ia ke fakapapau'i 'oku tau langa ha kaha'u te ne lava 'o matu'uaki 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula' pea mo e maumau 'e 'i he feliuliuaki 'o e 'ea. Ko e ngaahi me'a ko 'eni' 'oku ne ue'i kitautolu ke tau mateuteu ange pea ke leleiange 'a 'etau palani' pea mo e fakahoko 'a e ngaue' 'i he taimi 'oku hoko fakatu'upakē mai ai ha faingata'a fakaenatula. 'Oku uki ai kitautolu ke tau nofo mateuteu 'i he taimi kotoa pe pea ke to e leleiange 'a hono siofi mo sivi'i 'a e tu'unga 'oku tau 'i ai'. 'Oku fakakau atu heni 'a e ngaahi motolo kehekehe pe ke tau fakatokanga'i, ka koe'uhi ko e 'ikai ke lelei 'a 'etau me'angaue 'oku faingata'a ia ke fai hano 'analaiso mo e ngaue ki ai.

Ko e "visone" 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga I kuo to e fakalelei'i 'o fakaikiiki hifo pē ko e *Ola fakafonua*. 'Ikai ngata ai, ka ko e ngaahi *Taumu'a Ola* pea mo e *Kaveinga Ngāue Tokoni* na'e ngāue'aki 'i he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga I, na'e fakatahataha'i pē kinaua 'o fakalea ko e *Kaveinga Ngāue Fakafonua*. Ko e ngaahi *Kaveinga Ngāue Fakafonua* ko 'eni' 'oku nau tataki mahino ai 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga' ki he 'ū *Ola 'o e Fokotu'utu'u ngāue* kotoa pē. Ko e fatongia leva ia 'o e ngaahi palani fakasekitoa takitaha pehē ki he ngaahi palani fakapotungāue', ke fakama'ala'ala 'a e founa 'o e fengāue'aki 'a e *Fokotu'utu'u ki he ngaahi ngāue ke fai* pea mo e *Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga* ko ia. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ke fai' 'oku totonu ke fakahā kakato ia 'i he 'ū Palani 'a e Ngaahi Potungāue pea fakatonotonu ki he *ola* 'oku fakataumu'a ki ai pea fenāpasi 'o palanisi foki pea mo e pa'anga 'i he'enu patiseti takitaha.

Ko e *Ola Fakafonua* 'oku tau fakataumu'a ke a'usia, pea mo e *Kaveinga Fakafonua* kuo tau fili ke poupu ki ai', na'e makatu'unga mei he ngaahi 'analaiso fakavaha'apule'anga 'oku nau fakahā'i mai ai ko e tōnounou 'i he founa vahevahe taau, 'oku'ne kainikavea 'a e tupu mo e fakalalakaka 'o ha fonua 'i he *Ngaahi Taumu'a Fakalalakaka 'oku Tu'uloa*, pea mo e fakaikiiki 'o e ngāue poupu ki he *Konifelenisi Fakavaha'apule'anga hono III 'a e Ngaahi Fonua Fakalalakaka Iiki, na'e fakahoko 'i Apia, Samoa 1 - 4, Sepitema 2014. 'i he kupu 6, 'oku ha ai 'a e ola 'o e mape hala fononga 'a Samoa, 'oku hā atu 'i lalo:*

6. 'Oku mau fakatokanga'i ko hono holoki, fakasi'isi'i mo fakangata 'o e masiva mo e tukuhausia', liliu 'a e ngaahi founa ngaue 'oku 'ikai ke tu'uloa', kae tanumaki 'a e ngaahi 'ulungaanga mo e founa hono ngaue'aki, fakatupu koloa, malu'i pea mo hono pule'i lelei'a e koloa fakaenatula pea mo e langa fakalalakaka faka'ekonōmika pea mo e fakasōsiale', ko ia 'a e taumu'a mo e ngaahi fiema'u ki he fakalalakaka 'oku tu'uloa'. 'Oku mau to e fakapapau'i pē foki 'a e mahu'inga ke a'usia 'a e fakalalakaka 'oku tu'uloa' 'aki 'a hono faka'ai'ai'a e fekau'aki pea mo vahevahe taau 'a e tupu faka'ekonōmika'oku tu'uloa', fakalahi ange 'a e faingamālie ki he taha kotoa pē, 'a e 'ikai ha vahevahe taau', pea hiki'a e ngaahi fiema'u tefito 'o e mo'ui', ohi mai 'a e vahevahe taau 'i he fakalalakaka fakasōsialepea pehē pē foki ki hono fakakau mai mo hono faka'ai'ai 'a e felalave'i pea mo e tu'uloa 'a hono tokangaekina 'o e koloa fakaenatula pea mo e 'ataakai te nau poupu ki he fakalalakaka faka'ekonōmika', fakasōsiale'pea mo e fakafo'ituitui' lolotonga ia 'oku fakahoko 'a e ngāue ki hono fakatolonga'o e 'ataakai, fakaola, fakalelei pea mo;'etau

mateuteu vave ke matatali 'a e ngaahi faingata'a fakaenatula fo'ou pea mo e lolotonga.¹

Ko e ngaahi fekumi, pehē ki he fakaikiiki 'o e taketi 'a e *Ngaahi Taumu'a Fakalalakalaka 'oku Tu'uloa'* pea mo e kupu 'e 124 'o e hala fononga' 'oku tokoni lahi 'a e fakaikiiki ko ia ke tokoni'i 'a hono fili 'o e ngaahi *Ola 'o e fokotu'utu'u ngāue*, pea poupu foki ki he *Kaveinga NgāueFakafonua*. 'Oku nau kaungā poupu ki hono to e vakai'i 'o e fakalalakalaka 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga II, fepōtalanoa'aki pea mo e ngaahi kupu fekau'aki pea mo hono 'analaiso 'o e malohinga, vaivai'anga, faingamālie mo e fakafaingata'a'ia'i 'o e ngaahi poutuliki takitaha. Na'e tokoni lahi 'eni ki hono fakatahataha'i 'a e 'u *Kaveinga Ngāue Fakafonua*pehē ki he *Ola 'o e fokotu'utu'u ngāue'* ke nau lava 'o fengāue'aki vāofipea fakatatau ki he fa'unga ola kae lava ke fakakakato 'a e Visone te ne fakamahino 'a e Moto 'o e Fonua.

'I he Fa'unga Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga II, 'oku ne fakamatala'i 'a e **Fakalalakalaka Fakalukufua**:

Tupu fakalalakalaka 'oku ne fakafaingofua'i ki he kakai Tonga kotoa pē ke nau kau mai ki ai pea ke nau 'inasi foki mei hono a'usia 'o e ngaahi Ola Fakafonua'apea mo e Visone pea to e fakalahi ai 'a 'etau koloa tukufakaholo.²

Fakalalakalaka tu'uloa 'oku fakamatala'i ia:

"fakalalakalaka 'oku ne fakakakato 'a e fiema'u 'a e lolotonga, 'i he taimi tatau 'oku 'ikai ke ne fakasi'ia 'a e faingamālie 'o e to'utangata 'i he kaha'u ke nau lava 'o fakakakato 'a 'enau ngaahi fiema'u fakalalakalaka, ko e fakalalakalaka 'eni 'oku ne fakatupulekina 'a 'etau koloa tuku fakaholo pea mo hono fakalelei'³ mo tuku atu ki he to'utangata ka hoko"

Ko e ngaahi fakalelei ko 'eni 'i hono fokotu'utu'u mo e kakano 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga II, 'oku ne fakakaukau'i 'a e fatongia mamafa 'o e fa'unga palani ko 'eni' he ko ia 'a e *taupotu taha ki 'olunga'* 'i he tu'unga ngāue fakapalani pea mo e patiseti 'a e Pule'anga Tonga'. Ko e Fa'unga Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga II 'oku ne 'omai ha fakahinohino 'oku toe leleiangē' ke tataki'aki 'a e ngaahi palani pea mo e patiseti kotoa pe 'i he tu'unga fakasekitoa', fakavahenga' pea mo e fakapotungāue'. Ko e fakatātā 1 'oku ne fakama'opo'opo 'a e Visone 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga II.

Ko e visone fakalukufua 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga II fakataha pea mo e fokotu'utu'u 'o e ngaahi ola hangē ko ia na'e fai ki ai 'a e lave kimu'a, 'oku ha atu pe mo ia 'i he fakatātā fika 1. Ko e tefito'i fakakaukau 'o e fakatātā 1 ko e fa'unga ola 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga II, na'e tā faka'ingo'ingo 'i he makatu'unga 'o 'etau Moto fakafonua' pea mo 'etau 'ulungaangatukufakaholo'. 'Oku kongā lalahi 'e ua:

---

¹ *Fokotu'utu'u Ngaue ki hono fakavave'i e ngaue fakalalakalaka 'i he ngaahi fonua fakalalakalaka iiki (Samoa) Halafononga Document - Draft version, from SIDS Conference, Samoa 2014. Tohi- Talafi, mei he Konifelenisi 'a e SIDS, Samoa 2014*

² *Modified from: Ianchovichina, E. et al. "What is Inclusive Growth". World Bank. February 10, 2009.*

³ *Modified from: World Commission on Environment and Development (WCED). "Our common future". Oxford: Oxford University Press, 1987*

1. ko e puha lanu kulokula 'oku 'i ai:

a. 'a 'etau Moto' 'a ia 'oku ne fakahā'i mai 'a e ngaahi fakahinohino fakalukufua ki he kaha'u'

2. ko 'etau tukufakaholo fakatonga' 'oku fetohoaki 'e he ngaahi fakakaukau kehekehe, fa'ahinga 'oku nau pou pou ke faka'a'au kimu'a pea mo e fa'ahinga 'oku nau fakafaingata'a'ia'i, - pea makatu'unga ai 'a hono fa'u ko 'eni 'o e mape hala fononga ki he fakalalakaka'.

3. puha 'o e mape hala fononga ki he fakalalakaka':

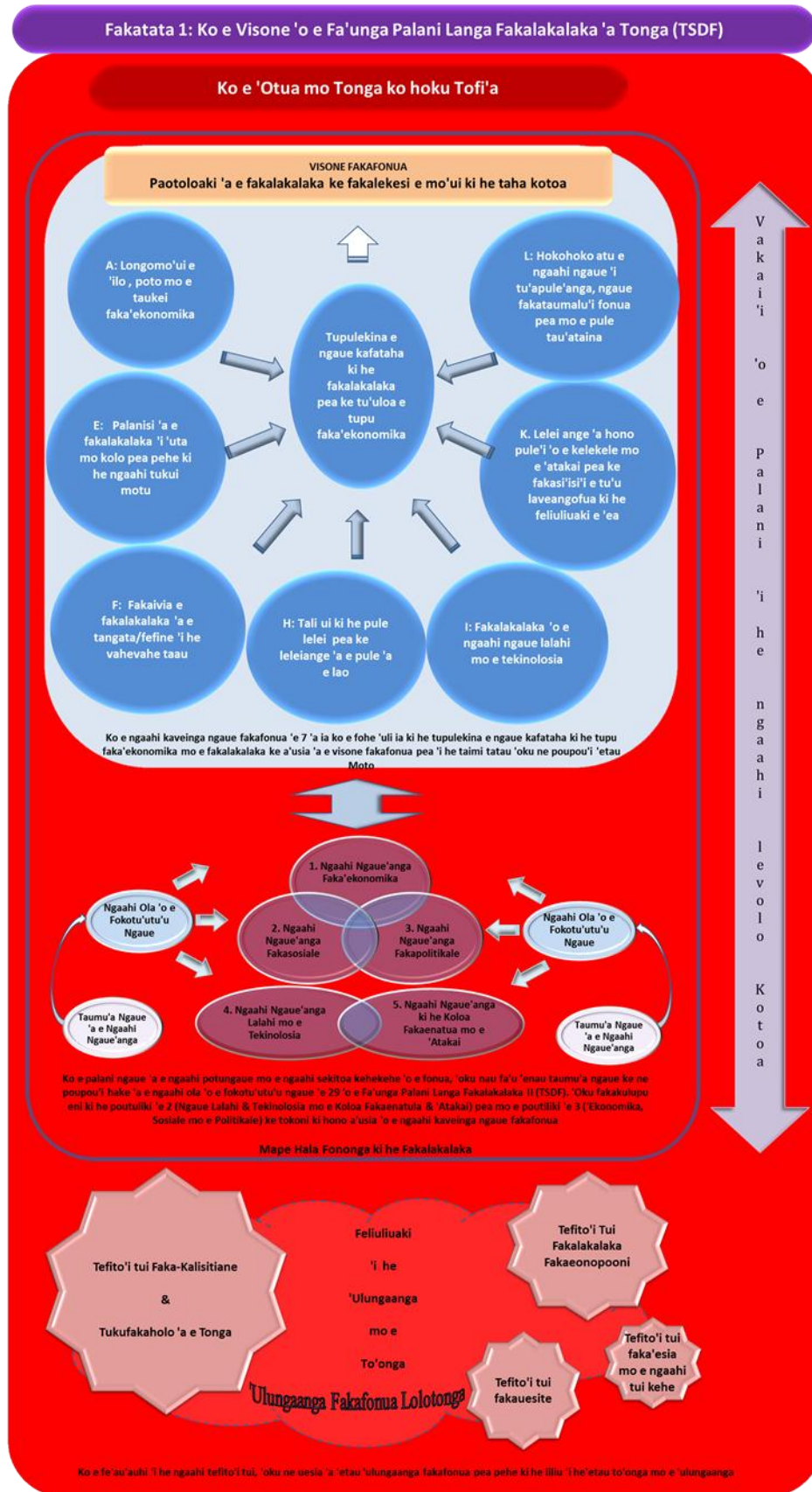
b. ko e tu'unga 'o e hala fononga fakafonua' (puha lanu pulū), 'oku ne faka'ilonga'i 'a e Visone' 'a ia 'oku pou pou ki ai 'a e ngaahi Ola Fakafonua' 'o nau fengāue'aki fakataha ke mālohi ange 'a e fekau'aki' pea pehe ki he tu'uloa 'a e fakalalakaka; ko e ngaahi ola ni 'oku nau felave'i

e. Ko e ngaahi ola 'o e fokotu'utu'u ngāue' (puha lanu kilimi), 'oku ne fakamahino mai 'a e poutuliki 'e nima – ko e 3 'oku nau fakafofonga 'a e ngaahi ngāue'anga pea ko e 2 'oku na fakafofonga'i 'a e 'ū naunau ke fakahoko'aki 'a e ngāue – pea fakafa'ahinga ki ai 'a e Ola 'o e fokotu'utu'u ngāue 'e 29. Ko e ngata'anga 'eni 'o e mape hala fononga ki he fakalalakaka 'oku fakahā'i mai 'i he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II.

'Oku fakahā'i mai 'i he **Fakatātā 1** 'a e fa'unga 'oku fengāue'aki ai 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'o e Visone'. Ko e 'ū fengāue'aki ko 'eni, 'oku mahino mei ai 'a e vaivai'anga pea mo e malohinga 'o e tu'unga takitaha. 'Oku hā 'i he konga *Fakalahi 4* 'a e to e fakaikiikiange 'o e natula 'o e mape hala fononga ki he fakalalakaka', 'a ia kuo ngāue'aki ki hono fakapapau'i 'a e visone fakalukufua. Ko hono fakaikiiki 'o e ngaahi konga ko 'eni 'o e Visone' 'oku hā atu ia 'i he vahe 3 pea mo e vahe 4.

Fakatātā 1 : Ko e Visone 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga (TSDF)

Fakatata 1: Ko e Visone 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga (TSDF)

Neongo 'a e ngaahi liliu kehekehe 'i he Senituli kuo maliu atu', ko e kongā lahi 'o e ngaahi liliu ko ia' 'e kei hokohoko atu pe lolotonga 'a e vaha'a taimi ko 'eni 'o e *Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka* 'a Tonga II, ka ko e Moto 'o e Fonua' 'oku kei ma'olunga taha pe ia 'i hono tataki kitautolu 'i he'etau lalaka ko ia 'i he maama 'o e Visone kuo fokotu'u'. Ko 'etau Moto', ***Ko e 'Otua mo Tonga ko hoku tofi'a***, 'a ē na'e fai hono tanupou 'e Tupou I, 'i he'ene finangalo lelei ke momoi 'a e kakai 'o Tonga' pea mo hotau kekekele ke malu'i 'e he 'Otua' ke tuputupu'a. Ko Tonga 'a hotau tofi'a pea mo 'etau koloa, 'a hono kakai, kekekele, tui fakakalisitiane pea mo hotau 'ulungaanga tu'ufonua', ko e ngaahi 'uuni me'a ni kotoa ko e ngaahi fakava'e hotau 'ulungaanga faka-Tonga'. Kuo tau 'inasi kotoa 'i he tukufakaholo ko ia' mei hotau ngaahi famili'pea 'e tu'uholoaki 'i hotau hako 'i ha tukunga 'oku to e leleiangē'. 'Oku fiema'u leva heni 'a 'etau fakapotopoto' pea pehe ke tau mātu'aki tokanga 'i he'etau tauhi mo ngāue'aki 'a e 'uuni koloa tukufakaholo'ni. Ko e poupou malohi 'a 'etau ngaahi palani', fokotu'utu'u pea pehe ki he ngaahi tu'utu'uni ke malava ai ke tau kau fakataha, tu'uloa pea tu'uholoaki 'a e tofi'a ko ia ki he kau muiaki.

Na'e 'ikai ke si takafalu 'a Tupou I ki he liliu' pe ko ha ngaahi fakakaukau fo'ou ki hono langa hake mo hono fakakaukau'i 'a e uho 'o e Tonga', ke a'u ki ha tu'unga 'oku malava ke ngāue fakataha pea mo ma'uma'uluta 'a e kaha'u ma'a hono kakai'. 'I he ngaahi liliu fakapolitikale 'oku tau fononga'ia', 'oku hokohoko atu aipe 'a hono leleaki'i 'a e fakakaukau tatau ki hono paotoloaki 'o e fakalalakaka 'i Tonga. 'Oku fai pe 'a e ngāue ki ha ngaahi founa ke nau lava 'o fakamafai'i 'a hotau kakai, ke fakapapau'i 'oku palanisi 'a e fengāue'aki 'i he vā 'o e tangata' mo e fefine', ke malu'i 'a hotau kekekele pea mo e 'atākai pea ngāue'aki fakapotopoto'i, ke foaki ha ngaahi faingamālie ma'ae tokotaha kotoa pea ke fengāue'aki lelei pea mo e ngaahi fonua muli foki. Ko e ngaahi ngāue faingata'a mo'oni 'eni pea 'i he'etau feinga ke muimui'i 'a e 'u founa liliu ko 'eni, 'oku tau faka'amu kotoa pe ke 'oua na'a molia meiate kitautolu 'a e uho mo e 'elito 'o hotau taufatungamotu'a 'oku tau laukau ai 'a kitaua Tonga. Ka neongo ia', ko e nga'unu kimu'a 'e fiema'u kitautolu ke tau vakai'i pea mo fakahoko ha fanga ki'i liliu iiki pe ki ha ngaahi tafa'aki 'o hotau tala tukufakaholo', 'a ē 'oku ne kei fakatuai'i 'a 'etau fakalalakaka, kae lava ke tau ako ha ngaahi 'ilo, fakakaukau pea mo ha 'ulungaanga fo'ou. 'Oku uki ai heni kitautolu ke tau langa 'i he makatu'unga pau mo malu ko ia 'o'etau tui fakakalisitiane' kae'uma'ā 'a hotau tala tukufakaholo pea fetaiaki lelei ai pea mo e ngaahi 'ulungaanga fo'ou. Ko'eni pe founa 'e kei lakalakaimonū aipe 'a Tonga 'i he malumalu 'o e 'Otua' neongo 'a e feliuliuaki 'oku lolotonga hoko 'i he māmani ko 'eni'.

Ko e ngaahi akenga fo'ou hange ko e ngaahi fakalalakaka fakaeonopooni 'oku fiema'u' kae malava 'a Tonga'o nga'unu kimu'a neongo 'a e ngaahi feliuliuaki kehekehe 'oku hoko. Ko e ngaahi 'ulungaanga fo'ou ko 'eni 'oku mahu'inga, ka 'i he taimi tatau ke potupotutatau pea mo hotau 'ulungaanga Fakafonua. Ko e ngaahi 'ulungaanga muli 'oku hake mai hangē ko ia mei hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka pea pehe pe kiate kinautolu mei 'Esia mo e ngaahi fonua kehe'.

'Oku tau to'o pe 'a e ngaahi me'a 'oku kau lelei kiate kitautolu' pea liliu 'a e ngaahi tafa'aki 'oku 'ikai ke tuha mo fe'unga pea mo Tonga. Ko e founa lelei 'eni neongo 'oku 'i ai 'a e ngaahi pole, pea ko e ngaahi tofi'a ko 'eni kuo tau ma'u' ko e makatu'unga lelei ia ke fai ai 'etau langa'. Ko 'etau ngaahi fili fakapotopoto, te tau ala lava ai ke langa hake ai 'a 'etau 'ulungaanga fakafonua'. Kuopau ke fenāpasi 'a hotau 'ulungaanga', to'onga peamo e Visone, kae tukuange 'a e ngaahi to'onga ia 'oku ne ta'ota'ofi 'a 'etau fakalalakaka'. 'I he'ene pehē 'oku tau 'amanaki atu ki hono paotoloaki 'a e fengāue'aki fakataha' pea mo e tu'uloa 'a hotau tukufakaholo ko ia'kae lava ke to elelei ange ai pea mo e tu'unga 'o e mo'ui' ki he ngaahi to'utangata 'i he kaha'u.

Ko e Ola Fakafonua 'oku tau fekumi ki ai', 'i he Visone 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II:

Paotoloaki 'a e fakalalakaka ke fakalekesi e mo'ui 'a e taha kotoa

Ko e tu'unga ma'olunga ko ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi kaveinga ngāue fakafonua'pea mo e anga 'o 'ene tokoni ki he *Ola Fakafonua*'e fakafou'i he tu'uloa 'a e fengāue'aki, tupulekina pea mo e fakalalakaka'. Ko e ngāue fakataha' 'e lelei ange pea to e fuoloaange ai 'a e fakalalakaka 'a ia 'e to e 'atāange pea mo totonu:

Ko e ngaahi kaveinga ngāue'eni 'e fitu:

- A. longomo'ui e 'ilo, poto mo e taukei faka'ekonōmika '
- E. palanisi 'a e fakalalakaka 'i 'uta mo kolo pea pehē ki he ngaahi tukuimotu
- F. fakaivia 'a e vahevahe taau 'o e fakalalakaka 'a e tangata mo fafine
- H. taliui ki he pule lelei' mo fakamalohia e pule 'a e lao'
- I. tu'uloa e fakalalakaka 'a e ngaahi ngāue lalahi' mo e tekinolosia'
- K. lelei ange 'a hono pule'i 'o e kelekele' mo e 'ataakai'pea ke fakasi'isi'i e tu'u laveangofua ki he feliuliaki 'o e 'ea
- L. hokohoko atu e ngaahi ngāue tauhi vā mo tu'apule'anga', malu'i 'o e fonua'pea mo e pule tau'atina'

'I he *Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II*, 'oku 'i ai 'a e Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue ai 'e 29, ke nau poupu ki he ngaahi *kaveinga ngāuefakafonua* kuo fokotu'u'.

Poutuliki Ngāue'anga 'e 3:

1. Ngaahi ngāue'anga faka'ekonōmika
2. Ngaahi ngāue'anga fakasōsiale
3. Ngaahi ngāue'anga fakapolitikale

Poutuliki Naunau ki he fakahoko ngāue 'e 2:

4. Ngaahi ngāue'anga lalahi pea mo e tekinolosia
5. 'Atakai pea mo e koloa fakaenatula

Poutuliki 1: Ngaahi Ngāue'anga Faka'ekonōmika

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 1.1: Lelei ange pea loloto ange 'a hono pukepuke e pule'i 'o e tu'unga faka'ekonōmika ' pea mo e ngaahi māketi fakapa'anga ke fakapapau'i 'oku lelei 'a e tu'unga 'o e māketi 'oku fakahoko ai 'a e fengāue'aki 'a e 'ū pisinisi kae'uma'ā 'a e ngaahi faingamālie fakasōsiale kotoa pe 'e ala lava 'o fakalalakaka

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 1.2: Ngāue vāofiangē 'a e Pule'anga' mo e Sekitoa Taautaha' pea pehe ki he ngaahi kulupu kehekehe pe 'i he Fonua ke tokoni'i 'a e tupulekina 'a e fengāue'aki ke tu'uloa 'a e tupu faka'ekonōmika '

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 1.3: Lelei ange 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi', faka'ai'ai ke to e lahi ange 'a e fakatupu koloa' pea ke tu'uloa pea mo fengāue'aki fakataha ke lelei 'a e ma'u ngāue' pehe ki he pa'anga tupu, 'i he taimi tatau 'oku malu'i 'a e totonu 'a e konisiuma' pea mo tokoni foki ki he 'ataakai'.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 1.4: Lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi kautaha 'a e pule'anga' ke tanaki ha pa'anga hū mai fe'unga 'i he ngaahi fakatupu

koloa 'a e pule'anga' 'i he taimi tatau, 'oku kei hokohoko pe 'a e fengāue'aki', tu'uloa pea mo e ngaahi fakalalakaka' pehe ki he tupulekina 'a e ngaahi pisinisi' pehe ki he ngaahi komiuniti'.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 1.5: To e saiange 'a e faingamālie faka'ekonōmika 'i muli' kau ai 'a e fefakatau'aki, ma'u ngāue, (taimi nounou mo e taimi loloa pea to e 'atā 'a e ngaahi taukei ngāue takitaha) pea mo e 'inivesi mei tu'apule'anga' ke fakalahi 'a e faingamālie ki he ma'u ngāue 'i he tapa kotoa pe 'o e fonua.

Poutuliki 2: Ngaahi Ngāue'anga Fakasōsiale

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 2.1: Fakalelei'i 'a e fengāue'aki pea mo e fetokoni'aki 'i he ngaahi sosaieti' ke pouaki 'a e fakalalakaka 'a e ngaahi kulupu' 'a ia 'oku fekau'aki kotoa ki ai 'a e ngaahi ngāuefakasōsiale', fakasipoti', pou pou aipe foki ki he mo'ui lelei' pea lelei mo e anga 'o e nofo 'o tautautefito pe ki he fengāue'aki'.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 2.2: Ngāuevāofi ange 'a e Pule'anga', ngaahi siasi' mo e ngaahi hoa ngāue kehe' ki he fakalalakaka 'a e ngaahi komiuniti' pea ke tokoni'i 'a e felālāve'i' ke fai tokonia mo faka'ai'ai ha founa ke to evāofi 'a e fengāue'aki ki he fakalalakaka 'a e fa'ahinga 'o e tangata'.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 2.3: Fokotu'utu'u e ngaahi ngāue mo e polokalama faka sosiale mo fakafonua totonu ke tokoni lahi ki hono faka'ai'ai 'a e ngaahi liliu 'oku fiema'u ki he fakalalakaka 'o e temokalati' kae'uma'a 'a e ngaahi ngāue'anga 'oku tu'uloa' ke lava 'o fengāue'aki mo e ngaahi faingamālie pehe ki he makatukia'anga 'o māmani'.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 2.4: Fakalalakaka 'a e ako mo e ako ngāue ke hakeaki'i e tu'unga fakaako pea faka'ai'ai foki mo e feinga 'i he faka'ekatemika pehe ki he taukei ngāue 'a e kakai ngāue 'aonga'aki 'a e ngaahi faingamālie'i he komiuniti', fonua', mo muli foki.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 2.5: Fakalalakaka 'i he fonua' 'a e founa ki hono tokanga'i 'o e mo'ui mo e founa fakahoko fatongia ke a'usia 'e he kakai 'a e mo'ui lelei.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 2.6: Fakahoko e ngaahi founa ngāue 'oku fakamamafa ki he ngaahi fokoutua pipihi' mo e 'ikai pipihi', matu'aki fakasi'isi'i 'a e tupu 'a e ngaahi faingata'a'ia fakasino pea hoko ai 'o mafasia pea mo e ngaahi komiuniti'.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 2.7: To e lelei ange hono tokanga'i mo pou pou'i e kau faingata'a'ia' tautefito ki he kau faingata'a'ia fakaesino mo e fakapapau'i ko e kau toulekeleka', fanau iiki', lalahi', faingata'a'ia fakasino pea mo 'enau faka'amu ke kei hokohoko atu pe neongo 'a e tokosi'iange 'a e ngaahi famili

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 2.8: To e lelei ange 'a e fengāue'aki 'a e kainga Tonga 'i Tonga mo e kainga Tonga nofo muli' ke langa hake 'a e tu'unga 'o e mo'ui fakasōsiale' mo e faka'ekonōmika ' 'o e ngaahi kulupu kotoa 'o e sosaieti'.

Poutuliki 3: Ngaahi Ngāue Fakapolitikale

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 3.1: Ke to e lelei ange, vave, faingofua, lava ke totongi, faitotonu mo 'ata ki tu'a 'a e Potungāue 'a e Pule'anga', 'o fakamamafa 'i he ngaahi fiema'u vivili 'a e kakai 'i kolo' pea mo e toenga 'o e fonua', pea ke malohi 'a e muimui pau ki he ngaahi ngāue ke fakalalakaka 'a e fakahoko fatongia' pea lava 'o ma'u 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pule'anga 'oku fiema'u ki he taha kotoa.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 3.2: Fakamalohia hono fakahoko mo fakamalohi'i 'o e lao' mo e tu'utu'uni' ke fakahoko 'i ha founa 'oku kafataha, taau mo 'ata ki tu'a ke tokoni ki hono solova e ngaahi to kehekehe, pea to e longomo'ui ange 'a e fakahoko

‘o e ngaahi tautea mo e liliu mo’ui ‘a e fa’ahinga ‘oku nau maumau’i e lao, pea ke tokoni’i e kakai ke fai ‘a ‘enau ngāue ‘i he funga‘o e ta’eilifia mo e tokoni ‘a e Pule’anga’

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 3.3: Vahe e ngaahi fatongia ‘a e Pule’anga’ ki he feitu’u totonu ‘i he ngaahi lēvolo kotoa ke fakahoko lelei e fatongia’ ki he kakai ke lava ke kau kotoa mo vave hono fakahoko ‘o e ngaahi fiema’u fakalotofonua’ ‘i he feitu’u ‘i kolo mo ‘uta

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 3.4: Ke taau mo to e fakaonopooni ange ‘a e fokotu’utu’u ‘o e konisitutone’, ngaahi lao’ mo e ngaahi tu’utu’uni ngāue’ ke ho’ata mei ai ‘a e tu’unga fakavaha’apule’anga ‘o e founga ngāue fakatemokalati mo e ngaahi ngāue’anga fakapolitikale, fokotu’u ha fa’unga lao vave mo longomo’ui ke ngāue’aki ‘e he taha kotoa, pehe ki he ngaahi totonu ki he tangata/fefine mo e malu ‘oku fiema’u ‘e he tu’unga ma’olunga ‘o e mo’ui’, hange ko hono tokoni’i ‘o e fakalalakaka ‘o e ngaahi ngāue’anga ‘oku fiema’u ki he fakalalakaka ‘o Tonga’ ‘i he founga melino, ‘aonga mo lelei ange.

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga ‘i he 3.5: Ke toe lelei ange ‘a e vā fengāue’aki mo e fetokoni’aki ‘a e Fakataha Tokoni’, Kapineti’, Fale Alea’ mo e Fakamaau’anga’ kae malava ke nau fengāue’aki lelei ke tokoni’i ‘etau Visone’

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga ‘i he 3.6: Ke toe lelei ange ‘a e fengāue’aki mo e fepotalanoa’aki mo hotau ngaahi hoa ki he fakalalakaka ke fakapapau’i ‘oku hokohoko lelei pe ‘a ‘enau tokoni’ fakatatau ki he’etau ngaahi fiema’u pea fehokotaki mo e tu’unga ‘o e ngāue fakatu’apule’anga hange ko ia ‘oku fokotu’u ‘i he ngaahi Aleapau Fakavaha’a Pule’anga kehekehe.

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga ‘i he 3.7: Ke toe lelei ange ‘a e kau ‘a Tonga ki he ngaahi ngāue fakapolitikale’ mo malu’i ‘i he Pasifiki’ mo e toenga ‘o māmani’, pehe foki ki he fengāue’aki mo e ngaahi Pule’anga’ mo e kautaha muli’ ke fakapapau’i ‘oku ‘aonga ‘etau memipa ‘i he ngaahi komiuniti fakavaha’apule’anga’, pea ke lava ke tau tokoni ki he ngaahi fonua kehe’ pea ke hokohoko atu ‘etau fengāue’aki mo tu’apule’anga’, ke malu mo tau’ataina ‘etau pule’.

Poutuliki 4: Ngaahi Ngāue lalahi pea mo e tekinolosia

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga ‘i he 4.1: Ke falala’anga ange, malu, malava ke totongi pea mo ‘ataa ‘a e ngaahi sevesi ki he ma’u’anga ivi’ ‘i he founga tukufakaholo mo e founga fakafo’ou e ma’u’anga ivi’

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga ‘i he 4.2: Ke to e falala’angaange, malu mo malava ke totongi e ngaahi sevesi fefononga’aki ‘i he motu takitaha, pea fakafehokotaki ‘a Tonga mo etoenga ‘o māmani’ ‘i he fefonga’aki vakatahi’ mo e vakapuna’ ke to elelei ange ‘a e fefononga’aki ‘a e kakai mo e fe’ave’aki ‘o e ngaahi koloa’

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga ‘i he 4.3: Ke to e falala’anga ange, malu mo malava ‘o ma’u e ngaahi fakamatala mo e fetu’utaki fakatekinolosia ‘oku ngāue’aki ‘i ha founga fo’ou mo lahi, ‘a ia ‘oku ne fehokotaki ‘a e kakai’ ‘i Tonga ni mo e toenga ‘o māmani’, pehe ki hono fakahoko ‘o e ngaahi sevesi ‘e he pule’anga’ mo e ngaahi pisinisi’ pea mo toevāofi ange ‘a e fengāue’aki mo e ngaahi komiuniti’.

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga ‘i he 4.4: Ke to e falala’anga ange, malu mo malava ke totongi e ngaahi fale’ mo e langa’, ‘o fakatokanga’i ‘a e ngaahi tukunga’o e ngaahi kolo’, tokoni’i ke ma’ama’a e ngaahi langa’, monomono’ pea mo e ngaahi fakamole ki he ngāue’, lahi e tokanga ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula’, to e lelei ange ‘a e tu’unga ‘o e ngaahi sevesi ‘oku fakahoko’ pea ke tokoni’i e kakai ke a’usia e ngaahi faingamālie ‘oku ma’u’

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 'i he 4.5: Ke toe leleiange founa fakatoto ki he ngaahi 'ilo fo'ou 'oku fakamamafa ki he ngaahi fiema'u vivili', 'o tokoni'i ke solova e ngaahi matavaivai ki ha tu'unga fakalakalaka ki he ngaahi ngāue'anga'kae pehē ki hono tokoni'i ke vaveange 'a e fakalelei ki he ngāue'anga' mo ngāue lelei'aki 'a e ngaahi koloa' mo e 'ataakai'.

Poutuliki 5: Ngaahi Ngāue'anga ki he Koloa Fakaenatula mo e'Atakai

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 'i he 5.1: Fakalelei'i 'a e palani felave'i mo hono ngāue'aki 'a e kelekele, pule'i pea mo hono tokangaekina ha founa 'oku totonu pea to emālohi ange ke fakapapau'i 'oku lelei ange ai 'a e ngaahi feitu'u fakapule'anga pea pehēpē foki ki he ngaahi feitu'u fakataautaha,lelei ange 'a hono malu'i'o e 'ataakai', pea mo fakapapau'i 'oku tonu pea fe'unga 'a e ngaahi langa lalahi, ke fakalelei'i 'a e tukunga 'oku 'i ai 'a e ngaahi komiuniti' pehē pē ki he fakalakalaka 'a e ngaahi pisinisi, pea mo e fetaiaki 'o fengāue'aki fakataha pea mo e tala tukufakaholo ko ia 'o e fokotu'utu'u ki he kelekele'.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 'i he 5.2: Vahevahe taau, 'aonga pea kau fakataha atu pea mo e pule lelei' 'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi koloa fakaenatula 'oku lava 'o fakafou' mo 'ikai lava 'o fakafou', ke hokohoko atu ai pē 'a e tafe mai 'a e ngaahi lelei 'o 'ikai ko ha tu'umālie lahi pea toki hoko atu ki ha taimi loloa ke fakaakeake ai.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 'i he 5.3: To e ma'aange pea fakasi'isi'i mo hono uli'i 'o e 'ataakai' mei he ngāue 'a e ngaahi 'api nofo'anga' pea pehē pē mo e 'u pisinisi'makatu'unga 'i hono fakalelei'i 'a hono tokanga'i, fakasi'isi'i pea mo hono to e ngāue'aki 'o e veve', ke malu ange, mo'uilelelange pea mo fiamālieange ki he kakai' kae'uma'a 'a e kau 'a'ahi mai'.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 'i he 5.4: Fakalelei'i 'a e ivi matu'uaki fakafonua' pea mo fakakolo' ki ha ngaahi maumau 'e ala hoko ki he kakai,tupu fakalukufua, tupulekina mo e fakalakalaka tupunga mei he feliuliuaki 'o e 'ea' pea kau atu ki ai pea mo e fua mafana' pea mo e ngaahi ngāue 'oku hoko 'i he 'ea' mo 'i tahi'.

Ko e **Tēpile 1** 'oku ne fakahā'i mai ai 'a e fehokotaki 'a e ngaahi ola 'o e fokotu'utu'u ngāue takitaha fakatatau ki he ola fakafonua takitaha. Ko e fanga ki'i puha 'oku maaka'i lanu pulū malohi' 'oku ne fakahā'i mai 'a e fo'i ola 'o e fokotu'utu'u ngāue 'oku mahu'inga taha ke ne tokoni'i ke a'usia e taumu'a 'o e fo'i ola fakafonua ko ia'. Ko e puha leva 'oku ha lanu pulū vaivai 'oku 'uhinga ia'oku tokoni si'isi'i pe 'a e fo'i ola 'o e fokotu'utu'u ngāueko ia pea ko e lanu pulū maama 'oku 'ikai pe ha tokoni e taha ki hono a'usia 'a e ola fakafonua ko ia.

'Oku lisi 'i he **Tēpile 2** 'a e ngaahi ola 'o e fokotu'utu'u ngāue takitaha 'o fakakulupu ki he ngaahi poutuliki 'e nima 'oku felave'i kiai pea moe ngaahi potungāue 'a e pule'anga'. Oku ha heni 'a e tu'unga 'i he taimi ne fakahoko ai hono palani'i e Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga II. 'I he hili 'a e ta'u 'e 10 'a hono ngāue'aki', koe ngaahi potungāue 'a e pule'anga' 'oku malava ke liliu,pea koe liliu 'e fakatatau ki he liliu 'oku fakahoko'. Ko e ngaahi fo'i puha 'oku maaka'i lanu pulū mālohi' 'oku 'uhinga ia ki he potungāue 'oku fakafatongia'i aki kene tataki hono fakahoko e fatongia ke a'usia e ngaahi ola 'o e fokotu'utu'u ngāue. Ko e ngaahi fo'i puha leva oku lanu pulū vaivai koe potungāue 'oku 'iai hono fatongia ka 'e ikai ke fu'u lahi fēfē, koe lanu pulū maama' leva 'oku ai 'ene ki'i tokoni pea 'oku fakafe'unga pe kakoe lanu hinehina ko e potungāueko ia 'oku 'ikai pe hono fatongia ke tokoni ke a'usia 'a e ola 'o e fokotu'utu'u ngāue.

Ke toe lelei ange 'a e ngaahi Me'afua Tefito ki he Fakahoko fatongia' 'oku fu'u fiema'u ke ne fakamatala'i lelei 'a e ngaahi ola 'oku tau faka'amu ki ai' pea ke hokohoko lelei hono

muimui'i 'o e tu'unga takitaha. Ko e ngaahi leseni ia mei he Fa'unga Palani Langa Fakalalakala 'a TongaI pea ko e pole ia ki he fakahoko 'o e ngāue ko 'eni'. 'Oku faka'amu ai ke fokotu'u ha founa ki hono muimui'i mo sivi'i 'o e tu'unga 'oku 'i ai e Fa'unga Palani Langa Fakalalakala 'a Tonga II. 'E hoko 'eni ke fiema'u e tu'unga 'o e 'ilo 'a e kau ngāue 'i he Va'a Palani Fakafonua' mo e Fakalalakala Faka'ekonōmika ' 'o e Potungāue Falepa'anga mo e Palani Fakafonua ke ma'u e taukei totonu ke tokoni'i e ngaahi Potungāue mo e Kautaha 'a e Pule'anga. 'E hoko 'eni ke tokoni ki he ngaahi fatongia kehe 'a e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua 'oku fakahoko ki tu'a fekau'aki mo e palani, patiseti mo e founa hono tokanga'i 'o e ngāue fakapa'anga. 'E fengāue'aki e kau ngāue mo e 'Ofisi Sitetisitika 'a Tonga, Pangike Pule mo e ngaahi kautaha tefito ke tonu, mo taimi totonu mo to e lelei ange 'a hono fakataha'i mo tufaki 'o e ngaahi fakamatala mo e līpooti. 'Ikai ke ngata ai, ka 'oku to e fiema'u ke to e lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'i he ngaahi fakamatala 'oku ma'u ke fakahoko 'aki e fai tu'utu'uni pea ke tokoni ki hono fa'u ha ngaahi tu'utu'uni, ngaahi palani mo e poloseki lelei.

Tēpīle 1 : Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 'o fakakulupu kinautolu 'i he ngaahi poutuliki ke pou pou hake ki he ngaahi Kaveinga Ngāue Fakafonua

Ngaahi Poutuliki	Ngaahi Kaveinga Ngaue Fakafonua => Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue	Tupulekina e ngaue kafataha mo e tu'uloa.....							
		A: ...longomo'ui e 'ilo faka'ekonomika	E: ...palanisi 'a e fakalalakala 'i 'uta mo kolo pehe ki he ngaahi tukui motu	F: ...fakavia e fakalalakala 'a e tangata/fevina 'i he vahevahe tauu	H: ...tali ui ki he pule lelei pea ke leleiange 'a e pule 'a e lao	I: ...fakalalakala 'a 'o e ngaahi ngaue lalahi mo e tekniolosia	K: ...lelelange hono pule 'i 'o e kekelele mo e 'ataakai pea ke fakasi'isi 'i e tu'ulaveango fua ki he feliiuluaki 'o e 'ea	L: ...hokohoko atu e ngaahi ngaue 'i tu'apule'anga, malu mo e pule tau'atina	
1. Ngaahi Ngaue'anga Faka'ekonomika	1.1 Lelelange pea lolotoange 'a hono pukepuke e pule 'i 'o e tu'unga faka'ekonomika pea mo e ngaahi maketi fakapa'anga								
	1.2 Vaofi ange 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e Sekitua Taautaha ke tupulekina 'a e tupu faka'ekonomika								
	1.3 Lelelange 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi								
	1.4 Lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi kautaha 'a e pule'anga								
	1.5 Lelei ange hono a'usia 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga, ngaue mo e 'inivesime'i muli								
2. Ngaahi Ngaue'anga Fakasosiale	2.1 Fakalalakala 'a e fengae'aki mo e fepoupouaki 'a e ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga mo e ngaahi kulupu fakakolo								
	2.2 Ngaue vaofi ange 'a e pule'anga, ngaahi siasi mo e ngaahi hoa ngaue kehe ki he fakalalakala 'a e ngaahi komiuniti								
	2.3 Fokotu'utu'u e ngaahi ngaue mo e polokalama faka sosiale mo e 'ulungaanga fakafonua totonu mo e fonua								
	2.4 Fakalalakala 'a e ako mo e ako ngaue ke hakeaki 'i e tu'unga fakaako								
	2.5 Fakalalakala 'a e tokanga 'i e mo'ui mo e founa fakahoko fatongia ke a'usia 'e he kakai 'a e mo'ui lelei								
	2.6 Fakahoko e ngaahi founa ngaue 'oku fakamamafa ki he ngaahi mahaki pipihi mo e 'ikai pipihi								
	2.7 To e lelei ange hono tokanga 'i mo pou pou 'i e kau faingata 'a ia fakatefito ki he kau faingata 'a ia fakaesino								
	2.8 Fakalalakala 'a e fengae'aki mo e kakai Tonga 'i muli								
3. Ngaue'anga Fakapolitikale	3.1 Lahi ange lava me'a, 'aonga, ma'ama'a, faitotonu, 'ata ki tu' a mo tokonia 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'o fakatefito 'i he ngaahi taumu'a mahu'inga taha								
	3.2 Fakalelei 'i e lao mo e maau pea ko e malu mo e hao fakalotofale 'oku tauu pea fe'unga hono fakahoko								
	3.3 Ko 'ene mahinoange koia 'a e tu'unga 'o e fengae'aki pea mo e kakai fakalukufua, pea 'e malava leva ke lelei 'a hono vahevahe 'o e ngaahi fatongia 'o e pule'anga								
	3.4 Ke fakaeonoponi pea mo fe'unga 'a e Konisitutone, pea ko e ngaahi Lao ke ho'ata mei ai 'oku nau muimui ofi ki he tu'unga fakamamani lahi 'o e ngaue fakatemokalati								
	3.5 Fakalelei 'i e ngaahi va fengae'aki pea mo e ngaue fakataha 'i he Fakataha Tokoni 'a 'Ene 'Afiu, Pule'anga, Fale Alea pea mo e Fakamaau'anga								
	3.6 Lelei ange 'a e fengae'aki mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalalakala ke fakapapau 'i ko 'enua polokalama ngaue 'oku muimui ofi pe 'i he 'asenita ngaue 'a e Pule'anga								
	3.7 Fakalelei 'i e va fekau'aki fakapolitikale, fakataumalu 'i fonua 'o 'ikai ngata pe 'i he Pasifiki kae pehe pe foki mo e fakamamani lahi								
4. Ngaahi Ngaue'anga Lalahi mo e Tekniolosia	4.1 Ke falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia 'a e ngaahi faingamalie ki he ma'u'anga ivi								
	4.2 Ke falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia e ngaahi faingamalie 'i he fefononga'aki								
	4.3 Ke falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia e ngaahi faingamalie ki he fakamatala mo e fetu'utaki fakatekinolosia, 'o ngaue'aki 'i he founa 'ilo fo'ou								
	4.4 Ke falala'anga ange, malu pea ma'ama'a 'a hono a'usia e ngaahi faingamalie 'o e langa pea mo e ngaahi fa'unga kehe.								
	4.5 Ke fakalalakala ange 'a hono ngaue'aki 'o e fakatotolo mo e fakalalakala 'o fakamamafa ki he ngaahi fiema'u mahu'inga taha								
5. Ngaahi Ngaue'anga ki he Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai	5.1 Fakalelei 'i e palani mo hono pule 'i 'o e kekelele pea pehe ki he ngaahi feitu'u fakapule'anga								
	5.2 Fakalelei 'i hono ngaue'aki 'a e koloa fakaenatula ke tolonga 'a hono ngaahi lelei								
	5.3 Ke to e ma'ama'a ange 'a e 'ataakai pea mo e fakalelei ki hono to e ngaue'aki 'a e veve								
	5.4 Fakalelei 'i e ngaahi ngaue kae lava ke matu'uaki 'a e nunu'a mo e fakatamaki 'o e feliiuluaki 'o e 'ea								

Tu'unga 'o e tokoni mei he Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue

mahu'inga

tokoni fe'unga pe

konga si'i

ikai tokoni

Tēpile 2 : Ngaahi Potungāue mo e Hoangāue 'oku nau takimu'a he ngāue ki hono a'usia 'o e ngaahi ola 'o e fokotu'utu'u ngāue

Ngaahi Poutuliki	Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue	Ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga																		Ngaahi Kupu Kehe								
		P a l a c e O f f i c e	A u d i t	C P R	M F A T	H M A F	P M O	M F N P	M R C	M P E & P E	M C T L	M O J	A G O	M P P F	M O H	M E T	M I A	M A F F	M O I	M L N R	P S C	S T A T S	M E I D E C C	N R B T	b u s i n e s s	c o m m u n i t y	C S O S	C h u r c h e s
1. Ngaahi Ngaue'anga Faka'ekonomika	1.1																											
	1.2																											
	1.3																											
	1.4																											
	1.5																											
2. Ngaahi Ngaue'anga Fakasosiale	2.1																											
	2.2																											
	2.3																											
	2.4																											
	2.5																											
	2.6																											
	2.7																											
	2.8																											
3. Ngaue'anga Fakapolitikal e	3.1																											
	3.2																											
	3.3																											
	3.4																											
	3.5																											
	3.6																											
	3.7																											
4. Ngaahi Ngaue'anga Lalahi mo e Tekinolusia	4.1																											
	4.2																											
	4.3																											
	4.4																											
	4.5																											
5. Ngaahi Ngaue'anga ki he Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai	5.1																											
	5.2																											
	5.3																											
	5.4																											

Tu'unga 'o e fakahoko fatongia 'o e ngaahi Potungāue, Kautaha ki he Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue

mahu'inga
  tokoni fe'unga pe
  kongasi'i
  ikai tokoni

1 TALATEU

Ko e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II 'oku vahevahe ia ki he konga lalahi 'e 5. Ko e vahe 'uluaki' 'oku 'oatu ai 'a e kanoloto 'o e tohi ni.

Ko e **Vahe 2** 'oku fatu atu ai 'a e puipuitu'a 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka II. 'Oku kamata'aki 'a hono fakatokanga'i 'a e ngaahi 'analaiso mo e aleapau fakavaha'apule'anga 'a ia 'oku fakamamafa ki he mahu'ingake tu'uloa 'a e fakalalakaka' mo e tupu faka'ekonōmika 'pea ke 'inasi'a etokotaha kotoa pē. 'Oku lave 'eni ki he anga hono fakamatala'i 'o e fakalalakaka mo e tupu faka'ekonōmika pea meiai 'oku talanoa ki he ngaahi tefito'i fakalalakaka mo e ngaahi fakalelei 'i he fonua', faka'ekonōmika, fakasōsiale, fakapolitikale, 'ulungaanga fakafonua mo e fakalele 'o e ngāue. Ko e konga lahi 'o e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e vahe ni ko hono fakapapau'i 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe ke mahino 'oku mahu'inga malie pea hōhōamālie'a e tu'unga takitaha. Ko e aofangatuku', neongo 'oku 'ikai lahi 'a e ngaahi fakamatala, pea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi me'a 'oku tu'unga ai 'a e mavahevahe, ka 'oku lahipē 'a e ngaahi fakamatala fe'unga 'oku nau poupou'i 'a e fiema'u ke nofotaha 'a e tokanga ke'inasitatau 'a etokotaha kotoa 'i he fakalalakaka'. Kuo mea'i 'e hou'eki pea lave'i 'e he Tonga kotoa, 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a Tonga', 'oku laveangofua ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula, 'a ia 'oku ha mahino mai mei heni 'oku fiema'u ke fakapapau'i ko e fakalalakaka' 'oku pau pea mo tolonga.

Ko e ngaahi tefito'i fakakaukau na'e fatu mei ai 'a e kakano 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II 'oku fakaikiiki atu ia 'i he Vahe 3. 'Oku langa heni 'a e fekau'aki pea mo e tu'uloa 'a e ngaahi langa fakalalakaka'. 'Oku fakatokanga'i heni 'a e mahu'inga ke to e leleinge 'a hono ngāue'i 'o 'etau Moto' mo hotau 'Ulungaanga Fakafonua, pea fakalalakaka ai hotau 'ulungaanga' mo 'etau tō'onga' ke tuha mo taau pea mo e fakalalakaka. 'Oku fakamatala'i heni 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi ola 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga I ko e makatu'unga ke hoko atu ai 'a e ngāue' mo hono fokotu'utu'u 'o e Fa'unga Palani Fakalalakaka 'a Tonga II, 'o 'ikai ngata pe ko 'eni 'a e hala fononga 'oku fema'uma'utaki ki ai 'a e ngaahi ngāue fakalalakaka kotoa pe 'a e fonua, kae mahulu hake 'a hono fatongia ke fokotu'utu'u lelei ha ngaahi founga te ne fakatupulekina pea mo fakaola 'a e langa fakalalakaka kotoa pe ke fenāpasi pea mo e ngāue fakapatiseti fo'ou 'oku lolotonga fakahoko 'e he Pule'anga'.

Ko e **Vahe 3** 'oku fakama'ala'ala atu ai 'a e kongokonga lalahi 'o e Visone 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II. 'Oku kau ki heni 'a e Moto mo e 'Ulungaanga Fakafonua 'a ia 'oku ne tataki 'a e ngaahi palani. 'Oku fakamatala'i atu ai hono fili 'o e Visone fakafonua' ke ne poupou'i 'a e Moto, pea ko e ngaahi Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga Fakafonua ke tokoni ki hono a'usia 'o e visone fakafonua'. Ko e ngaahi ola 'o e fokotu'utu'u ngāue 'e 29, 'oku fakakulupu ia ki he ngaahi poutuliki 'e nima 'o fakatatau ki honau fatongia takitaha, 'o poupou atu ki he ngaahi Ola Fakafonua' pea 'oku kātōi 'eni 'i he Visone 'o e fa'unga palani.

'Oku fakaikiiki atu 'i he **Vahe 4** 'a e 'ū fakamatala ki he ngaahi Ola Fakafonua, pehē ki hono fakakulupu 'a e ngaahi ola 'o e fokotu'utu'u ngāue mo e ngaahi poutuliki 'e 5. Pea 'oku fakamahino ai pe heni 'a e fengāue'aki vāofi 'a e ongo tafa'aki ko 'eni' kae malava ke a'usia 'a e vīsone fakafonua'.

Neongo kuo mahino 'a e Visone' mo e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka II, pea mo hono ngaahi ola lelei 'i he hala fononga ki he fakalalakakaka' 'oku kei to e lahi pe ngāue ke fakahoko. 'Oku fakamatala atu 'i he **Vahe 5** 'a e fatongia fakalukufua 'o e Fa'unga Palani

Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga II pea mo ‘ene felave’i pea mo e ‘u palani fakalalakalaka kehe’ kae’uma’a ‘a e ngāue fakapatiseti ‘oku lolotonga fakahoko. ‘Oku hoko atu ‘a e vahe ni ki hono fakamatala’i ‘a hono vahevahe fakapotungāue ‘a e ‘ū Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue ‘o fakatatau ki honau ngafa fatongia pea ke nau fokotu’utu’u ‘a ‘enau ngāue takitaha ke a’usia ‘a e ngaahi Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue ni. ‘Oku to e fakamatala’i foki ai ‘a e fatongia mahu’inga ko ia ki hono siofi, vakai’i pea mo hono līpooti ‘a e tu’unga fakalalakalaka ‘o e fa’unga palani. ‘Oku ‘osi faka’ilonga’i foki ‘a e ngaahi palopalema ‘oku fehangahangai mo hono fa’u ‘a e ngaahi me’afua ke fua ‘aki ‘a e tu’unga fakalalakalaka ‘o e fa’unga palani, pea mo e faingata’a ‘oku fehangahangai ‘i hono tanaki ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku pau, taimi totonu, lelei pea tuha. Ko e fatongia ia ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga II ke fokotu’u atu ‘a e ngahi founa ke fakalelei’i ‘aki e ngaahi matavaivai ko ‘eni.

Ko e ngaahi fakamatala kehe ‘i he ngaahi vahe’ ‘oku fakama’opo’opo atu ia ‘i he ngaahi fakalahi.

2 PUIPUITU’A KI HE FA’UNGA PALANI LANGA FAKALAKALAKA ‘A TONGA II

2.1 Talateu

Ko e kongā ko ‘eni’ ‘oku ‘oatu atu ai ‘a e puipuitu’a ki he’etau Fa’unga Fakalalakalaka. ‘Oku fakamahino ai ‘a e lahiange ‘a hono tokangaekina fakamāmani lahi ‘a e tu’uloa ‘o e tupu faka’ekonōmika ‘pea mo e fakalalakalaka fakalukufua’. ‘Oku to e lave atu pē foki ‘a e kongā ko ‘eni’ ki he ngaahi fakalalakalaka’ mo e fakalelei faka’ekonōmika’, fakasōsiale’, fakapolitikale’ mo e ‘ulungaanga fakafonua’na’e fakahoko kimui ni mai, pea mo e ngaahi ola ‘e ala ma’u ‘i he tupulekina mo e tu’uloa ‘o e fakalalakalaka fakalukufua’.

‘Oku mahino mai heni ‘oku fakafiemālie pe ‘a e ngāue ‘oku fakahoko’, ka koe’uhi’ ko e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakamatala pea mo honau fakaikiiki, ‘oku tu’unga ai ‘a e fakangatangata pe ‘a hono faka’auliliki ‘o e ngāue kuo lava fakahoko’. Ko e kongā ‘eni’ ‘o e ngaahi fakalelei ‘oku fakahoko ki he founa ngāue lolotonga’ ‘a ia ‘oku lave ki ai ‘a e Fa’unga Palani Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga II, ‘o kau ki hono fakalelei’i ‘o e ngaahi fakamatala ‘oku ala ma’u ke tonuange, mo’oni, mahu’inga malie mo lelei ange ke tokoni ki hono siofi ‘a e fakalalakalaka ‘o e Palani Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga II pea fakatefito ai hono fa’u ‘o e ‘ū palani’, tu’utu’uni ngāue’ pea mo ha ‘ū poloseki ‘e fo’ou pea mo fe’unga. ‘Oku to e fakaikiiki atu ‘eni’ ‘i he vahe 5.

2.2 Fakamamafa ki he Fakalalakalaka Fakalukufua’pea mo ‘ene Tu’uloa

Ko e ngaahi fakakaukau mahu’inga ko ‘eni’ ‘o e fakalalakalaka fakalukufua, pea mo e vahevahe taau’, ‘oku ‘ikai ko ha fakakaukau fo’ou ia he kuo lahi ‘a hono talanga’i ‘i he ngaahi palani fakafonua mo e fokotu’utu’u ngāue kehekehe pē. Ko e fakakaukau ‘o e vahevahe taau ‘oku ‘osi faka’ofa’ofa pē ia ‘iate ia pē. Kuo ‘osi fakamo’oni’i ‘e he ngaahi fekumi fakavaha’apule’anga’, ko e vahevahe ‘oku ‘ikai taau ‘oku hoko ia ke ne maumau’i pea fakatuai’i ‘a e tupu faka’ekonōmika mo e fakalalakalaka fakalukufua’, ‘o

hange ko ia ne fakamā'opo'opo 'aki e fekumi mei he Kautaha Pa'anga Fakamāmāni Lahi (IMF):

"Ko e vahevahe taau 'i he ma'u'anga pa'anga hū mai' mo e fefakatau'aki', ko ha ongo me'a mahu'inga kihe tu'uloa 'i he tupu faka'ekonōmika', ko e lau ia 'a Breg pea mo Ostry.....'Oku tokoni atu pē ki ai mo 'etau a'usia ha ngaahi ngāue'anga lelei fakatemokalati mo fakapolitikale ka 'oku mahu'inga si'isi'i pē ia. 'I he tafa'aki 'e taha', neongo 'a e lahi 'a e 'inivesimeni mei muli pē ko e malava ke mapule'i 'a e tu'unga 'o e no', 'oku 'ikai pē tokoni ia ki he tu'uloa 'o e tupu faka'ekonōmika'. Ka ko hono fakakātoa, ko e me'a mahu'inga taha ko e vahevahe 'ikai taau: 'ko e holo pēseti 'e 10 'i he vahevahe 'ikai taau.'Oku ne fakafuofua mai ko e tupufaka'ekonōmika ' e hiki 'aki e pēseti 'e 50.'"⁴

"Ko 'etau langa ngāue 'oku fakahoko 'oku fakatefito 'i he ngaahi fakatotolo 'a e tokolahi 'o pehē, 'oku hoko 'a e vahevahe'oku 'ikai taau ke ne fakavaivai'i pē holoki 'a e fakalalakala' 'i he tu'unga 'o e mo'ui mo e ako, 'o hoko ai 'a e 'ikai ha ola 'i he 'inivesimeni pea 'ikai ke tolonga moe tu'unga faka'ekonōmika ' mo e fakapolitikale', pea pehē foki ki he'ene fakama'ama'a'i 'a e fiema'u ke fakatonutonu 'a e lau 'a e tokolahi fakasōsiale' 'i he taimi 'oku hoko fakafokifā ai ha faingata'a 'o hangehange te ne fakatuai'i ai 'a e tolonga mo e tu'uloa 'a e fakalalakala faka'ekonōmika .....ko e si'isi'i ange 'a e vahevahe 'oku 'ikai taau, ko e lelei ange ia, vave pea mo e tu'uloa 'a e tupu faka'ekonōmika', 'i he tu'unga 'oku to e tufotufa taau ai."⁵

Ko e ngaahi nunu'a kovi 'o e mavahevahe' pea mo e 'ikai ke tolonga 'a e ngāue', 'uhinga ia 'a hono fakamamafa'i 'i he ngaahi alepau fakamāmāni lahi 'a ia 'oku pou pou lahi ki ai 'a Tonga. 'Oku kau heni 'a e ngaahi ngāue kuo fokotu'utu'u faka'auliliki ke ne fakatonutonu'a e tukunga 'o e ngaahi'otu motu iiki kei langalanga hake' hangē ko Tonga, ke pou pou atu ki he Konifelenisi Fakamāmāni Lahi hono Tolu 'a e ngaahi Fonua Iiki kei Langalanga hake 'a ia na'e fakahoko 'i 'Apia, Ha'amoā, 'i he 'aho 1 – 4 Sepitema 2014. 'I he palakalafi 6 'o e ola mei he konifelenisi ko 'eni 'oku fakaikiiki atu ia 'i he palakalafi hoko:

"Oku tau lāu'ilo kotoa pē ko e fakasi'isi'i e masivesiva', feliuliuaki 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke tu'uloa, faka'ai'ai 'a hono ngāue'aki, ngaohi, malu'i, pea mo hono pule'i fakapotopoto'i 'o e ngaahi koloa fakaenatula faka'ekonōmika , mo e fakalalakala fakasōsiale', ko ha taha ia 'o e ngaahi taumu'a fakalukufua 'oku mahu'inga ki he tu'uloa mo tolonga 'a e fakalalakala'. 'Oku tau fakapapau'i 'a e fiema'u ke a'usia 'a e tu'uloa mo e tolonga 'o e fakalalakala'aki 'a hono faka'ai'ai ha tupu faka'ekonōmika 'oku tolonga, pea mo vahevahe taau, fakatupu mai ha ngaahi faingamalie ki he tokotaha kotoa pē, fakasi'isi'i 'a e vahevahe 'ikai taau', hiki'i hake 'a e tu'unga 'o e nofo, faka'ai'ai 'a e vahevahe taau 'i he fakalalakala fakasōsiale' pea ke a'u atu ki he tokotaha kotoa pē, fakamalohi'i 'a e hokohoko atu 'a hono pule'i 'o e ngaahi koloa fakaenatula' mo e 'ataakai 'oku ne tokoni'i, kae tautautefito ki he, fakalalakala 'i he tangata mo e fefine, faka'ekonōmika , pea mo fakasōsiale lolotonga ia 'oku ne fakafaingofua'i 'a hono

⁴ IMF: Ko e 'ikai vahevahe taau 'a e Pa'anga Huu mai 'oku uesia kovi ai e tupu faka'ekonomika, 2011, haa 'i he uepisaiti: http://www.washingtonpost.com/blogs/wonkblog/post/imf-income-inequality-is-bad-for-growth/2011/10/06/g1QAjYADQL_blog.html

⁵ IMF: Fakamatala 'o e Fepotalanoa'aki 'a e Kaungae: Ko hono to e Tufa, Vahevahe Taau mo e Tupu Faka'ekonomika (Fepueli, 2014), <http://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2014/sdn1402.pdf>

*fakatononga 'o e 'ataakai, fakatupu, fakafo'ou pea ke ne matu'uaki 'a e ngaahi fakafe'atungia fo'ou 'i he kaha'u."*⁶

Ko e fakamā'opo'opo 'o e "Halafononga" ko 'eni (vakai ki he

Fakalahi 6) 'oku poupu ki ai 'a e ngaahi komiuniti fakavaha'a Pule'anga'aki hono fa'u 'a e ngaahi taumu'a ki he tolonga mo tu'uloa 'o e fakalalakaka (vakai ki he **Fakalahi 7**). Hange koia 'oku ha he Konga 2.3, ne ha mai mei he ola 'o e Savea ki he Pa'anga Hu mai mo e Fakamole 'a e Ngaahi Famili 'oku lahi ange 'a e vahevahe 'ikai ke taau he vaha'a taimi 'o e 2001 pea mo e 2009, 'aia 'oku fiema'u ke fai ha tokanga ki ai.

Ko e *tupu fakalukufua* 'oku 'uhinga ia:

*"ko ha tupu 'oku ne faka'atā 'a e kakai kotoa ke nau tokoni ki ai, pea lavengamonūpea mo ta'imalie mei hono ngaahi faingamālie 'o e tupulekina faka'ekonōmika "*⁷

'Oku 'i ai 'a e ongo me'a 'e ua ke fakalelei'i'aki 'a e vahevahe taau 'o e ngaahi faingamālie: ngaahi founa ke faka'ai'ai'aki 'a e kakai kenau 'inasi 'i hengaahi faingamālie'o e tupu faka'ekonōmika ', ngaahi founa ke fakasi'isi'i 'a ia ko e ngāue ke holoki pēfakangata 'a e ngaahi 'āvahevahe 'oku ne *fakafe'atungia*'i 'a e kakai mei hono ngāue'i 'a e tupu faka'ekonōmika .

Ko e tupu fakalukufua' 'oku 'ikai ke fakatefito pē ki he tupu 'i he mahu'inga fakalukufua 'o e koloa' mo e ngāue fakalotofonua', ka 'oku kau ki ai pea mo e feinga ke tupulekina 'a e fakalalakaka' ke faitokonia 'a e kau tukuhausia. 'Oku kau heni mo hono fakamamafa'i mo faka'ai'ai ke fakalalakakaange 'i hono vahevahe taau 'a e ngaahi faingamālie ki he kakai 'o e fonua, lelei ange 'a hono a'usia 'a e ngaahi māketi (kau ki ai mo e māketi ki he ngāue), me'angāue, pea mo e 'ikai filifili manako 'i he fa'unga lao ki he 'ataakai pisinisi' pea mo e fakafo'ituitui⁸. Ko e ngaahi tu'utu'uni ke faka'ai'ai'aki 'a e ngaahi ngāue fakapisinisi' 'oku ne faka'ai'ai ke lelei ange 'a e vā fengāue'aki 'i he ngaahi pisinisi lalahi' pea mo e pisinisi iiki' pea 'e longomo'ui mo tupulekina 'o faka'a'au ke kaukau ange 'a e fengāue'aki 'a e sekitoa pisinisi iiki'⁹.

Ko e tupulekina fakalukufua 'a ha Fonua 'e fiema'u lahi ia ke 'atā ki he ngaahi māketi fakavaha'apule'anga'koe'uhi kae lava hono tokoni'i 'o e ngaahi Fonua iiki mo langlanga hake. 'Ikai ngata ai, ka 'oku fiema'u 'a e taki lelei', fakalelei'i mo e fa'unga pule'pea pehē foki ki he ngaahi tu'utu'uni ke faka'ai'ai'aki 'a e 'inivesimeni fakafo'ituitui.¹⁰

---

⁶ *Fokotu'utu'u Ngaue ki hono fakavave'i e fakalalakaka 'o e ngaahi fonua fakalalakaka iiki (SAMOA) Talafi 'o e Halafononga mei he Konifelenisi 'a e SIDS 'i Samoa, 2014*

⁷ *Ianchovichina, mo e toenga, "Ko e e Tupu Fakalukufua" Pangike 'a Mamani, 10 Fepueli, 2009*

⁸ *Geron, Chua mo Songco "A'usia e Tupu Fakalukufua: 'Inivesi 'i he Fakalalakaka Faka'ekonomika 'o e Masiva", Hiki 'e Hans Seidel, 2011*

⁹ *Ko e fakalalakaka 'o e "ngaahi maketi 'oku 'i ai e ngaahi ngaue'anga ki he masivesiva- M4P" ngaahi fakakaukau fo'ou, 'i Geron, Chua, Songco "A'usia e Tupu Fakalukufua: 'Inivesi 'i he Fakalalakaka Faka'ekonomika 'o e Masivesiva", Hiki 'e Hans Seidel, 2011*

¹⁰ *Spence mo e toenga, "Ko e Lipooti 'o e Tupu Faka'ekonomika: Ngaahi fokotu'utu'u ngaue ki he Tu'uloa 'o e Tupu Faka'ekonomika mo e Kafataha 'o e Fakalalakaka", Pangikee Fakavaha'apule'anga ki he Ngaahi Langa fakalelei mo e Fakalalakaka/ Ko e Pangike 'a Mamani, Komisoni ki he Tupu mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika, 2008*

Ko e tupu faka'ekonōmika mo e fakalalakalaka fakalukufua 'oku 'ikai ke fakangatangata pē ki he ngaahi ngāue faka'ekonōmika. 'Oku kau atu ki ai mo e fakalelei' 'o e tu'unga 'ilo' mo e taukei ngāue' ke malava pē 'a e tokotaha Tonga 'o ngāue 'i ha fa'ahinga tafa'aki pe 'o e Fonua' hange ko e tafa'aki ki he mo'ui fakasōsiale', 'ulungaanga fakafonua' pea pehē ki he fakapolitikale'. 'Oku to e kau atu foki ki ai mo e totonu ke tu'u tau'atāina 'a e ngaahi kautaha', a'usia 'a e fakamaau totonu' pea toki fakahoko 'o fakatatau ki he lau 'a e lao', pea mo tokoni atu ki he kau fakahoko tu'utu'uni 'i he Pule'anga. Lolotonga 'etau feinga ki hono paotoloaki 'o e fakalalakalaka fakalukufua', 'e malava pē ke tokoni 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'e ni'ihiki ki hono fakasi'isi'i 'a e fakafalala 'a e kakai' 'i he Pule'anga kae'uma'ā 'a e 'ū tokoni mei muli'. 'Oku ne fakatupu heni ha loto fiengāue 'i he kakai pea ko e faingamālie'eni ki he Tonga kotoa ke takitaha ngāue'i ha kaha'u lelei 'o 'ikai ngata pe ma'ae fakafō'ituitui', fakafamili' pea a'u atu ki he fakalukufua'. Ko e me'a mahu'inga taha 'i he fakakaukau ko 'eni, 'oku ne fakama'opo'opo 'a e fekau'aki 'a e tokotaha kotoa pe, 'o hange ko kinautolu 'a e kau toulekeleka', faingata'a'ia fakasino' pea mo kinautolu 'oku 'i he tukuimotu, ke 'oua te nau kei hoko ko ha kakai 'oku nau tali pe ke faitokonia he taimi kotoa, kae liliu ke kau fakataha pea mo e Tonga kotoa 'onau fengāue'aki fakataha 'i hono paotoloaki 'a e fakalalakalaka fakapisinisi', sōsiale' mo e politikale' pea fakatupu ai 'a e lelei ma'a e tokotaha kotoa pē.¹¹

Ko e lele 'i matangi 'a e tupu faka'ekonōmika' mo e fakalalakalaka fakalukufua', 'oku fiema'u ke mahinoange 'a e ngaahi ngāue' ke kei hokohoko atu pea pehe ki he ngaahi ngāue ke ta'ofi' 'o fakatatau ki he ola 'o e ngaahi tu'utu'uni kehekehe kuo fakahoko, pea 'i he taimi tatau ke 'ilo'i pe foki mo e ngaahi uesia 'e hoko'.¹²

Ko e *tolonga pē tu'uloa 'a e fakalalakalaka* 'oku fakamatala'i pehē ni ia:

"ko ha fakalalakalaka 'oku ne feau 'a e ngaahi fiema'u 'o e lolotonga' ni 'o 'ikai uesia 'a e ngaahi fiema'u 'a e to'utangata 'i he kaha'u'"¹³

'Oku lave 'a e tolonga pē tu'uloa 'a e fakalalakalaka' ki he tefito'i fakakaukau 'e ua:

- *ko e fakakaukau 'o e fiema'u', 'oku 'uhinga ia ki he ngaahi fiema'u tefito 'a e masiva', 'a ia 'oku totonu ke mu'omu'a ma'u pē ia*
- *ko e fakakaukau 'o e fakangatangata' 'oku fakatefito ia, 'i he tukunga 'o e tekinolosia', fakasōsiale' pea mo e 'ātakai' ke lava ke feau 'a e fiema'u 'o e lolotonga ni pea pehē ki he kaha'u foki*

Ko e taimi ko ia 'oku tau fakakaukau atu ai ki he fakalalakalaka 'oku tu'uloa', 'oku mahu'inga ke mahino kiate kitautolu ko e māmani', ko ha 'elemeniti 'oku ngāue fakataha 'o ne fālute pea ne fakafehokotaki 'a e taimi' pea mo e fu'u vahanoa 'o e 'ata'. Fakatātā 'aki 'eni: ko e fili ha feitu'u 'e taha 'a e fa'ahinga ma'u'anga ivi ke ngāue'aki', te ne uesia 'a e tu'unga 'o e 'ea'i ha fonua 'e taha. Ko e ha pe ha tu'utu'uni na'e fakahoko 'e he to'utangata 'o e kuohili' fekau'aki mo e founa totonu 'o e toutai' te ne uesia 'e ia 'a e ngaahi faingamālie ke 'inasi' a e fanga makapuna mo e to'utangata hoko' 'i he koloa 'o 'oseni.

¹¹ Geron, Chua mo Songco "A'usia e Tupu Fakalukufua: 'Inivesi 'i he Fakalalakalaka Faka'ekonomika 'o e Masiva", Hiki 'e Hans Seidel, 2011

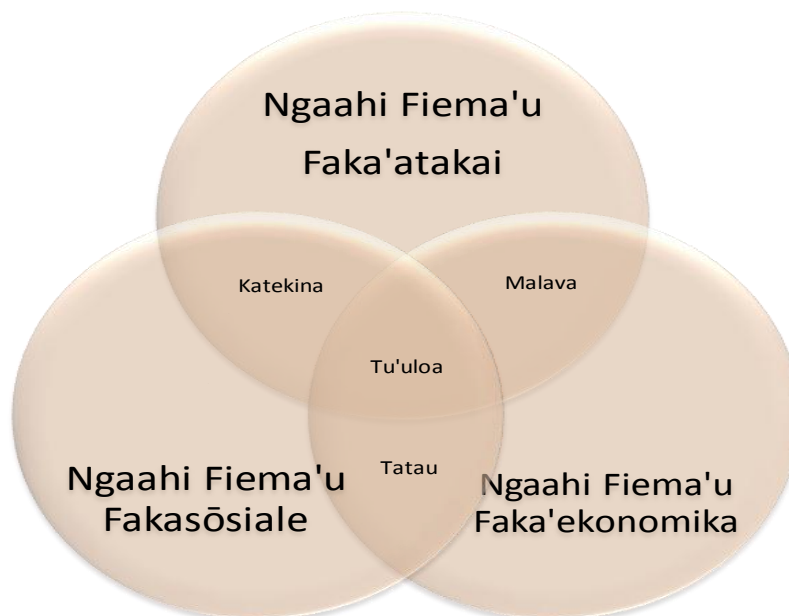
¹² Cingano, F. (2014), Tu'unga 'i he 'ikai Vahevahe Taau 'o e Pa'anga Huu mai mo 'ene ngaahi Uesia 'i he Tupu Faka'ekonomika", OECD Fakasosiale, Ngaahi Ngaue'anga, Lekooti 'o e Ngaahi Ngaue ki he Fehikitaki 'a e kakai, Fika 163 Fa'u 'i he 2014 'o e OECD

¹³ World Commission on Environment and Development (WCED). "Our common future". Oxford: Oxford University Press, 1987

Ko e anga 'o e mo'ui' ko e fa'unga mo ia. Ko e mo'ui lelei fakaesino' ko e me'a lelei ia, kae fēfē kapau 'oku' ke masiva pea 'ikai ke a'usia 'a e ako? 'Oku lelei 'aupito ma'u ha ma'u'anga pa'anga pau, kae fēfē kapau 'oku' 'uli 'a e vai? 'Oku lelei 'a e tau'atāina ki he tui fakalaumalie', kae fēfē kapau 'oku' 'ikai ke lava 'o tauhi 'a e famili?

Ko e taha 'o e fepakipaki ko 'eni', he 'oku uesia 'a e vahevahe taau' 'i he tapa kehekehe 'o e vā fengāue'aki 'a e ngaahi kulupu'ni. 'Oku lahi pē 'a e ngaahi founa oku'ne fakahā'i mai 'a e ngaahi palopalema ni pea mo 'ene uesia 'a e ngaahi fiema'u kehekehe'. Ko e ki'i motolo 'i he **Fakatātā 2**, 'oku ne fakahā'i mahino mai 'a e fekau'aki pea mo e felālāve'i'a e ngaahi fiema'u 'i he tafa'aki sosiale', 'ekonōmika ' mo e 'ataakai'.¹⁴ Ko e ngāue leva ia 'a e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II ke fa'u ha founa 'e malava ke potupotu tatau 'a hono feau 'o e ngaahi fiema'u 'i he tafa'aki fakasōsiale', faka'ekonōmika ' mo e 'ataakai' 'i he lolotonga ni, koe'uhi' kae lava ke tu'uloa pea tolonga 'a e tupulekina mo e fakalalakaka 'i he kaha'u'.

Fakatātā 2 : Tu'uloa – Potupotu Tatau 'o e Fiema'u ki he 'Atakai, Sosiale mo e 'Ekonōmika

Tu'uloa – ke malava ke hokohoko atu tatau pe 'i he lolotonga pehē ki he kaha'u: ke feau pea mo a'usia 'a e ngaahi fiema'u fakasōsiale', faka'ekonōmika ' mo e 'ataakai': 'e makatu'unga 'i he me'a ko 'eni 'e tolu:

Mapule'i – ke malava 'o tali pē matu'uaki: ko e ngaahi fiema'u fakasōsiale' 'oku tatau pē ia mo e ngaahi fiema'u faka'ātakai', pea ko ia leva ai ko e tu'unga 'a hono kātekina 'a e sosaieti' mo e 'atāakai', ka ko e ngaahi fiema'u faka'ekonōmika' 'oku 'ikai ke a'usia pea ko e tu'unga leva 'o e ngaahi ngāue faka'ekonōmika ' 'oku 'ikai fe'unga ke fakalelei'i 'aki e vahevahe taau'.

¹³ Komisoni Fakamamani ki he 'Atakai mo e Fakalalakaka (WCED). " Ko e tu'unga angamaheni 'i he kahau", Oxford, Fakamatala mei he 'Usivesiti Oxford, 1987

¹⁴ Komisoni Fakamamani ki he 'Atakai mo e Fakalalakaka (WCED). " Ko e tu'unga angamaheni 'i he kahau", Oxford, Fanongonongo mei he 'Usivesiti Oxford, 1987

Malava 'o fakahoko- ke malava 'o fakahoko'aki e ngāue: 'oku malava ke a'usia 'a e ngaahi fiema'u faka'ekonōmika 'i hono fakatupu ha ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'i he ngaahi fiema'u faka'ataakai' pea ko ia ai, 'oku 'ikai ke uesia 'a e 'ataakai' ka ko e ngaahi fiema'u fakasōsiale 'oku 'ikai ke a'usia pea 'e malava pe ke 'ikai ke kātekina 'a e fakasōsiale' pē ko e vahevahe tatau'.

'Iakai ke fakapalataha (tatau) - a'usia 'a e ngaahi fiema'u fakasōsiale mo e faka'ekonōmika , pea ko e fakalalakalaka faka'ekonōmika 'oku vahevahe tatau, ka 'oku 'ikai ke tolonga pē tu'uloa 'i he taimi loloa koe'uhi ko e ngaahi fiema'u faka'ātakai 'oku 'ikai ke a'usia.

'Oku fakamatala'i 'e he fakatātā ko 'eni' 'a e fakalalakalaka 'oku tu'uloa, ko ha fakalalakalaka 'oku malava 'o mapule'i, malava ke fakahoko pea 'ikai ke fakapalataha. Ka māvahevahe 'a e tolu'i me'a'ni, pea he'ikai ke palanisi 'a 'enau ngāue', he ko honau natula' ke nau ngāue fakataha 'i he taimi kotoa pe kae malava ke tu'uloa 'a e fakalalakalaka'. Ko hono fakahoko ha tu'utu'uni 'oku fakapotopoto mo kau lelei ki he tu'uloa 'a e fakalalakalaka fakalukufua', 'oku 'ikai ko ha me'a 'oku faingofua, pea kapau 'oku faingata'a ia, tā 'oku to elahi ange 'a e ngaahi fakafe'ātungia 'i he feinga ke fakapapau'i 'oku fekau'aki pea felāve'i 'a e langa fakalalakalaka'. 'Oku fiema'u ia ke to elelei ange 'a e founa ke vakai'i mo siofi'aki 'a e ngaahi ngāue ni, pea hiliō 'a e lololahi ke fakahoko 'a e tu'utu'u'ni pea mo hono fakahokohoko 'a e ngāue' 'o fakatatau ki he fiema'u 'oku vivili' pea kau ki he lelei fakalukufua'. Ko hono fakahoko lelei 'a e ngāue ko ia' kuopau ke fengāue'aki fakataha mo lelei 'a e fakalalakalaka fakaeonoponi pea mo e taukei ngāue'.

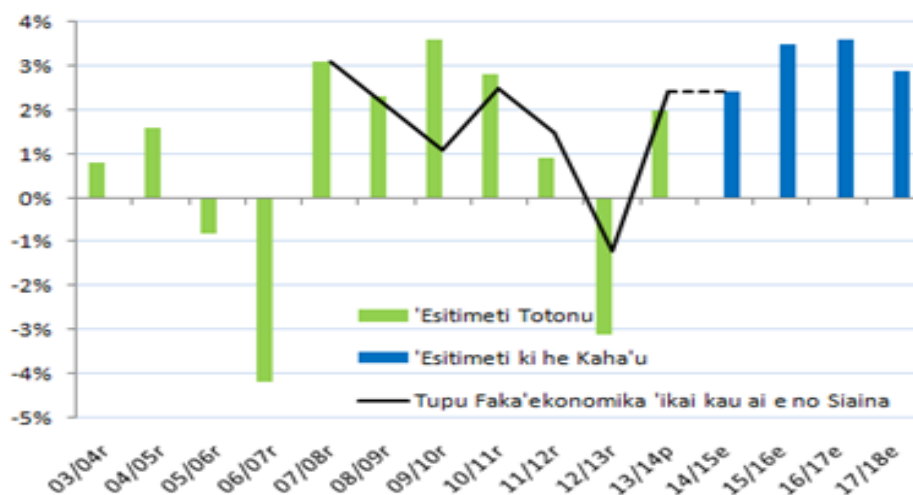
Puha 1 : Ko e ngaahi fakatātā 'eni te ne feau 'a e ngaahi fiema'u 'a Tonga 'i he tafa'aki 'e ua

1. 'Oku vave ange 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e Fonua makatu'unga 'i he lahi hono toutai'i 'o e mokohunu pea mo e 'ikai fakangatangata hono tā 'o e ahi, pea 'oku fehangahangai ia mo e fiema'u ke fakapotopoto'i hono ngāue'aki e ngaahi koloa fakaenatula 'i he founa 'e tu'uloa mo tolonga ai. Ko hono ngāue'aki fakapotopoto 'o e ngaahi koloa ko 'eni 'e tokoni ia ki he tu'uloa 'o e tupu faka'ekonōmika 'a e Fonua 'i he kaha'u. 'E uesia 'eni 'i he vahevahe taau 'i he to'utangata ko 'eni' mo e to'utangata 'apongipongi'.
2. Ko e tā 'one'one ki he langa fale' pea pehē ki he mala'e ki he kakai kuo nau pēkia' 'oku' ne fakaai 'a e fiema'u fakasōsiale 'o e lolotonga 'ni. 'Oku malava ke hoko 'i heni 'a e 'auhia 'a e ngaahi matātahi 'a ia 'oku ne maumau'i 'a e ngaahi ngāue lalahi 'oku fiema'u ke feau 'a e ngaahi fiema'u fakasosiale mo e faka'ekonōmika kehe'. 'E malava pē ke ne uesia pē maumau'i 'a e ngaahi fiema'u faka'ātakai ki he fakafanau 'o e ika' pea mo e tolonga pē tu'uloa 'a e matātahi'.
3. 'Oku faingata'a ki he ngaahi pisinisi iiki ke tauhi pē pukepuke 'enau fiema'u faka'ekonōmika ' ki he pa'anga ke fakahoko 'aki e ngāue 'i he taimi 'oku nau feinga ai ke feau 'enau ngaahi kavenga fakasōsiale'.

2.3 Tupu Faka'ekonōmika mo e Fetō'aki 'i he Tu'unga 'o e Mo'ui

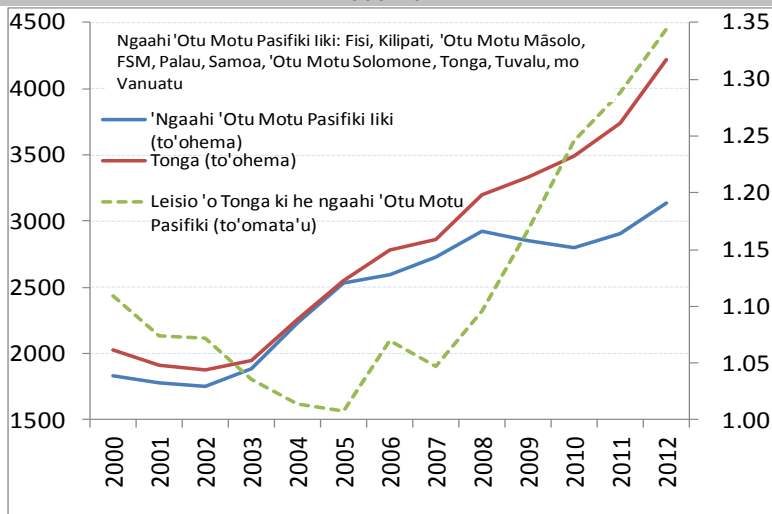
Ko e tu'unga 'o e nofo 'a e kakai', pea mo e ma'u'anga pa'anga hū mai – 'a e masiva 'i he tafa'aki 'e taha, ko e me'afua 'oku fua 'aki 'eni, fakatatau ki he pa'anga hū mai fakafonua (gross national income). Ko e tupu 'i he Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP growth) na'e fetō'aki pē 'i he ta'u 'e 10 kuo 'osi' 'o hange ko ia 'oku hā atu 'i he **Fakatātā 3**. Ko e moveuveu 'o e ta'u 2006 tupu na'a ne holoki ai 'a e tupu faka'ekonōmika ' fakataha mo e tuku ngāue, 'o hoko ai 'a hono maumau'i lahi 'a Nuku'alofa pea mo e konga lahi 'o e ngaahi pisinisi. Ko e ngāue ki hono fakaakeake 'o Nuku'alofa mo e ngaahi pisinisi na'e fakapa'anga 'aki 'a e nō mei Siaina mo e ngaahi tokoni kehe pē. Na'e malava 'e he ngāue ko 'eni ke ne kei pukepuke 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e Fonua 'i he ngaahi ta'u kimui'ni 'o to emālohi ange neongo 'a e tōlalo fakapa'anga fakamāmani lahi. Ko e ngaahi uesia mei he tōlalo fakapa'anga fakamāmani lahi (GFC), 'oku hā atu ia 'i he laine 'uli'uli 'i he kalafi 'i 'olunga 'o ka ne 'ikai 'a e pa'anga nō mei Siaina ne mei hā mai ha to e ki'i tō lalo ange 'a e tu'unga faka'ekonōmika . 'A ia 'oku hā mahino mai mei heni 'a e vaivai ange 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e Fonua 'i he vaha'a taimi ko 'eni. Hange pē ko ia ne 'osi fakafuofua ki mu'a, na'e holo lahi 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e Fonua 'i he 2012/13 fakataha mo e kakato 'a e ngaahi langa lalahi ko ia na'e fakapa'anga mei he nō, ka neongo ia na'e faka'au ke malohiangē 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e Fonua'.

Fakatātā 3: Tupu totonu Faka'ekonōmika 'a e Fonua mei he 2003/04 – 2017/18, 'i hono fakakau mo 'ikai fakakau 'a e nō Siaina

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga & Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Fakatātā 4: Fakalukufua ‘o e Ma’u’anga Pa’anga Fakafonua ki he tokotaha (GNI/capita) ‘o e Ngaahi ‘Otu Motu Iiki ‘o e Pasifiki pea mo Tonga (Fika’i ‘i he founa faka-‘Atalasa/Atlas Method) (USD) 2000-2012

Ma’u’anga Fakamatala: Pangike ‘a Mamani, Potungāue Pa’anga mo e Palani Fakafonua (fika’i)

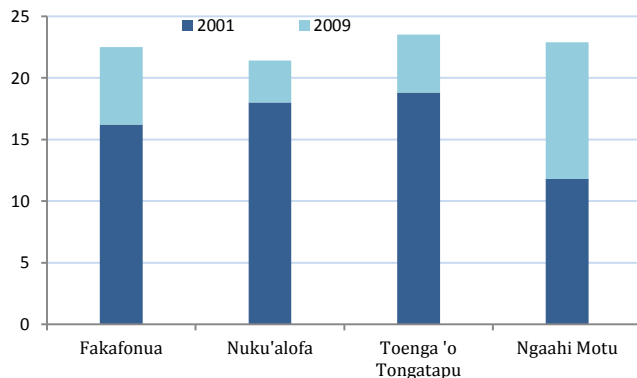
Fakakātoa ‘o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (mahu’inga totonu). Ko e ola ko ‘eni, talu mei Sune 2013, na’e hiki ai ‘a Tonga mei he tu’unga fakapa’anga ma’ulalo-lotolotōki ha tu’unga ma’olunga-lotolotō, ‘a ia ko e fakafuofua ki he Mahu’inga Fakakātoa ‘o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (kau ki ai ‘a e hikihiki ‘i he totongi koloa) ki he tokotaha ‘i he 2013/14 ‘oku ‘i he \$7,636 pē US\$3,800.

‘Oku laka hake ‘i he pēseti ‘e 20 ‘o e Mahu’inga Fakakātoa ‘o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua ‘a Tonga ko e pa’anga hū mai mei muli. Ko e pa’anga hū mai fakafonua ki he tokotaha ‘oku fakafuofua ki he US\$4,500 ‘i he 2013, ko e me’afua lelei ia kuo ‘osi fakapapau’i ko e pa’anga ia ‘oku hū mai ki he kakai ‘o e Fonua. Talu mei he 2005 ko e pa’anga hū mai fakafonua ki he tokotaha ‘i he Fonua, na’e tupu vave ‘aupito ‘i hono fakahoa ki he ‘avalisi ‘o e ngaahi Fonua kehe, ‘o hange ko ia ‘oku hā atu ‘i he **Fakatātā 4**. Kaekehe, ko e ngaahi fika ko ‘eni ko e ‘avalisi pē, tautautefito ki Tonga ni ka ‘oku ‘ikai ke ne ‘omai ha faka’ilonga mahino fekau’aki mo e vahevahe’ pē ko e ‘ikai vahevahe tatau, ‘a ia ‘oku na fakatou mahu’inga ki he palani fakafonua kapau ko e fakamamafa ‘i he fakalalakala fakalukufua.

Ko e fakamatala ki he masivesiva ‘oku tānaki fakata’u nimapē fakata’u hongofulu. ‘Oku ha mei he savea fakamuimui taha ki he pa’anga hū mai mo e fakamole ‘a e ngaahi famili (HIES) ‘i he 2009 ‘a e hiki ki he pēseti ‘e 22.5 ‘o e kakai ko ‘enau pa’anga hū mai ‘oku si’isi’i ‘i he laine masivesiva ‘i he tu’unga fakapa’anga fakamāmani lahi, fakahoa ia ki he pēseti ‘e 16.2 ‘i he savea tatau pē ‘i he 2001. Ko e hiki ko ‘eni na’e lahitaha ia ki he ngaahi tukui motu ‘a ia na’e hiki hake mei he pēseti ‘e 11.8 ki he pēseti ‘e 22.9. Ka ko e feitu’u ki kolo mo ‘uta ‘o Tongatapu, ko e feliuliuaki na’e mei tatau pē (vakai ki he **Fakatātā 5**).

Na’e fakafuofua ‘e tupu pēseti ‘e 1 ki he ta’u ‘a e tu’unga faka’ekonōmika ‘a e Fonua’ ‘i he ta’u ‘e 10 kuo ‘osi talu mei he 2002/03. ‘I he ngaahi fonua lahi, ‘oku fiema’u ‘a e tupu faka’ekonōmika pēseti ‘e 2 ke ne pukepuke mo tauhi ‘aki ‘a e Mahu’inga Fakakātoa ‘o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua ki he tokotaha. Ka ‘i Tonga ni, koe’uhi ko e tupu māmālie ‘a e tokolahi ‘o e kakai’, ko e Mahu’inga Fakakātoa ‘o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua ki he tokotaha na’e tupu si’isi’i pē ‘o kei ma’ulalo si’i hifo ‘i he tu’unga ‘o e Mahu’inga

Fakatātā 5: Vahevahe ‘o e Kakai ‘oku ma’ulalo hifo ‘enau ma’u’anga pa’anga ‘i he laine Masivesiva ‘i he Tu’unga Fakapa’anga Fakamāmani Lahi 2001 & 2009 ‘i he Savea ki he Ma’u’anga Pa’anga mo e Fakamole ‘a e Taautaha (HIES)

Ma’u’anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika ‘a Tonga

Pa’anga hū mai mo e Fakamole ‘a e Ngaahi famili ‘i he 2009, ‘a e ‘ikai vahevahe tatau ‘i he pa’anga hū mai ‘a e kakai’ mo e tu’unga fakasiokalafi’. Ko e fakamole ‘a e kakai tu’umālie taha he fonua mo ma’u me’a, ‘oku liunga fitu ‘enau koloa ‘i he koloa ‘a e kakai masiva taha. Ko Tongatapu, ‘oku’ne ma’u ‘a e lahitaha ‘o e Mahu’inga Fakakātoa ‘o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua ki he tokotaha ‘a ia’oku fakafuofua ki he pēseti ‘e 15 ‘o ma’olunga hake ‘i he ‘avalisi fakafonua. Ko e ‘otu motu Ha’apai ‘oku kau ia ‘i he motu ‘oku si’isi’i taha ai e fakalalakala ‘i ‘o Tonga, ‘a ia ‘oku fakafuofua koe pēseti ‘e 40 ‘o e Mahu’inga Fakalukufua ‘o ‘enau Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua ‘oku ma’ulalo hifo ia ‘i he ‘avalisi fakafonua. ‘Oku fakangatanga pē ‘a e fakamatala ki he kakai ‘ikai ma’u ngāue, ka ko e tohi kakai ‘o e 2011, ‘oku ha mahino mai mei ai ko e kakai ‘oku nau kei kumi ngāue taimi kakato ‘oku si’isi’i ‘aupito, fakafuofua ki he pēseti ‘e 1.6.

‘Oku ‘i ai e ngaahi lilii ‘i he fa’unga ‘ekonōmika e Fonua kamata mei he taimi na’e te’eki ke hoko ai ‘a e faingata’a fakapa’anga fakamāmani lahi. Ko e fakakātoa ‘o e nō, na’e holo ‘i he ngaahi ta’u lahi hili ‘a e faingata’a fakapa’anga fakamāmani lahi ka ‘i he taimi tatau, na’e kei ma’olunga pe ‘a e pa’anga ke nō atu ki he kakai ‘e he ngaahi pangikē. Na’e si’isi’i ‘aupito ‘a e nō pisinisi, tu’uma’u pē ‘a e nō ki he ngaahi famili, ka ‘i he taimi ‘e tānaki mai ai mo e kautaha’ nō taautaha ‘e hiki lahi ‘aupito mei he \$140 miliona ‘o ofi ki he \$180 miliona ‘i he ta’u ‘e 3 kuo ‘osi. ‘Oku ‘uhinga’i ‘eni, ‘a e faka’a’au ke lahi ange ‘a efakamole ‘a e kakai, ‘a ia ‘oku ho’ata mei ai ‘a e fakafuofua ngalingali ‘e ma’olungaange ‘enau pa’anga hū mai ‘i he kaha’upea koe’uhi’, ‘oku tokanga ‘a e pangikē ki he ‘enau nō he na’e fu’u lahi ‘enau nō kimu’ a ‘i he faingata’a fakapa’anga fakamāmani lahi.

‘I he lotolotonga ‘o e ta’u 2000 tupu, ko e fakakātoa ‘o e koloa hūatu mo e pa’anga hū mai mei he takimamata’ na’e fe’unga mo e \$20 miliona ki he \$30 miliona ‘i he ta’u. Talu mei ai mo e holo si’i hifo ‘i he vaeua ‘a e koloa hūatu (‘a ia ‘oku kau ki ai ‘a e ngoue mo e toutai), kae hiki hake ‘o meimei liunga ua ‘a e pa’anga hū mai mei he takimamata’. Ko e ola ‘i he lolotonga ni, kuo liunga fa ‘a e pa’anga hū mai mei he takimamata ‘i he pa’anga hū mai mei he koloa hūatu ‘o e ngaahi koloa kehe. Ko e pa’anga hū mai mei he koloa hūatu na’e holo ‘aki e pēseti ‘e 12 ‘o e Mahu’inga Fakalukufua ‘o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) ‘i he 2002/03 ki he pēseti ‘e 2 ki he 4 hili ‘a e Faingata’a Fakapa’anga (GFC). Ko e konga lahi ‘o e ngāue fakakōmesiale ‘oku fakatefīto pē ia ‘i Tongatapu pea ‘i he ki’i komuniti fakapisinisi ‘oku ‘i ai. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamatala fe’unga ke tau vakai’i ‘aki ‘a e tufotufa koloa ki he

Ko e savea ki he pa’anga hū mai mo e fakamole ‘a e ngaahi famili ‘i he 2009, ‘a ia ko e uhouhonga ‘eni ‘o e faingata’a fakapa’anga fakamāmani lahi (GFC), na’e holo lahi pēseti ‘e 30 ‘a e holo ‘i he lahi ‘o e pa’anga ne hū mai mei muli, mei he peseti ‘e 30 ki he pēseti ‘e 20 ‘o e Mahu’inga Fakakātoa ‘a e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP). Ko e uesia ko ‘eni na’e afuhia lahi ia ‘i he ngaahi tukui motu’. Ko e hiki ma’olunga ‘i he pa’anga hūmai fakafonua (GNI) ki he tokotaha talu mei he 2009, ko e peseti si’i hifo ‘i he laine masivesiva ne holo pe ia talu mei he ta’u kuo’osi.

Na’e fakatokanga’i ‘e he Savea ki he

Fonua 'i he'ene mafuli mei he pa'anga hū mai mei he koloa hūatu ki he folau'eve'eva pē takimamata.

'I he taimi tatau, ko e pa'anga hū mai mei muli ('ikai kau heni 'a e tokoni koloa hangatonu ki he ngaahi famili 'i Tonga ni), na'e holo 'aki meimei \$200 miliona ki he \$100 miliona. Ne toki fakatonutonu kimui 'ni mai e fakamatala ko 'eni 'oku to e foki hake 'o ma'olunga tataupē 'a e pa'anga hū mai mei muli mo e taimi ki mu'a pea hoko 'a e faingata'a fakapa'anga fakamāmani lahi (GFC). Na'e to e fakatokolahi 'a e kau toli fo'i'akau ki muli, mei he kaungāue 'e 1,762 'i he 2010 ki he 2,772 'i he 2013, 'a ia 'oku ne 'omai ha ma'u'anga pa'anga 'o fakafuofua ki he \$60 milliona pē lahi hake ai. Ka 'oku ne uesia e tafa'aki fakasōsiale' makatu'unga pē 'i he mavahe fuoloa 'a e ngaahi tamai mo e hūsepaniti mei he famili'. 'Oku meimei vahevahe tatau pē 'i he Fonua 'a e tu'unga'a e pa'anga hū mai mei muli pea ko e kaungāue toli foi'akau' 'oku meimei fili pē mei he tapa kotoa 'o e Fonua. Ko e fakalalakaka ko 'eni 'oku meimei vahevahe tatau pē 'i Tongatapu pea mo e tukui motu foki.

'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakamatala lelei fekau'aki mo e kau ma'u ngāue. Ko e tohi kakai 'i he 2011 na'e fakafuofua ai ko e pēseti 'e 1.1 'o e kakai 'oku 'ikai ke ngāue 'oku lolotonga kumi ngāue, pea 'oku malava ke nau ngāue. 'I hono fakakau mai mo e fa'ahinga 'oku fiema'u ngāue 'oku fe'unga ia mo e pēseti 'e 6.5. Fakafuofua ki he pēseti 'e 29 'o e kakai 'oku malava ke ngāue, 'oku nau fakahoko pē ngaahi ngāue 'o 'ikai fakataumu'a fakakōmesiale . Ko e tokolahi leva 'a e toenga 'oku nau kau ki he ngāue 'ikai laiseni pē fakalao'i pea ko e kongasii' pē 'o e sekitoa laiseni pē fakalao'i 'oku pule'i 'e he Pule'anga, ngaahi pangike mo e pisinisi 'a e Pule'anga.

'I hono fakakātoa, ko e fakamatala ki he ma'u'anga pa'anga 'oku ne fakahā'i mai 'oku 'i ai e fakalalakaka 'i he tu'unga 'o e nofo, neongo pē 'oku 'ikai fu'u mahino pe 'oku fekau'aki mo e hiki pe holo 'o e vahevahe taau hono vakai'i 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II ko e ngaahi tukuikolo mo e ngaahi 'otumotu 'oku nau kei fiema'u vivili ha faingamālie ma'u'anga pa'anga mo e ngāue' foki. Ko e tupu vave 'i he ngaahi ta'u ko 'eni na'e makatu'unga ia mei he nō na'e fakapa'anga 'aki hono langa 'o Nuku'alofa 'a ia ne mei nofo pe 'a e faingamālie pa'anga 'i Nuku'alofa. Ko e savea hoko ki he pa'anga hū mai mo e fakamole 'a e ngaahi famili, 'a ia 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga hoko', 'e tokoni ke fakamatala mahino ange. Neongo 'a e fakangatangata 'a e fakamatala 'oku ma'u, 'oku fe'unga pe 'a e 'ikai vahevahe taau 'o e pa'anga hū mai ke fai ha ngāue ki heni 'e he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II 'oku fakamamafa ki he fakalalakaka fakalukufua.

2.4 Ngaahi Liliu 'i he Tu'unga 'o e Mo'ui

'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'afua kehekehe 'oku fua 'aki 'a e tu'unga 'o e mo'ui 'o 'ikai ko e ma'u'anga pa'anga pē. Neongo ia, ko e me'afua totonu ki he fakalalakaka 'a e kakai (HDI) 'oku ngāue'aki 'e he Pule'anga Fakatahataha(UN) 'oku kumi 'a e fa'ahinga me'afua ki he ngaahi tukunga 'oku lahi ange 'i he Mahu'inga Fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) pē ko e tu'unga pa'anga hū mai 'a e tokotaha, 'a ia 'oku felave'i pē ia ki hono fua 'o e tu'unga 'o e mo'ui'. Ko e ngaahi fika 'a e Pule'anga Fakatahaha ki Tonga 'oku ha atu 'i he **Tēpile 3**.

Tēpile 3 : Me'afua ki he Fakalalakalaka 'a e Kakai 'o tonga (fakatefito 'i he taimi tatau mo e taumu'a fo'ou 'oku ngāue'aki 'e he Pule'anga fakatahataha)

	Fakafuofua ki he taimi loloa 'o e mo'ui mei he fa'ele'i	Fakafuofua ki he ngaahi ta'u 'oku ako ai	Avalisi 'o e ngaahi ta'u 'oku ako ai	Fakalukufua 'o e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua ki he tokotaha (2011 PPP\$)	Mahu'inga 'o e Me'afua ki he Fakalalakalaka 'a e Kakai
1980	67.5	13.9	7.3	2,315	0.602
1985	68.7	13.6	7.3	2,833	0.617
1990	69.6	13.6	8.1	2,907	0.631
1995	70.2	13.7	9.0	4,462	0.67
2000	70.8	13.2	8.9	4,796	0.672
2005	71.5	14.7	9.0	5,216	0.695
2010	72.2	14.7	9.4	5,117	0.701
2011	72.4	14.7	9.4	5,211	0.702
2012	72.5	14.7	9.4	5,277	0.704
2013	72.7	14.7	9.4	5,316	0.705

Ma'u'anga Fakamatala: Lipooti Fakalalakalaka 'a e Kakai, Polokama Fakalalakalaka ki he ngaahi Pule'anga Fakatahataha, Tepile A

Fakatatau ki he fakamatala 'a e Pule'anga Fakatahataha fekau'aki mo e Me'afua ki he Fakalalakalaka 'a e Kakai mei he 1980 ki he 1995, na'e tatau pē 'a e ngaahi Fonua kau ki ai 'a Malēsia, pehēpē ki Fisi 'o a'u mai ki he 2005. Na'e hokohoko atu pē 'a e fakalalakalaka mei he 2005, ka na'e ki'i tuai ange 'a Tonga, 'o holo mei he fika 54 mei he Fonua kotoa 'e 177 'i he 2005 ki he fika 99 mei he ngaahi Fonua 'e 182 'i he 2007.

'I he 2013, na'e fika'i 'e he Ngaahi Pule'anga Fakatahataha (UNDP) 'a e me'afua ki he fakalalakalaka 'a e kakai (HDI) na'e 'i he 0.705:

- 'i he kulupu ma'olunga 'i he me'afua ki he fakalalakalaka 'a e kakai, 'a ia ko e 'avalisi 'oku 0.735
- ki'i ma'olunga hake 'i he 'avalisi ki 'Esia Hahake mo e Pasifiki 'a ia ko e 0.703
- ma'olunga hake pē 'i he 'avalisi ki he ngaahi Fonua iiki langalanga hake 'a ia ko e 0.665
- hoko hake ki Fisi (fika 88 mo e 0.724) kae ma'olunga hake 'i Ha'amoā (fika 106 mo e 0.694)

Ka neongo ia, na'e 'i ai 'a e fakatonutonu ki he fakamatala ki he loloa e mo'ui 'a e kakai, 'a ia 'oku hā atu 'i he **Tēpile 4**, mei he Potungāue Mo'ui. 'Oku hā mahino heni 'a e holo 'aupito 'i he loloa e taimi mo'ui 'a e kakai 'i he ngaahi ta'u kimui'ni mai 'a ia ko e makatu'unga mei he ngaahi fokoutua 'ikai pipihi (NCDs)

Tēpile 4 : Holo 'i he fakafuofua ki he loloa e taimi mo'ui 'a e kakai

Ta'u	Tangata	Fefine	Fakakātoa
2007	70	72	71
2010	65	69	67

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Mo'ui

Makatu'unga 'i he liliu ki he loloa e taimi mo'ui 'a e kakai, na'e to e fakatonutonu ai mo e me'afua ki he fakalalakalaka 'a e kakai (HDI) 'i he 2013, 'a ia na'e fakafuofua 'e holo hifo 'o ma'ulaloange 'i he 0.67. 'Oku 'uhinga 'eni kuo to eholo hifo 'a e fakalalakalaka 'a Tonga ki hetu'unga na'e 'i ai 'i he 1995. 'Oku 'ikai ke to e kau 'a Tonga 'i he kulupu 'oku ma'olunga 'i he me'afua ki he fakalalakalaka 'a e kakai (HDI).

'Oku 'ikai ma'u ha fakamatala fe'unga ke fika'i'aki e ngaahi me'afua lelei hangē ko e vahevahe 'ikai taau ke fakakau atu mo e me'afua ki he fakalalakalaka 'a e kakai, pea toki fa'u mo e me'afua ki he masivesiva (MPI) kimui ni mai. Ko hono ola, ko e me'afua ki he

fakalalakaka 'a e kakai, ko e taha ia ha me'afua lelei ki he tu'unga 'o e moui', pea 'oku te'eki ai peke ne 'omai ha fakamatala fe'unga ki he tu'unga totonu 'o e vahevahe tatau.

'I he tafa'aki fakaako, na'e hiki hake 'a e tokolahi 'o kinautolu na'a nau ako 'i he ngaahi ako'anga ki he potoi mo e taukei ngāue, 'aki 'a e pēseti 'e 8.1 'i he tohi kakai 2006 ki he pēseti 'e 9.6 'i he tohi kakai 2011. 'I he taimi tatau pē, ko e tokolahi 'o e kakai 'i he ngaahi ako'anga ma'olunga ange ne hiki hake mei he pēseti 'e 2.7 ki he pēseti 'e 16.1. Ko e fakamatala ko 'eni'oku ne 'omai 'a e fa'unga ke makatu'unga ai ha to e hiki 'oku lahi ange. 'Oku mahu'inga 'aupito 'eni he ko e ako 'oku ne fakahoko e ngāue ma'ongo'onga ki hono fakalahi atu 'o e ngaahi faingamālie'.

Ko e tu'unga lolotonga ko ia 'oku 'i ai 'a e laukonga' mo e faifika', 'oku fiema'u ke to e vakai'i fakaleleihe 'oku malava pe ke to e si'isi'i ange ia 'i he pēseti 'e 99 koia ne līpooti 'i he ngaahi ta'u kuohili'. 'Oku 'alu pe taimi mo e to elahi ange 'a e tokanga ki he holo 'i he tu'unga 'o e taukei mo e 'ilo 'ki he laukonga ke tuha mo e ngaahi fiema'u ki he fakalalakaka 'a e pule'anga mo e sekitoa taautaha, kuopau ke ne fakalele 'a e ngaahi fakalalakaka 'i he tu'unga 'o e mo'ui.

Na'e 'i ai 'a e ngaahi fakalalakaka ne lavengamonū ai 'a e sekitoa sōsiale' 'o hange ko e tokoni he taimi'ni ki he ngaahi fāmili 'oku tu'u lavea ngofua 'i he sosaieti'. Ko e fuofua taimi 'eni ki he Pule'anga' ke ne 'oatu ha tokoni pehē'ni ki he kakai tu'u lavea ngofua mo e toulekeleka 'i he sosaieti'. 'Oku 'i ai 'a e fekainga'aki 'a e Pule'anga' mo e Sekitoa Taautaha' 'i hono fakapa'anga 'a e kautaha 'ikai fakapule'anga ke ne fakahoko 'a e ngaahi sevesi fakasōsiale ki he ngaahi fāmili 'oku tu'u lavea ngofua mo faingata'a'ia. Ko e fokotu'utu'u ngāue fo'ou ko 'eni 'oku'ne fakakau mai 'a e kakai faingata'a'ia ki he fa'u tu'utu'uni. 'Oku ofi 'i he toko 4000 'a e kakai kuo a'u honau ta'u motu'a ki he 70 'a ia 'oku nau lavengamonu 'i he polokalama tokoni ko 'eni 'a e Pule'anga ki he kakai toulekeleka. Fakafuofua ki he toko 600 'o e kakai fo'ou toki kau mai ki he polokalama'ni. 'I he tafa'aki 'e taha, ko e fānau valevale 'e 250 'oku nau ma'u faingamālie 'i he polokalama tatau. 'Oku uestia 'e he kakai tu'u lavea ngofua, 'a e fakalalakaka fakalukufua, ko ia ko e ngaahi fakalelei ngāue ko 'eni ko e founa mahu'inga ia ki hono fakakau mai kinautolu ki he ngāue fakalalakaka.

'Oku fakalalakaka 'aupito 'a Tonga 'i he Ngaahi Taumu'a Fakalalakaka 'o e Mileniume (MDGs), 'o hange ko ia ne līpooti, 'i he līpooti hono ua 'i he tu'unga 'o e ngaahi taumu'a mei he 1990 ki he 2010. 'Oku 'i he tu'unga totonu 'a Tonga 'i he ngaahi taumu'a 'e 8 tukukehe pē 'a e taumu'a 'e tolu 'oku ngali 'e 'ikai ke tau a'usia:

- **Taumu'a 1 – Fakangata 'a e nofo masivesiva' mo e fiekaia':** na'e fakatokanga'i 'eni mei he fakafehoanaki 'o e līpooti 'o e ta'u 2001 mo e 2009, ka 'oku ki'i fuoloa 'a e ongo līpooti i ki he pa'anga hū mai mo e fakamole 'o e ngaahi fāmili.
- **Taumu'a 3 –Faka'ai'ai 'a e potupotu tatau 'a fafine mo tangata pea mo fakaivia 'a fafine:** na'e fakatokanga'i 'eni mei he tokosi'i 'o e kakai fefine 'i he politikale', neongo ko e ngaahi me'afua kehe 'i hono fakahoa ki he ngaahi Fonua tatau mo Tonga'ni, ko e kakai fefine 'oku ma'olunga 'i he sosaieti'. Fakatataa 'aki 'eni, ko e lahitaha 'o e kau taki ngāue ma'olunga ('ikai ko e tu'unga pule ngāue) 'i he ngaahi potungāue 'a e pule'anga mo e pisinisi taautaha ko e kakai fefine. 'Oku lelei ange 'a e ako 'a e tamaiki fefine 'i he fānau tangata pea tokolahi ange mo kinautolu kuo ma'u mata'itohi.
- **Taumu'a 6, Taketi 6C – Mafola 'a e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi (NCDs):** ko e 'elia 'eni 'oku lahitaha e tokanga ki ai he 'oku ma'olunga 'a e ngaahi fokoutua ko 'eni' 'i māmani. 'Oku holo'aki e ta'u 'e nima 'a e fakafuofua ki he 'avalisi 'o e taimi

loloa e mo'ui 'a e kakai, pea holo hifo aipē 'a e me'afua ki he fakalalakaka 'a e kakai 'i he tu'unga na'e 'i ai 'i he 1995. 'O hange ko ia kuo tau vakai ki ai 'i mu'a,

Kuo kamata 'e Tonga 'i he taimi'ni 'a e Fa'unga ke fakavave'i 'a e Ngaahi Taumu'a Fakalalakaka 'o e Mileniume 'o fakataumu'a pē ki he ngaahi taumu'a mo e taketi 'oku te'eki ai ke a'usia. Ka ko e ongoongo lelei fekau'aki mo'eni' kuo kamata ke hā mahino 'oku 'i ai 'a e ngaahi ola lelei hange 'oku fakahaa'i atu he Tepile 5. 'A ia 'oku ha mai 'oku 'i ai 'a e holo 'i he ngaahi faingata'a 'oku ne fakatupunga 'a e fokoutua 'ikai pipihi.

Ko e ngaahi me'afua makehe ki he tu'unga 'o e mo'ui', kuo 'osi fakakakato ia 'i he ngaahi palopalema hange ko e "Le'o" – ko e malava ke a'usia 'e he kakai 'a honau kau taki mo e kakai 'oku nau fakahoko 'e fai tu'utu'uni'. 'I he'ene pehē, ko e ngaahi fakalelei fakapolitikale lahi kuo 'osi fakahoko 'i he ta'u 'e hongofulu ki he mahu'inga 'a e liliu 'i he ma'u mafai mei he Tu'i ki he Pule'anga fili 'e he kakai pea ko e fuofua Palemia na'e fili mei he kau Fakafofonga 'o e Kakai.

'Oku ha mahino mai 'a e fakalalakaka ko 'eni mei he maaka (vaha'a 'o e 1 ki he 6) 'a Tonga 'i he 'a'ahi na'e fakahoko ki he tu'utu'uni 'a e ngaahi Fonua 'oku nau memipa 'i he Pangike 'a Mamani. 'Oku sio 'eni ki he lelei, tonu mo e mahu'inga mālie 'o ha tu'utu'uni 'a ha Fonua mo e ngaahi fokotu'utu'u ki he anga hono fakalele mo e pule'i 'o e ngaahi fakahoko fatongia pea mo 'enau tokoni ki he tu'uloa 'o e tupu faka'ekonōmika 'pea mo hono fakasi'isi'i ange 'o e masivesiva'. Ko e fakamatala ki Tonga ni, 'oku 'alu hake pē mei he 2 'i he 2005 ki he 3.5 'i he 2011 pea mo e ngaahi ta'u kimui ni mai. 'Oku tatau tofu pē'eni mo e ngaahi fika 'a Papua Niu Kini (PNG), 'a ia 'oku ki'ima'ulalo hifo 'i Ha'amoā ('a ia na'e holo 'i he ngaahi ta'u mai kimui ni).

Tēpile 5 : Fakalalakaka 'i he Ngaahi Uesia kovi 'o e Mahaki 'Ikai Pipihi 2004 mo e 2012

Ngaahi Me'afua 'o e Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi (Ta'u motu'a 25 -64)	Savea 2004	Savea 2012	Fakalalakaka
Fakamalohi sino ('oua to e si'isi'i ange 'i he miniti 'e 600 'i he uike)	43.9% ± 5.9	23.7% ± 2.2	Fakautuutu 'ene lelei
Fua'i'akau/vesitapolo 'oku ma'u (5 pe lahi ange he 'aho)	92.2% ± 2.1	73.1% ± 3.0	Fakautuutu 'ene lelei
Ma'u Kava Malohi ('osi e mahina 'e 12)	8.9% ± 5.2	5.7% ± 1.3	Lelei
Ifi ha fa'ahinga tapaka pe	29.8% ± 3.7	29.3% ± 2.6	Tupu si'isi'i pe
Sino Nge'enge'e	92.1% ± 2.1	90.7% ± 1.8	Lelei
Feti	68.7% ± 4.2	67.0% ± 2.9	Tupu si'isi'i pe
Ngaahi Ola Kovi kehekehe ('uhinga 'e 3 – 5)	60.7% ± 4.4	57.1% ± 4.6	Lelei

*'Oku potupotu tatau pe 'a e ongo savea.

Ma'u'anga Fakamatala: Lipooti 'o e Savea 'a e STEPS, 2014

Neongo 'ene fakangatangata e ngaahi fakamatala ka 'oku ha mai 'oku lelei 'aupito 'a e 'avalisi 'oku 'i ai 'a Tonga' fakahoa ki he ngaahi Fonua kaunga'api, ka ko e vave 'o e fakalalakaka 'e malava pe ke tuai 'i he ngaahi tafa'aki 'e ni'ihi. 'I hono fakakau 'a e fakamatala fo'ou ne ma'u mai 'i he fakafuofua ki he taimi loloa 'o e mo'ui 'a e kakai, 'oku ne fakaha mai ko e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi (NCDs) 'oku ne fakatuai'i 'a e fakalalakaka 'a e Fonua. Ko e lahi ange 'a e puke, 'oku hangehange' 'oku ne fakamavahe'i 'a e kakai mei he ngaahi faingamālie faka'ekonōmika mo e fakasōsiale pea fakatupulaki ai pē 'a e 'ikai vahevahe tatau. 'Oku kei fiema'u pe 'a e fakamatala lelei ke ne 'omi 'a e fakatātā totonu 'o e fakalalakaka ne a'u ki ai. Ko e 'ikai vahevahe tatau 'i he mo'ui mo e ako ko e ngaahi tefito'i

me'a ia ke ngāue ki ai 'i he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II pea fakamamafa ki he fakalalakaka fakalukufua.

2.5 Ngaahi Fakalalakaka 'a e Tu'unga Fakapa'anga Mo 'ene Tu'uloa

'Oku mahu'inga 'aupito 'a e fatongia 'a e Pule'anga 'i he fonua. Ko e patiseti 'a e Pule'anga 'oku tatau ia mo e pēseti 'e 22 'o e mahu'inga 'o e totongi 'o e ngaahi koloa pehe ki he ngaahi ngāue 'i he taimi (vakai ki he **Fakatātā 6**), pea 'i hono fakakau atu mo e fakamole 'a e ngaahi tokoni mai mei muli mo e poloseki, 'e 'alu hake leva 'o peseti 'e 40 'o e lahi 'o e koloa kuo fakatupu'. Hange ko e ngaahi fakangatapatāpe 'a e lava 'e Tonga ke liliu vave 'a e ngaahi fika.

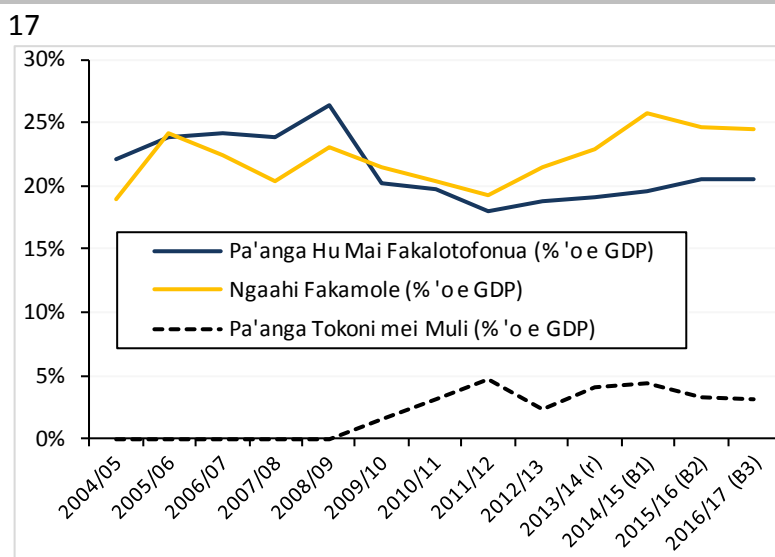
Ko e **Fakatātā 7** 'oku ne hūlu'i mai 'a e 'avalisi e

vahevahe 'a e patiseti 'a e pule'anga 'o fakalalakalasi ki he ngaahi fakamole kuo 'osi 'fakapapau'i pea mo e 'ikai fakapapau'i'. Na'e faingata'a 'i he ngaahi ta'u kuo hili 'a hono tu'usi 'a e fakamole ki he kau ngāue'. Na'e meimei 'alu fakataha pē'eni mo e ngaahi taimi na'e hoko ai 'a e ngaahi palopalema fakasōsiale lalahi. Ko e fakasi'isi'i 'o e fakamole ki he kau ngāue, 'oku ne uesia lahi 'e ia 'a e tu'unga mo'ui 'a e kakai he ko e lahitaha 'o e kakai 'oku fakangāue'i 'e he Pule'anga. Ko e mo'ua nō 'a e Pule'anga kuopau ke totongi ia, pea ko e ngaahi fakamole kehe hange ko e pēnisoni, 'oku faingata'a ke liliu.

Ko e toenga 'o e ngaahi fakamole' oku 'ikai fai hono fakapapau'i 'oku totongi 'a e konga lahi 'o e fakamole fakalele e potungāue, ko e lahitaha 'a e ngaahi potungāue 'oku nau fakamoleki e pēseti 'e 70 ki he 80 'o 'enau patiseti ki he vāhenga 'a e kau ngāue. Pea si'isi'i leva 'a e fokotu'utu'u ki hono fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakamole kehe.

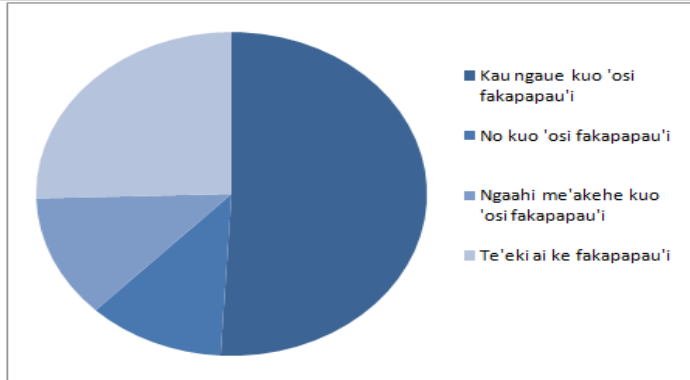
Makeheange mei he patiseti 'a Pule'anga' 'oku to e 'i aipe foki mo e ngaahi kautaha psisni 'a e Pule'anga' 'a ia 'oku kau atu ki ai mo e ngaahi tefito'i ngāue lalahi' 'o hangē ko e 'uhila, vai, poate 'oku ne tokanga'i 'a e fefolau'aki tahi' pea mo e fefolau'aki vakatahi', pea pehē pe ki he fetu'utaki telefoni 'oku fehangahangai 'eni mo e ngaahi fiema'u 'a e tokolahi. Ke fakatokanga'i lelei pe mo e totongi 'o e ngaahi ngaue ko 'eni', ngaahi fiema'u fakapisinisi 'a e kautaha', pea mo 'ene uesia ki he mo'ui fakalukufua kakai'.

Fakatātā 6 : Patiseti Fakalotofonua 'I hono fakapēseti 'aki e Mahu'inga 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP), 2004/05 to 2016/17

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Fakatātā 7 : Avalisi 'o e vahevahe 'o e Patiseti Fakalotofonua kuo 'osi fakapapau'i mo e te'eki ai fakapapau'i (2004/05 to 2013/14)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua 'Ikai Fakapapau'i: ngaahi fakamole 'ikai kau ai e kaungāue, pa'anga talifaki, ngaahi koloa mo e 'inasi.

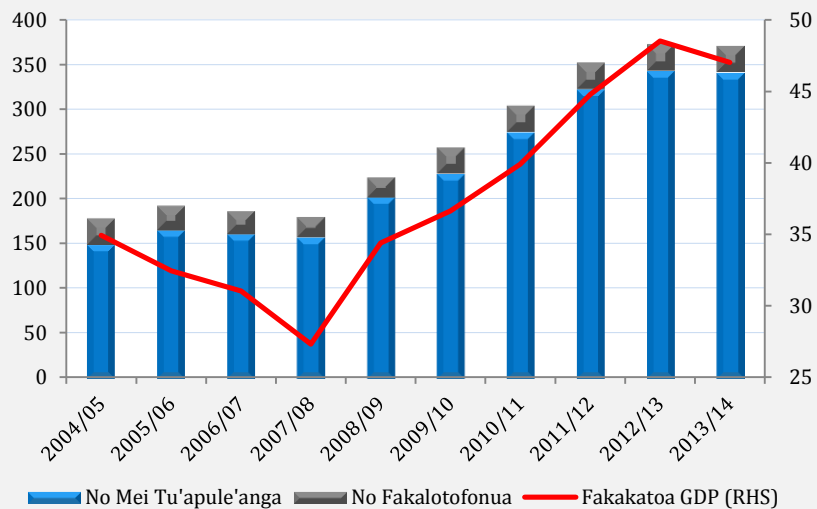
Ngaahi me'akehe kuo 'osi fakapapau'i: tokoni pa'anga, totongi pa'anga ki he vahenga malolo, penisoni, mo e ngaahi monū'ia

Fakalotofonuapē 'oku tatau pē ia mo e pēseti 'e 20 'o e pa'anga hū mai fakalotofonua. Talu mei he hoko 'a e faingata'a fakapa'anga fakamāmani lahi', ko e pa'anga hū mai fakalotofonua', na'e holo mei he pēseti 'e 25 ki he pēseti 'e 20 'o e Mahu'inga Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua', kae kei tu'u ma'u pē 'a e fakamole makatu'unga mei he ma'u mai 'a e pa'anga tokoni ki he patiseti. Na'e tokoni 'eni ki hono pukepuke 'a e ngāue faka'ekonōmika, fakahoko ngāue mo e tu'unga 'o e mo'ui 'i he tu'unga 'oku ma'olunga ange.

'Oku tokoni foki 'a e pa'anga tokoni ki he patiseti ki hono tauhi 'a e palanisi 'o e pa'anga 'oku faka'amu ki ai 'a e Pule'anga'ki ha tu'unga 'oku fakafiemālie (neongo na'e ma'ulalo hifo 'i he fakamole mahina 'e 2, 'e lava 'e he palanisi 'o e pa'anga 'o totongi) 'a e fiema'u ke fakatau atu pea tokoni foki ha ngaahi pōnite fo'ou ke fakapa'anga'aki 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga'. Tukukehe ange mei he nō ki he langa lalahi', ne 'ikai toe 'i ai ha nō fo'ou ke fakapa'anga ha poloseki 'i he ngaahi ta'u mai kimui ni tu'unga pē mei he fu'u ma'olunga 'a e ngaahi nō 'a e Pule'anga. 'A ia ne hiki mei he pēseti 'e 35 'o ofi ki he pēseti 'e 50 'o e Mahu'inga Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua mei he taimine 'osi ai'a e faingata'a fakapa'anga fakamāmani lahi ki he 2012/13 (vakai ki he **Fakatātā 8**). Ko e ola 'eni 'o e fakalalakaka 'i he tu'unga fakapa'anga

Kuo lavengamonū 'a Tonga 'i he tokoni lahi mei' he ngaahi fonua muli 'i he ngaahi ta'u lahi, 'i he tokoni fakapa'anga mo e nō ke fakapa'anga 'aki e ngaahi poloseki'. Ko e ngaahi tokoni ko 'eni 'oku fe'unga mo e pēseti 'e 15 ki he 20 'o e Mahu'inga 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (vakai ki he **Fakatātā 7**). Kimui ni mai, fakataha mo e fakalalakaka 'i he polokalama tokoni fakavaha'a Pule'anga mo e ngaahi uesia mei he faingata'a fakapa'anga fakamāmani lahi, na'e kei ma'olunga pē 'a hono ma'u mai 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he patiseti. 'A ia 'oku fakafuofua ko e pēseti 'e 5 'o e Mahu'inga 'o e Koloa mo e Ngāue

Fakatātā 8 : Fakakātoa 'o e Mo'ua No 'a e Pule'anga, pea mo hono fakahoa ki he Mahu'inga Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) 'i he 'aho 30 Sune 2014

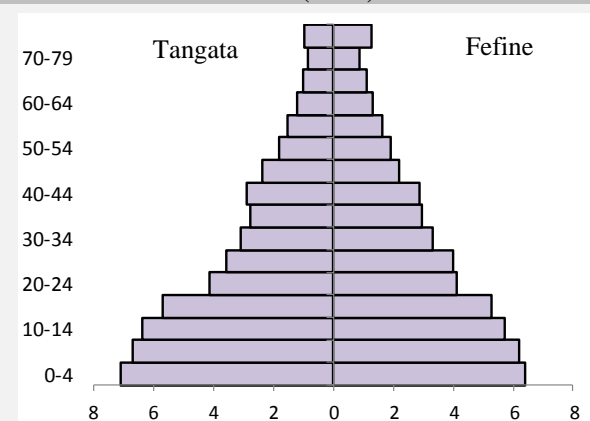
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

mo e faka'ekonōmika , 'a hono fakakalasi 'a Tonga ki he Fonua 'oku 'i he tu'unga lotoloto pē 'a e nōpea ko ia ai 'oku ne fakaava mai 'a e mahu'inga ke fokotu'utu'u ki ha ngaahi nō fo'ou ka 'i he founa ma'ama'a ki he ngaahi 'elia mahu'ingapē hange ko e langa 'o Ha'apai. Ko e tu'unga fo'ou ko 'eni 'oku a'usia 'i he tu'unga 'o e nō, 'oku makatu'unga mei ai 'a e liliu ki he ngaahi aleapau mo e ngaahi Fonua tokoni 'i he'enua tokoni pa'anga ki he patiseti 'o pēseti 'e 50 ki he nōpeapēseti 'e 50 ko e tokoni pa'anga. 'E malava heni ke ne uesia 'a e fiema'u ki he pa'anga tokoni ki he patiseti.

Ko e fakalalakala fakapa'anga mo e liliu 'o e ngaahi makatu'unga 'a e ngaahi Pule'anga mo e kautaha tokoni ki he fakalalakala, 'oku 'uhinga ia ke tau ngāue fakapotopoto'aki 'a e pa'anga 'e fakakau ki ai 'a e fakakaukau'i lelei 'o e hokohoko atu 'a hono ngāue'aki 'o e pa'anga tokoni ki he patiset' 'i he ngaahi ta'u 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakala 'a Tonga II. Ko e ngaahi me'a kehe hangē ko e fakamole lahi ki he vahe Kau Ngāue, 'e fai hono tokanga'i mo siofi fakalelei. Ko e ivi fakatupu pa'anga hū mai 'a e Pule'anga ke fakapa'anga 'aki 'ene fakahoko fatongia, 'o fakatatau ki he Fa'unga Palani Langa Fakalalakala 'a Tonga II ko ha 'elia tefito ia 'o e fakahoko fatongia 'a e Palani Fakalalakala.

2.6 Tokolahi mo e Fehikitaki 'a e Kakai

Fakatātā 9 : Tokolahi e Kakai 'I he Tohi Kakai 2011 ('000s)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga

mei he hiki atu 'a e kakai ki he Fonua muli'pē ko e pēseti 'e 20 ia 'o e tokolahi fakakātoa 'a e kakai.

Ko e hiki 'a e kakai' ki muli ko e taha ia 'i he ngaahi fotunga'o e fakalalakala 'a Tonga 'i he ta'u 'e 40 kuo 'osi. Ka neongo ia, 'oku si'isi'i pē 'a e ngaahi fakamatala 'oku ma'u ki he tokolahi 'o e kakai kuo nau hiki ki muli'. 'Oku fakafuofua (te'eki ai 'ofisiale) ko e tokolahi 'o e kakai Tonga 'i muli 'oku tokolahi tatau mo e kakai 'i Tonga ni, 'oku nau nofo 'i 'Amelika, 'Aositelelia pea mo Nu'usila. Neongo ko e to'utangata kimui ni 'oku fanau'i kinautolu 'i muli, ka 'oku malohi 'a 'enua tauhi 'enua fehokotaki mo Tonga ni 'i he ngaahi fokotu'utu'u fakafetongi faka'ekonōmika mo e fakasōsiale 'a ia ko e kongā pē 'oku ma'u 'i he ngaahi fakamatala kuo 'osi 'ofisiale. Ko e fekainga'aki 'a e kakai Tonga 'i Tonga ni, mo e kakai Tonga 'i muli, ko e koloa tefito ia 'oku fiema'u ke tokoni'i mo faka'ai'ai 'i he Fa'unga Palani Langa Fakalalakala 'a Tonga II.

'I he ta'u 'e 20 kuo 'osi, na'e lahi 'a e nofo mai 'a e kakai muli ki Tonga ni 'o liliu ai'a e tuifio 'o e anga fakafonua mo e matakali kehekehe. 'Oku kei tokosi'i pe 'a e kakai nofo mai 'i

he kakai hiki atu. Ko e fehiki'aki 'a e kakai 'oku 'i ai 'a e ola mahu'inga ia ki he fakalalakala fakakātoa. Ko e'uhi ko e hokohoko atu e ma'olunga 'o e tupu fakaenatula, ko e fakangatangata, ko e fakangatangata 'o e ngaahi faingamālie ke hiki ki muli 'e hoko ai 'a e tupu tokolahi 'i he Fonua ni. 'Oku 'i ai leva 'a 'ene uesia 'a e natula 'o e tupu faka'ekonōmika, fakalalakala mo e tu'unga 'o e mo'ui fakalotofonua. 'Oku 'i ai pē 'a e ngāue lahi 'oku fiema'u ke tokoni ki hono fakatahataha'i pea mo faka'ai'ai 'a e kau hiki fo'ou mai mo e kau Tonga 'i muli 'i he tokolahi 'a e kakai ke tokoni ki hono a'usia 'a e Visone 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakala 'a Tonga II.

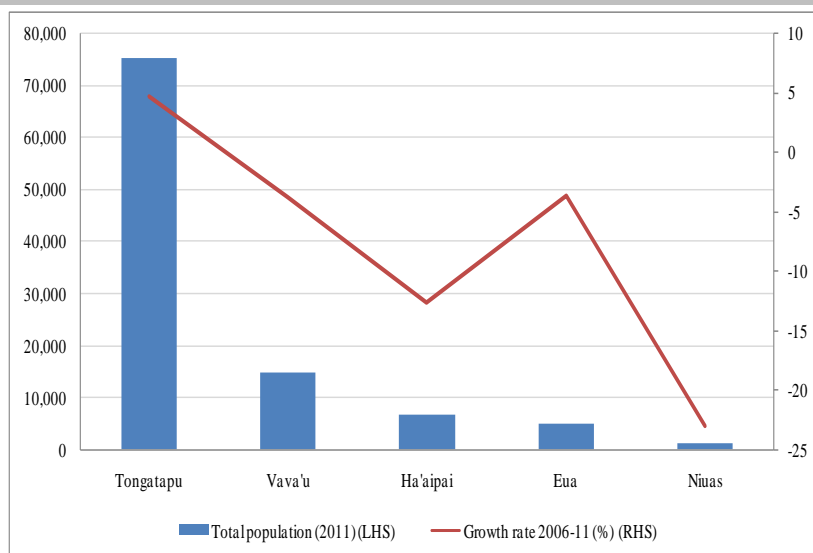
Na'e tu'uma'u pē 'a e hiki atu mei he ngaahi motu 'e fā ki Tongatapu'o holo mei he pēseti 'e 32.6 ki he pēseti 'e 27 'o e tokolahi mei he 1986 ki he 2011. Ko e holo ko 'eni na'e meimei 'i he vaha'a 'o e pēseti 'e 3 mo e 23 'i he ngaahi 'otu motu 'i he tohi kakai 2006 mo e 2011, 'a ia 'oku ha atu ia 'i he **Fakatātā 10**. Ko e fe'unu'aki ko 'eni' na'e 'alu fakataha pē ia mo e tupu pēseti 'e 0.5 'a e tokolahi 'o e kakai nofo 'i he 'elia 'i kolo peapēseti 'e 0.2 leva ki he feitu'u 'uta 'o Tongatapu. Ko e ngaahi fe'unu'aki ko 'eni 'oku hoko ai 'a e 'ikai ngāue'aki e kelekele 'o e ngaahi motu 'e ni'ihika 'i he taimi tatau ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a Tongatapu, 'oku fu'u tokolahi, pea malava ai ke 'ikai ma'u ha mo'ui lelei'i he ngaahi feitu'u ano.

Ko e ngaahi fehikitaki fakalotofonua ko 'eni 'oku totonu ke tau matu'aki tokanga ki he ngaahi ola mahu'inga 'e ma'u mei ai 'i he'ene felave'i mo e palani mo fokotu'utu'u ai

ki he kelekele, 'ikai lava hono ngāue'i mo faka'aonga'i kotoa 'a e ngaahi koloa lelei mo tolonga 'i he 'Otumotu pea pehē pe mo e fiema'u ki he ngaahi ngāue lalahi mo e fakahoko ngāue 'a ia 'oku felave'i tonu 'eni pea mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki he kaha'u kae'uma'a 'a e Fa'unga Palani Langa Fakalalakala a Tonga II. Ko e kongā 'o e ngaahi feliuliuaki ko 'eni 'oku'ne hiki'i hake 'a e tu'unga 'o e mo'ui, lolotonga ia 'oku ma'ulalo ia 'i he ngaahi me'a 'e ni'ihika 'o tatau pē 'i he ngaahi tukui motu pea mo Tongatapu foki. Ko e fehikitaki ko 'eni mei he ngaahi tukui motu ki Tongatapu' 'oku lelei 'aupito he 'oku kau lelei foki 'eni ki he fakalalakala 'i he tu'unga 'o e mo'ui fakalukufua.

Ko e me'a 'oku ha mahino mai mei heni ko e fehikitaki 'i he tokolahi 'o e kakai ko e faka'ilonga ia 'o e 'ikai hā vahevahe taau he 'oku hiki e kakai mei he feitu'u 'oku si'isi'i ai e faingamālie ki ha feitu'u 'e to elelei ange ai ke fakalalakala 'a e tu'unga faka'ekonōmika, sosiale, ako mo e mo'ui 'o 'enau fanau. 'Oku ho'ata mei heni 'a e fakatātā totonu 'i māmani fekau'aki mo e tokolahi ange 'a e hiki ki he ngaahi kolo lalahi 'i he fakalalakala 'a e Fonua.

Fakatātā 10 : Tokolahi e tupu 'a e Kakai 'I he motu mei he vaha'a taimi 2006-2011

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga

2.7 Ngaahi Fakalelei Fakapolitikale mo e Konisitutone

Ko 'etau fuofua Konisitutone, na'e fa'u ia mo fakapaasi 'e Tupou 'Uluaki, na'e fu'u lelei mo mahu'inga 'aupito ia 'i he taimi koia pea na'a ne fakakau ai hotau talatukufakaholo mo e 'ulungaanga fakafonua mo e ngaahi fakakaukau fo'ou na'a ne finangalo 'e 'aonga ki hono kakai'. Na'e kau heni e ngaahi me'a felave'i mo e vahevahe tatau, fevahevahe'aki, fakakau mai 'a e taha kotoa, fakataha mo e fatunga fakasosiale. 'Oku tokoni lelei 'eni kiatekitautolu neongo ia, ko e feliuliuaki'i he 'ulungaanga fakafonua, fakasosiale, mo e tu'unga faka'ekonōmika, 'oku ne 'omai 'a e fiema'u ke to e fakalalaka ange ai 'etau Konisitutone 'o hange ko ia ne toki fakakakato kimui ni mai. Lolotonga 'a e hokohoko atu ke 'ilo'i 'a e ngaahi fakava'e 'a e Tonga, ko e ngaahi feliuliuaki ko 'eni'oku ne to e fakalahi atu 'a e kau mai 'a e taha kotoa 'i he fa'unga politikale pea 'oku tokoni ia ma'ae kakai pea lelei ange 'a e tu'unga 'o e mo'ui 'o fakafou 'i he fakalalaka 'a e 'oku fakahoko ke toe lelei ange'a hono onгона 'o e 'le'o' 'o e kakai.

'Oku 'i ai pe 'a e ngāue'oku to e ke fakahoko lolotonga 'a e vaha'a taimi 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga II, kae toki malava ke kakato 'a e ngaahi liliu ko ia ne fakahoko kimui ni pea mo hono fakapapau'i ko e ngaahi fokotu'utu'u 'oku lele lelei. 'Oku kau heni 'a e liliu na'e fakahoko ki he Fakataha Tokoni' and mo e ngaahi va'a kehekehe pe 'a e Pule'anga: Pule'anga, Fale Alea, Fakamaau'anga'. 'Oku kei fiema'u pe 'a e ngaahi fakalelei ki he va fengāue'aki 'I he ngaue fakapule'anga'. 'E fiema'u ke toe mahinoange 'a e ngaahi fatongia mo e totonu 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue kotoa pe.

Ko e founga ki hono tataki mo faka'ai'ai ke kau mai 'a e Tonga kotoa, kuopau ke fakapapau'i mo mahino 'e he tokotaha kotoa, ko e temokalati'oku 'ikai ke ngata pe 'i he fili Fale Alea pe. 'Oku fiema'u 'a e liliu fakalukufua 'i he ngaahi vā fengāue'aki'. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a mahu'inga mo to e lolotoange fekau'aki mo hono mahino'i e 'uhinga totonu mo e naunau 'o e temokalati: tatau pē'a hono mālohinga mo vaivai'anga pea pehe ki he totonu mo e fatongia 'o e tokotaha 'oku felave'i mo e temokalati. Ko e ngaahi me'a ko 'eni'oku hā atu 'i 'olunga'oku'ne uesia 'a e tapa kotoa 'a e mo'ui 'a e kakai'o kau ai 'a e: politikale, sosiale mo e 'ekonōmika. 'Oku'ne uesia 'a e tuku'au mai 'a hotau 'ulungaanga fakafonua. 'Oku tau fekumi ai ki ha ngaahi fokotu'utu'u 'e poupou ke a'usia 'a e visone 'a ia 'oku faka'amu ki ai 'a e Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga II pea kau heni'a e fakahoko ha fepōtalanoa'aki pea mo hono tālanga'i pe ko fē 'a e ngaahi fakalelei 'e tuha mo taau mo 'etau fiema'u'. 'Oku fiema'u ke tau mātu'aki tokanga pea mo fakapapau'i 'a e fa'unga temokalati fe'unga ke tau ngāue'aki. 'E malava pe ke tau fa'u pe 'e kitautolu 'a e fa'unga temokalati 'oku fe'unga pe mo e tu'unga 'oku tau 'i ai.

2.8 Ko 'etau Moto pea mo e 'Ulungaanga Fakafonua

Neongo 'a e ngaahi liliu 'i he ta'u lahi 'i he senituli kuo'osi, ko e kongā lahi 'e kei hokohoko atu pē lolotonga 'a e Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga II, ko e Moto ko ia 'a e Pule'anga Tonga', 'a ia na'e fatu 'e Tupou I, "Ko e 'Otua mo Tonga ko hota tofi'a" 'oku kei tu'uma'u pē ia ko e taumu'a ma'ongō'onga taha ki he Tonga kotoa: na'e mokoi foki 'a Tupou I, ko e kakai pea mo e fonua' ke tuku ki langi ke malu'i 'e he 'Otua 'i he taimi kotoa pē. Ko Tonga 'oku fakaha'aki 'enau tu'umālie 'i he kakai, 'i he kelekele, pea mo e mahu'inga ko ia 'a e tui faka-Kalisitiane' pea mo e tala tukufakaholo hotau fonua' 'a ia 'oku paotoloaki ai 'etau 'ulungaanga fakafonua. 'I he taimi tatau, 'oku fiema'u ai kitautolu Tonga, ke tau ngāue fakapotopoto'aki 'a e koloa ko ia 'oku tau ma'u'. Ko 'etau visone fakalukufua, ola, pea mo e taumu'a 'o e fakahoko fatongia 'oku fiema'u ke poupou; pea ke fakakau 'a e tokotaha kotoa

pē ki he langa fakalalakaka 'oku fakahoko', pea ko 'etau to'onga ko ia 'e fakahoko 'i he lolotonga ni', ko 'etau tanumaki ia ha koloa mahu'inga ki he tokotaha kotoa pē 'i he kaha'u'. Ko e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II, ko e taha pe ia 'o e ngaahi me'angāue ke tokoni kiate kitautolu 'i he'etau fononga 'i he mo'ui'ni.

Na'e 'ikai foki ke si takafalu 'a Tupou I ki he liliu. 'I he taimi tatau pē, na'e 'ikai ke ne si takafalu ke fakahoko ha ngaahi maa'imoa ngāue fo'ou ke paotoloaki mo fakamalohi'i 'a e mahu'inga ko ia 'o e Tonga', pea ke fa'u mei ai ha fa'unga fo'ou ke fakakau 'a e tokotaha kotoa pē ki he palani fakalalakaka' pea ke tu'uloa 'i he kaha'u ki hono kakai. 'I he ngaahi liliu mo e fakalelei fakapolitikale 'oku kei paotoloaki aipē 'a e tu'unga fakalalakaka 'i he lolotonga ni. 'Oku tau fekumi foki ki ha ngaahi founa ke fakalotolahi'i ai 'a e kakai'; ke fakapapau'i ko e tokotaha kotoa pē 'oku tatau 'i he sosaieti; ke malu'i 'a e kelekele pea mo hotau 'ataakai pea mo ngāue fakapotopoto'aki 'i ha ngaahi founa 'oku kei tu'uloa'; pea mo tauhi hotau ngaahi vā fakavaha'apule'anga mo e ngaahi fonua kehe ke to e lelei ange. Ko hono fakahoko 'o e fatongia ko 'eni 'oku lahi 'a hono ngaahi pole'. 'Oku 'ikai ke tau faka'amu ke molia 'a e ngaahi tala tukufakaholo 'a ia 'oku'ne tala ai ko e Tonga kitautolu'. Ka ko 'etau feinga ko ia ke fakalalakaka 'oku fiema'u ia ke tau langa 'i he ngaahi me'a lelei 'o e Tui faka-Kalisitiane pea mo hotau tala fakafonua', 'o fakatoli'a'i mo e ngaahi 'ulungaanga fo'ou. Ko e founa pē ko 'eni 'e malava ke tau fataki 'a hotau tala tukufakaholo 'oku tau kei 'i he malumalu pē 'o e 'Otua neongo 'a e ngaahi fakalalakaka pea mo e feliliuaki 'i he māmani'.

Ko e 'ulungaanga tukufakaholo 'o ha fonua ko e uho ia 'o ha kakai. 'Oku fakatefito ia 'i he ngaahi 'ulungaanga mo e tui 'oku ne fakahā'i atu 'aki kitautolu 'i he 'ulungaanga mo e to'onga 'a e anga 'o 'ena nofo. Ko e liliu 'i he 'ulungaanga fakafonua 'e hoko ia 'i ha vaha'a taimi loloa. 'Oku nau liliu 'i he malumalu 'o e ngaahi mafai fakalotofale mo tu'a foki.

Ko hotau 'ulungaanga tukufakahoolo fakatonga, ko e kongas i'i pe ia 'i he hala fononga 'o e liliu'. Talu mei ono'aho, pea 'oku lolotonga hoko 'i hotau kuonga ni 'a hono uesia mamālie 'e he ngaahi sivilaise muli, 'a 'etau 'u tefito'i tui, pea 'oku hā sino ia 'i he'etau to'onga mo e 'ulungaanga faka'aho. 'E to e mahinoange 'a e fakakaukau ni 'i hono vahevahe 'a e 'ū tefito'i tui ni ki he kongas lalahi 'e 4:

1. ***Tui faka-Kalisitiane pea mo e talafakafonua:*** 'oku makatu'unga 'eni 'i he lolotō ko ia 'o 'etau tui fakakalisitiane, pea mo 'etau tāfataha ki he tu'uma'u, fetauhi'aki lelei 'i he funga 'o e fefaka'apa'apa'aki, tauhi vaha'a, mo'ui vahevahe, lototō, 'ofa, peamo mamahi'i me'a¹⁵. Ko 'eni 'a e uho 'o e tukufakaholo 'a e Tonga. Ka 'oku tau lāu'ilo kotoa pē'oku lolotonga 'i ai pe 'a e ngaahi liliu 'oku hoko tupunga mei he ngaahi fakafe'atungia kehekehe pe. 'Oku fakamatala pea fakafuo 'e he hisitolia 'a hotau talatukufakaholo 'o hangē ko ia na'e kamata fakahoko 'e Siasia Tupou I. Ko 'etau tui faka-Kalisitiane ne 'omi ia 'e he kau misinale pea mei he Uesite, pea 'i he'ene pehē 'oku tau fevahevahe'aki 'a e ngaahi to'onga mo e 'ulungaanga faka-Uesite.
2. ***'Ulungaanga fakalalakaka fakaeonopooni:*** 'oku makatu'unga 'eni 'i he ngaahi 'ilofakamāmani lahi fekau'aki mo e ngaahi fakatotolo faka-saienisi fakaeonopooni 'a ia 'oku pou pou ki he tupulekina'a e fonua, ngaahi fakalalakaka fakatekinolosia, faingata'ange 'a hono vahevahe 'o e ngaahi ngāue, tūkunga 'o e ngāue, ko e founa

---

¹⁵ 'Oku 'i ai 'a e kau Tonga tokolahi te nau pehē 'oku nau 'ilo ki he tupu'anga 'o 'enau talatuku fakaholo, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi ma'u'anga fakamatala kehekehe ia 'oku nau pehē na'e 'i ai 'a e ngaahi liliu ia, pea 'oku kehekehe pē 'a e faka'u'inga ia fakaTonga pea mei he fakapalangi.

fakahoko ‘o e ola, ‘analaiso – ‘a e ngaahi me’a ‘oku fakafalala kiai ka ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘i ai ha’ane mahu’inga, ke to e lahi ange ‘a e tokanga fakafō’ituitui ‘o makehe ia mei he talatuku fakaholo. ‘Oku fakama’unga leva ‘eni ki he ‘ulungaanga na’e ohi mai mei he Uesite, ka ‘oku ‘i ai ngaahi fetokehekehe’aki ‘oku mahu’inga. ‘Oku ‘alu pe ‘a e taimi mo e to elahi ange ‘a e ngaahi sivilaise kehekehe ‘i māmani ‘oku nau ngāue’aki ‘a e ngaahi fakalalakalaka fakaeonopooni ka ‘oku ‘ikai ke nau ngāue’aki kakato ‘a e ngaahi tefito’i tui fakauesitē.

3. ***‘Ulungaanga faka-Uesite:*** ko e ngaahi ‘ulungaanga ko’eni ‘oku kau kiai ‘a e fakalalakalaka fakaeonopooni’, pea pehē pe foki pea mo e ngaahi tui ‘a ia kuo lauuta’u ‘a ‘ene tuku’au mai ‘i he ngaahi Fonua ko ia. Ko e ‘uuni me’a ni ‘oku ‘ikai ke vahevahe kātoa ki he ngaahi ‘ulungaanga fakafonua ‘oku nau tali ‘a e ngaahi ‘ulungaanga fakalalakalaka fakaeonopooni. Ko e ‘ulungaanga faka-Uesite ‘oku tokanga taha pē ia ki he fakataautaha, tali ‘a e ngaahi liliu ‘o e talatuku fakaholo ki he ‘ulungaanga fakaeonopooni, pea ‘i he taimi tatau ‘oku ne uesia ‘a e lao ‘oku fakalele’aki ‘a e fonuapea fakatātā’aki pē ‘a e totonu ‘a e tangata. Talu pea mei he’etau ‘uluaki fetaulaki pea mo e ‘ulungaanga faka-Uesite ‘i ono’aho pea mo e tupulaki mai ai ‘a e ngaahi ‘ulungaanga ‘oku hohoa tatau pea mo ‘etau ‘ulungaanga fakafonua lolotonga, ka ‘oku si’isi’i ki he ngaahi ‘ulungaanga kehe. ‘I he taimi tatau ko e ngaahi fakafe’atungia ko ‘eni ‘oku tokoni ia ki he hokohoko atu ‘a e tauhi va vāofi ‘a e talafakaono’aho ‘o Tonga pea mo e ngaahi fonuapea mei he Uesite pea mo e konga lahi hotau famili mo e kainga ‘oku nau ‘i he ngaahi ‘ulungaanga ‘e tolu ko ‘eni.
4. ***‘Ulungaanga faka-‘Esia pea mo e ngaahi ‘ulungaanga kehe:*** ‘oku fakatefito ‘eni ia ki ‘Esia pea mo e toenga ‘o e ngaahi fonua kehe. ‘Oku fio heni ‘a e ngaahi ‘ulungaanga tukufakaholo pea mo e ngaahi ‘ulungaanga fakaeonopooni. ‘I he ngaahi ta’u si’i kimui’ni mai, kuo to e lahi ange ‘a ‘etau fengāue’aki pea mo e ngaahi fonua ‘o ‘Esia pea pehē ki he ngaahi matakali kehe, pea ‘oku to e lahi ange ai ‘a ‘etau ‘ilo pea ‘atāange ai ketau fili ki he fa’ahinga tui ko ia. Ko e ngaahi ‘uuni me’a ni ‘oku ne uesia ‘a hotau ‘ulungaanga fakafonua.

Ko e felave’i ‘a e ngaahi ‘ulungaanga ko ‘eni ‘oku ne fakatupunga ai ‘a e ngaahi liliu ki he’etau ‘ulungaanga tu’ufonua ‘i he lolotonga ni, ko e me’a ‘oku mahu’inga taha kia kitautolu ko e visone pea mo e ola fakakātoa ko ia ‘oku tau faka’amu kiai. Ko e ngaahi felalave’i ‘i he ngaahi fa’unga ko ‘eni ‘e hokohoko atu aipē ‘a e fakalalakalaka ki he ngaahi ‘ulungaanga tu’ufonua ‘i he lolotonga ni pea mo e ngaahi liliu ‘i he to’onga mo’ui. ‘Oku tupu mei heni ‘a ‘etau fengāue’aki pea mo māmani, mo e ‘ātakai ‘oku’ne takatakai’i kitautolu, lelei ‘etau ma’u ha me’a pea mo faka’aonga’i ‘a e ngaahi ‘ilo ‘oku tau ma’u pea tau nga’unu atu ke a’usia ‘a e visone pea mo e taumu’a ola fakalukufua ‘oku tau fu’u fiema’u.

Ka ko e ngaahi ‘ulungaanga ko ‘eni ‘oku ‘ikai ke nau tatau hono kātoa. Neongo ‘a e ngaahi liliu ‘oku hoko, ‘oku tau kei mahu’inga’ia pē ‘i he’etau tui faka-Kalisitiane pea mo e ngaahi ‘ulungaanga talatuku fakaholo. Ko e tala ia hotau tukufakaholo, pea mo hotau fa’unga ko e Tonga kitautolu. ‘I he taimi tatau, ‘oku tau laau’ilo pē ki he mahu’inga ‘o e ngaahi ‘ulungaanga kehe. Ko e ngaahi ‘ulungaanga fakalalakalaka fakaeonopooni ‘oku mahu’inga ‘aupito ia ‘o kapau ‘oku tau faka’amu ke tau nga’unu kimu’a ke tau hoko ko ha fonua ‘oku fakalalakalaka, ‘a ia ‘oku makatu’unga ia ‘i he tekinolosia pea mo e ngaahi fakalalakalaka faka’uhila, hala Pule’anga pea mo e lelei ange ‘a e founa fetu’utaki, kae lava ke to e ‘atāange ‘a e ngaahi faingamālie kiate kitautolu. Ko e ngaahi to’onga ko ‘eni ‘oku fiema’u ia ke lele lelei pea mo tokoni lahi ki he ngaahi ngāue’anga, hange ko e faifatongia fakasevaniti ki he kakai, ke fakaa’u ‘a e ngaahi liliu ko ia ‘oku tau fekumi kiai. ‘I he taimi tatau pē, ‘oku

mahu'inga ko e ngaahi 'ulungaanga 'o e fakalalakaka 'oku 'ikai ke fakasi'ia ai 'a e mahu'inga 'o e tala tukufakaholo ko ia na'a tau tutupu hake moia, hange ko e tauhi vaha'a ki hotau ngaahi fakafetongi na'e fakahoko, 'o tatau aipē ki ha tu'unga fakapolofesinale 'e 'i ai 'a e ngaahi fakafetongi ko ia. Te tau to e lava pē 'o ma'u ha ngaahi lesoni mei he ngaahi 'ulungaanga ko ia 'oku hoko 'i he Uesite, 'Esia pea mo ha to e feitu'u pē. Ko e ngaahi 'ulungaanga ko 'eni 'oku tupu ia mei ha kakai 'oku nau fehangahangai mo ha fakafe'atungia tatau na'e hoko kiate kinautolu, pea na'a nau fekumi ki ha founa ke fakatatau ai 'a e tala tukufakaholo pea mo e māmani 'o onopooni

'I he taimi ko ia 'oku napangapanga malie ai 'e ngaahi ola na'a tau fili, ngaahi 'ulungaanga ko ia na'a tau tali, pea mo e ngaahi to'onga mo'ui ko ia na'a tau loto ki ai pea 'oku tau lava ai ke tau mau ha fakalalakaka 'oku lelei. Ko e ngaahi fakangatangata ki he ngaahi hala fononga ko 'eni, 'e malava pē ke fakasi'isi'i ai 'a e fakalalakaka te tau a'usia, 'o hange ko e:

- a) 'I he taimi 'oku kehekehe ai 'a e ngaahi fili fakakulupu, pea kapau 'e 'ikai ke fakalelei'i 'a e ngaahi faikehekehe ko 'eni, faingata'a ke loto taha ki he visone pea mo e taumu'a fakalukufua, pea 'e malava ke to e kovi ange ai 'a e fakamamahi;
- e) I he taimi 'oku fakangatangata ai 'a e poto ki hono 'analaiso ha me'a pea mo e mahu'ingamalie e 'uhinga 'o e fekau'aki 'i he ngaahi 'ulungaanga, to'onga mo'ui 'e fai leva e ngaahi ola 'oku fiema'u, ko e fakahoko ko ia 'o e ngaahi fili 'oku 'ikai ke tatau, pea 'e hoko leva ai 'a e fakalalakaka 'oku 'ikai ke taau pea mo fakatupu lotomamahi foki;
- f) Ko e 'ikai ke poupu'i 'e he ngaahi to'onga mo'ui 'a e ngaahi ola ko ia na'e 'osi fili, ko e fakalalakaka 'e hoko pēia ko e fakatupu lotomamahi 'o makatu'unga pea mei he 'ikai ke fakahoko lelei 'a e fatongia.

'Oku 'osi mahino peia 'a e 'ikai ke hōhōatatau 'a e ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo lolotonga pea mo e ngaahi fiema'u ki he fakalalakaka. Fakatātā'aki 'a e ngaahi me'a 'oku siofi 'e he Tonga tokolahi, kae tautautefito ki he kau ngāue fakapule'anga, 'a ia 'oku fakangatangata ai 'a e fakalalakaka, 'o kau ki ai mo e:

- 'ikai ke mahino'i lelei 'a e 'uhinga mo e uho 'o e faka'apa'apa fakafonua pea 'oku hoko leva ia ko ha makatu'unga ke fakaongotuli pea 'oua 'e tali 'a e ngaahi talatalaifale mo e tokoni fakapalofesinale – 'o hange ko e talamai 'e he taki ke te 'alu, 'o tatau aipē kapau 'oku hala
- ko e ngaahi 'ulungaanga fekau'aki pea mo e tauhi taimi pea mo e lelei ange ke te feinga ke 'oua 'e hoko ha felotomamahi'aki pea tupu leva ai 'a e 'ikai ke ola lelei 'a e ngaahi fepotalanoa'aki, palani, pea mo hono vahevahe 'o e ngaahi fatongia pea mo hono tokanga'i 'a e ngaahi ngāue
- ko e ngaahi fe'ave'aki talanoa fakasōsiale 'oku hoko ai 'a e ngaahi talanoa hua 'o a'u ki hono lau'ikovi'i 'o ha taha tupu pē mei he 'ikai ke ha mahino 'a e ngaahi me'a ke talanoa'i, 'i he 'ataakai fakasōsiale 'oku fa'a matatali ai 'a e ngaahi talanoa hua ko 'eni, ka 'e hoko ia ko ha me'a ke fakalōlōa, feta'emahino'aki, pea 'ikai ke sai 'a e tokanga ki he ngaahi fakataha fakapule'anga, pea 'oku fa'a hoko ai 'a e 'ikai ke ma'u ha fakama'opo'opo 'oku mau pea mo ha mahino mai, ka 'oku ne fakamoleki ai 'a e taimi lahi 'o e kau ngāue
- ko e taimi ko ia 'oku fakatefito ai 'etau vakili pē filihi ha fa'ahinga fakakaukau tu'unga 'i hotau lotoue'i ngofua ni 'o 'ikai 'i ha mo'oni kuo'osi fakapapau'i, pea fepakipakitu'u mo fihī 'o iku ki ha fakamo'oni 'oku tefito 'i he founa kae 'ikai ko e founa 'oku tefito 'i he fakamo'oni

- tokoni ki he famili/maheni kimu'a 'i he kau kasitooma pea 'oku tokoni ia ke tupulaki 'a e ngaahi vā faka sōsiale mahu'inga ka 'oku hā vaivai ai 'a e tu'unga fakapolofesinale, tauhi taimi pea mo e feinga ke ha lelei 'a e ngaahi ngāue 'oku te fakahoko 'i he ngāue'anga pea 'e malava leva ke pehēe 'oku hoko ai 'a e ta'efaitotonu
- ko e fakatefito ko ia 'a e hiki 'o ha taha ki ha tu'unga ngāue ma'olunga 'oku fa'a makatu'unga ia 'i ha ta'u lahi 'o e ngāue pē ko e ngaahi 'uhinga fakafo'ituitui pea hoko leva ai hono 'oange 'a e faingamālie ko ia ki ha tokotaha hala ke ne ma'u 'a e lakanga hala kae hili ko ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane taukei ngāue, ko e ngaahi to'onga mo e 'ulungaanga ko ia 'oku fiema'u ke fakahoko 'aki ha ngāue; pea 'oku hoko leva 'eni ke ne maumau'i 'a e tu'unga ngāue pea mo e fakahoko ngāue 'a ha taha, pea ko e me'a ia 'oku kei hokohoko ai 'a e ngaahi lāunga.

Ko e founa fakahoko fatongia 'a e Pule'anga, 'o tatau pe ki he ngaahi kautaha kehe, 'oku ha mai 'i he ngaahi fakahoko fatongia 'oku fakangatanga mei he uesia hotau 'ulungaanga faka-Fonua 'o makatu'unga heni 'a e matavaivai 'i he tokanga ki he fakahoko fatongia, tonounou 'i he founa pule pea pehe ki he tu'unga fakapolofesinale .Ka 'oku 'ikai ke uesia e ngaahi 'ulungaanga ko 'eni 'i hono fakafehoanaki ki Tonga pea 'oku fakatokanga'i heni 'a e fiema'u ki hono fakakau e ngaahi 'ulunganga mo e to'onga mo'ui fakafonua 'i he fa'unga palani fakalalakaka kae malava ke a'usia 'a e paotoloaki 'oku faka'amua.

'I he taimi tatau, 'oku fiema'u pē ke tau tokanga ki he ngaahi liliu 'i he ngaahi Fonua fakalalakaka, kae tautatefito ki he ngaahi 'ulungaanga fakafo'ituitui, 'a ia 'oku fepaki mo hotau 'ulungaanga pea 'oku tau faka'amu ke 'oua 'e hoko 'i Tonga ni. 'Oku kau ki ai 'a e ngaahi fakatātā ko 'eni:

- to e lahi ange 'a e ngaahi fāмили 'oku movetevete, 'o tupu mei ai 'a e ngaahi famili 'oku māvae pea tokanga'i pē 'e he fa'ee pē tamai, ko e mole 'a e faingamālie 'a e fanau ki he ngaahi 'ulungaanga ta sipinga lelei kia kinautolu, ko hono 'ave ko ia 'o e kau toulekeleka 'o tuku 'i he fale 'o e kau vaivai' 'o mama'o mei he fāмили' pea mo e maheni'
- molia atu 'a e sosaieti 'oku ma'uma'uluta ai 'a e nofo fevahevahe'aki' pea mo e feveitokai'aki', pea mo e ngaahi kaunga fononga' kuo 'ikai ke to e hoko 'a e ngāue fakataha ia 'i he Siasi' pea mo ha to e kulupu kehe pē
- ko hono tuku atu ha kakai ke nau ongo'i tuenoa mo li'ekina 'i ha sosaieti 'oku 'ikai ke hoko ai 'a e tauhi vā pea mo ha fa'unga ke faipoupoua 'a e anga 'o e nofo
- to e fakautuutu 'a e mafatukituki ki he Pule'anga' ke 'omai ha ngaahi founa ke solova'aki 'a e ngaahi palopalema 'oku tau fekuki moia 'i he nofo 'a kainga'pea mo e sosaieti'.

'I he kuonga ko ia 'o Tupou I, ne faingofua pē 'a 'ene pule'i mo liliu 'a e tukufakaholo hotau fonua'. Na'e mokoi pē hono finangalo' ke fakahoko 'ene tu'utu'u ni ke hoko 'a e Tonga kotoa ko e kalisitiane; pea na'a ne lava pē ke tu'utu'u'ni ki ha fa'ahinga konisitutone 'oku'ne toka 'afio'i 'oku lelei. Ko e ngaahi liliu tefito na'a ne finangalo ki ai' na'e fakatefito ia ke ma'u faingamālie 'a e tokotaha kotoa pē ki he ngaahi koloa mahu'inga 'o e fonua' pea mo nau a'usia 'a e lelei 'oku totonu ke a'usia 'e he tokotaha kotoa pē' kae fou 'i he fakatu'utu'unga fakasōsiale 'a e fonua 'i he fevahevahe'aki pea mo e tauhi vaha'a. 'Oku fakakau foki heni 'a hono fakamahino mai 'a e ngaahi fatongia mā'ongo'onga 'o ha'a fafine 'o tatau pē mo ha'a tangata. Ko e fa'unga 'eni na'e kamata ai 'a e liliu ki he fakalalakaka 'a e tangata Tonga', pea mo e faingamālie ke nau a'usia 'a e ngaahi 'ulungaanga fo'ou, fakakaukau, taukei ngāue,

to'onga pea mo e 'ulungaanga' foki. Ko e ngaahi 'uuni me'a ni na'e fakahoko ai 'a e liliu ki he 'ulungaangaakafonua' pea mo e Fonua' fakalukufua. Hangē ko e talanoa 'i 'olunga', ko e ngaahi feinga liliu ko 'enina'e 'ikai fa'a fenāpasi pea mo e fiema'u mo e taumu'a 'oku tau feinga ki ai.

Ko e ola ko ia 'a e ngaahi fili na'e fatu 'e Tupou I, pea mo e liliu ko ia ki he 'ulungaanga fakafonua' pea mo e Konisitutone', 'oku 'ikai ke to e malava ia. 'E malava pē 'e he Pule'anga' 'o tuku mai 'a e makatu'unga fakataki fakafonua 'a Tonga (**Puha 2**) ki he kau ngāue fakapule'anga', kae 'ikai ki he kakai' kotoa. 'I honau ngaahi natula', 'i he mala'e 'o e temokalati pea mo e feinga ke fakakau 'a e tokotaha kotoa pē 'oku tupu mei ai 'a e ikai ke femahino'aki 'i he talanoa, tālanga pea mo e alea ke a'u ki he tu'unga na'e fai kiai 'a e felotoi 'i tu'a 'i he Pule'anga'. 'I he ngaahi fa'unga kimu'a 'o e temokalati pea mo hono fakakau 'a e tokotaha kotoa pē ki he langa fakalalakaka 'a e fonua', ko e me'a kotoa pē 'e 'i ai 'a e fetokehekehe'aki. Ka 'i he ngaahi fonua lahi, 'oku tau siofi 'a e ngaahi ola 'oku nau a'usia ka 'oku tau fetaulaki pea mo ha ngaahi makatukia'anga 'i he liliu'. 'I he taimi'ni 'oku 'i ai 'a e kakai tokolahi 'oku nau fehu'ia 'a e liliu fakapolitikale' pea mo siofi pē 'oku to e lelei ange 'a e 'uluaki Konisitutone'. 'I he tafa'aki 'e taha, 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku nau fakafehu'ia ko e ngaahi liliu ko 'eni' 'oku 'ikai ke ope 'o mama'o atu. Ko e me'a leva 'eni 'oku totonu ke tau tokanga kiai'. Ko e natula 'eni 'o e feinga ke fakakau mai 'a e toko taha kotoa pē pea mo e ngaahi sōsaieti kehekehe he 'oku nau 'omai ai 'a e ngaahi faingamālie lahi ki he kakai ke nau kau 'i hono talanoa'i 'o e fonua'.

Puha 2 : Makatu'unga fakataki Fakafonua 'a Tonga

- *Mo'ui faka-e-'Otua* (Live a Godly life)
- *'Ofa* (Love)
- *Faitotonu* (Honesty)
- *Faka'apa'apa* (Respect)
- *Mamahi'i me'a* (Commitment/Loyalty)
- *Tauhi Vaha'a* (Reciprocal relationship)
- *Vahevahe tatau* (Equality)
- *Fa'a kataki* (Patience)
- *Tali ui* (Accountability)
- *'Ata ki tu'a* (Transparency)
- *Falala'anga* (Trustworthiness)
- *Mo'ui visone* (Visionary)
- *Lototoo* (Humility)
- *Mo'ui lelei faka-e-sino* (Healthy)

Ko e ngaahi makatukia'anga 'eni kuopau ke vakai'i 'aki 'a e loto hangamalie mo e faitotonu foki. Hangē 'i he kuonga ko ia 'o Tupou I, kuo taimi ke tau to e tokanga ange ki he vave ko ia 'a e liliu 'i he 'ulungaanga fakafonua'. Kuopau ke tau ngāue'aki ha ngaahi founa kehekehe 'o fe'unga pea mo e lolotonga. 'Oku tau fiema'u ke fa'u e fa'unga 'ulungaanga pea mo e to'onga ke to elelei ange pea ke hohoatatau pea mo e fakalalakaka ki he tu'unga 'oku 'i ai 'etau mo'ui'. 'I he taimi tatau pē, 'oku fiema'u ke tau faka'ehi'ehi pea mei he ngaahi liliu ko 'eni'. Ko e ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo ko'eni' 'oku fiema'u ke fakahoko 'a e ngaahi 'ulungaanga 'oku potupotutatau mo e ngaahi lelei 'oku tau kumi ki ai'.

2.9 Ko ha Ngāue Fakapule'anga 'oku Hu'ufataha ki ha Ola 'Oku Lelei Ange

Lolotonga 'a e vaha'a taimi 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka I, na'e fakahoko ai 'a e ngaahi fakalelei lalahi ki he Pule'anga'. Na'e fakalelei'i 'a e fakahoko ngāue 'a e Pule'anga ke tatau mo e ngaahi fakalelei ki he Konisitutone' mo e feto'aki 'i he fiema'u 'a e Pule'anga'. Na'e fakahoko ai 'a e ngaahi fakalelei lahi ki he ngaahi fatongia 'a e Pule'anga pea 'oku kei hokohoko atu pē. Na'e kau heni 'a e fakalelei'i 'a e fa'unga palani mo e patiseti 'a e

Pule'anga 'i he lēvolo fakafonua, 'o fakahokohoko hifo ai ki he fakasekitoa, vahefonua, fakapotungāue pea mo e palani ki he kau ngāue'. Koe'uhinga tefito pē ki heni' ko e langa hake ha fa'unga ola ngāue 'oku mālohi ange 'i he palani, poloseki, patiseti, tu'utu'uni ngāue pea mo hono fakalele 'o e Pule'anga. Ko e fa'unga ko 'eni' 'oku fiema'u ke hā mahino mai mei ai 'a e hokohoko mei he ngaahi me'angāue 'oku fiema'u ke fakahoko 'aki e ngāue, 'o 'alu hake ai ki he ngaahi ngāue 'oku fiema'u ke fakahoko', hoko hake ai ki he ngaahi taumu'a mo e ola 'o e ngāue pea toki fakahokohoko hake leva ki he visone fakafonua'. 'Oku to e fiema'u foki ke mahino'i lelei 'a e ngaahi 'ulungaanga mo e to'onga fakalalakaka fakaeonopooni ke fa'u'aki pea ke ngāue'aki'.

Ko e ngaahi lēvolo takitaha 'i he hokohoko 'o e ola 'o e fakahoko ngāue, ke poupou'i 'i he lelei ange 'a e ngaahi fakamatala ke fakalelei'i'aki 'a hono 'analaiso, siofi, vakai'i pea mo lipooti 'aki 'a e ola 'o e fakahoko ngāue. Ko e ngāue ko 'eni' 'oku kainga pē ia mo e ngaahi fakalelei ki hono pule'i 'a e pa'anga 'a e Pule'anga pea mo ha founga ke pule'i mo fua 'aki e fakahoko ngāue 'a e kau ngāue. Ka 'oku 'iai pē 'a e ngaahi vaivai'anga 'i he 'elia 'e ni'ihii 'oku fiema'u pē ke fakalelei'i. Ko e vaivai'anga lahi 'i he ngaahi fakalelei ko 'eni ko hono tānaki, fakataha'i, 'analaiso pea mo hono tufaki atu 'o e ngaahi fakamatala 'oku mo'oni, tonu pea 'i he taimi totonu. Ko e ngaahi fakamatala ko 'eni' 'oku fiema'u ke veteki ke lelei ange ai 'a hono fakafaikehekehe'i 'a e tu'unga fakalalakaka' 'i he kulupu kehekehe 'i he Fonua' hange' ko e sekitoa mo ha ngaahi 'elia kehe pē. Ko hono ngāue'aki 'a e fakamatala 'oku tonu pea mo mo'oni' 'oku malava leva ke ngāue'aki ia ki hono muimui'i ofi 'a e ola 'o e fakahoko ngāue pea pehē ki hono ohi mai 'a e ngaahi 'ulungaanga mo e to'onga fakalalakaka fakaeonopooni.

2.10 Ko e Faingata'a Mei he Fakatamaki Fakaenatula Mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea

Ko e tu'unga fakasiokalafi 'o e ngaahi 'otu motu 'e 176 'o Tonga', 'a ia 'oku vahevahe ki he ngaahi motu lalahi 'e 4, 'a ia 'oku nau tu'u fakataha 'o ofi ki he kongatahi 'oku 'i ai 'a e ongo la'ipeleti-"Initia-'Aositelelia" pea mo e "Pasifiki", 'i he uhouhonga 'o e ngaahi feitu'u 'oku hoko lahi ai 'a e mofuike pea mo e puna 'a e mo'ungaafi. Ko e lahitaha 'i he tukuimotu ko 'eni' 'oku ma'ulalo, tautautefito ki he ngaahi motu 'oku tokolahi'. Pea 'i he tu'unga ko ia, 'oku faingofua leva 'a hono uesia 'o Tonga 'e he ngaahi fakatamaki fakaenatula' hangē ko e la'ala'ā, saikolone, mofuike, peau kula, tāfea pea mo e ma'olungaange 'a e tahi. 'Oku hoko leva 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula ko 'eni' ko ha me'a ke ne uesia 'a hotau ngaahi 'otu motu, hakau pea mo 'oseni foki. Fakatatau ki he fakafuofua 'a e Pangikē 'a Mamani, 'oku 'avalisi 'i he peseti 'e 4 'a e mahu'inga 'o e koloa mo e ngāue 'oku fakatupu fakalotofonua,'oku mole ia tupunga mei he ngaahi maumau 'a e saikolone, mofuike pe peau kula.

Ko e peau kula na'e hake 'i Niuatoputapu 'i Sepitema 2009, na'e fakafuofua hono ma'olunga' mo e mita 'e 6 ki he 17, pea mita 'e 600 'a e a'u mai 'a e tahi ki lotofonua. 'I he tu'unga ko ia, ko e maumau lahi faka'uli'ulia na'e hoko ki he motu ni, pea mole ai mo e mo'ui 'a e toko hiva. Ko e tu'unga 'o e langa fo'ou 'i he motu'ni 'oku faingata'a 'aupito, he neongo 'a e ngaahi tokoni mei muli' fakafou mai 'i he ngaahi polokalama tokoni', ka koe'uhi ko 'ene mama'o', 'oku tu'unga ai 'a e tuai 'a e fakahoko 'o e ngāue.

'I he 2014, ko e maumau lahi na'e hoko ki he 'otu Ha'apai 'i he saikolone fakatalopiki ko ia ko 'Ieni, he na'e a'u ki he toko nimaafe nimangeau (ofi he 70% 'o e tokolahi fakalukufua 'o

Ha'apai) 'a e kakai na'e uesia kinautolu, pea 75% 'o e ngaahi fale nofo'anga na'e maumau. Ko e fakafuofua ki he maumau fakalukufua na'e hoko' 'oku ofi 'i he \$50 miliona pe ko e 11% 'o e mahu'inga 'o e koloa mo e ngāue na'e fakatupu 'i Tonga ni (GDP)¹⁶. Ko e fakatātā 'eni ia 'o ha feitu'u 'oku 'ikai ke fu'u tokolahi 'a hono nofo'i. Na'e toe mei lahi ange 'a e maumau na'e hoko ki Tongatapu' 'okapau na'e fou fakahahake mai aipe 'a saikolone Pam 'a ē na'a ne haveki 'a Vanuatu 'i Ma'asi 'o e 2015. Pea ko e maumau lahi ia na'e mei hoko ki he ngaahi ngāue lalahi' tautefito ki loto Nuku'alofa. 'Ikai ngata ai', na'e mei to e toloi ai pea mo hono fakakakato 'a e ngāue ki he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II. 'Oku 'i ai 'a e manatu 'ofa ki si'i ngaahi kaungāme'a 'i Vanuatu na'e uesia 'i he matangi ni. 'Oku fakamanatu mai ai heni kiate kinautolu 'a e mahu'inga ke tau mateuteu 'i he taimi kotoa pe 'i ha ngaahi founa 'e ala fakasi'isi'i ai 'a e maumau 'e hoko 'i he taimi 'o e fakatamaki fakaenatula pehe'ni.

Tēpile 6 : Tu'unga 'o Tonga 'i he fakahokohoko 'o e laveangofua ange ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula

 Otu Motu Solomone	167	18.11%
 Pengilatesi	168	19.81%
 Katimala	169	20.88%
 Filipaini	170	27.52%
 Tonga	171	28.23%
 Vanuatu	172	36.43%

Ma'u'anga Fakamatala:2013 World Risk Index

'I he tu'unga pehē leva, 'oku fika 171 'a Tonga 'i he ngaahi Fonua fakakātoa 'e 172 (Tēpile 6) fakatatau ki he Me'afua Fakamāmani Lahi¹⁷, 'a ia ko hono fakafuofua 'eni 'a e tu'unga laveangofua ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula' hangē ko e mofuike, afā, tāfea, la'ala'ā pea mo e ma'olunga ange 'a e tahi.

Ko e feliuliaki 'o e 'ea 'e to e velaange, ma'olungaange 'a

e tahi pea to e tu'unga fakatu'utāmakiange 'a 'etau laveangofua 'i he ngaahi fakatamaki fakaenatula ni. Taimi tatau 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e to e koviane 'a e saikolone, tāfea pea mo e 'uha.

2.11 Sio ki he Kaha'u, Fakatu'atamaki mo e Fili ki he Kaha'u

Ko e ngaahi lisi ko eni' 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi fakafuofua ki he kaha'u 'o makatu'unga pe 'i he ngaahi tefito'i faingata'a; pea te nau fengāue'aki 'i he ngaahi founa kehekehe 'o fakatupu ai ha ngaahi faingata'a oku toe lahi ange. Ko e fakatātā mahino pe oku ngaue'aki heni kae 'ikai ha faka'ilonga ia 'e 'i ai ha faingamālie:

- **Faingata'a:** kovi ange 'a e vahevahe 'ikai taau
- **Nunu'a:** fakatokanga'i'a e visone 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'o Tonga, lahi ange 'a e hoha'a ki he me'a faka-sosiale mo e politiki
- **Faingata'a:** lahi ange 'a e ongo'i ta'effiemalie 'a e ngaahi fonua 'oku 'aunofu atu ki ai hotau kakai'
- **Nunu'a:** holo 'i he hiki atu e kakai 'o nofo muli (taimi lōlōa), li pa'anga taautaha mai pea mo e ma'ungāue 'i muli pea to e tokolahi ange mo e kakai fakalotofonua

¹⁶<http://www.worldbank.org/en/results/2014/10/01/building-back-better-tonga-cyclone-ian>

¹⁷http://www.worldriskreport.com/uploads/media/WorldRiskReport_2013_fact_sheet.pdf
2013 World Risk Index

- **Faingata'a:** fetō'aki fakapolitikale
- **Nunu'a:** maumau'i 'a hotau vā mo tu'apule'anga
- **Faingata'a:** 'ikai malava 'o tauhi ma'u 'a e ola lelei 'o e ngaahi me'a 'oku ne fakatupunga 'a e Fokouutua 'Ikai ke Pipihi
- **Nunu'a:** 'ikai ke malava 'o fakasi'isi'i 'a e ngaahi me'a 'oku ne fakatupunga 'a e Ngaahi Fokouutua 'Ikai ke Pipihi pea 'asili ai 'a e fakamo'ulalo'i 'a e tangata' pea mo e fakasosiale mo e ngaahi founa.
- **Faingata'a:** lahi hono fakasi'isi'i e ngaahi tokoni mai mei muli tatau pe 'i he tokoni fakapa'anga ki he patiseti pea mo e ngaahi koloa ngāue.
- **Nunu'a:** fakalotosi'i 'a e tu'uloa 'a e tu'unga fakapa'anga, ivi fakahoko fatongia 'a e Pule'anga, 'inivesimeni mo e ngaahi fakalelei 'i he kaha'u
- **Faingata'a:** 'ikai ke lava ke langa'i hake tō'onga mo e 'ulungaanga ke fenāpasi mo hotau tukufakaholo 'a ē 'oku fiema'u ki he fakalalakaka 'a Tonga
- **Nunu'a:** lahi ange 'a e mafasia fakasōsiale, pea 'ikai lava ke fakahoko 'a e ngaahi makatu'unga 'o e lelei 'a e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga (TSDF)
- **Faingata'a:** 'ikai lava ke hokohoko atu 'a e ngaahi fakalelei fakapolitikale
- **Nunu'a:** ma'upu hake ngaahi maumau makehe 'i he uhouhonga 'o e mo'ui fakapolitikale pea mo e fakasōsiale ke ne fakatupunga ha ngaahi uesia fo'ou 'i he to'onga mo'ui fakasivilaise
- **Faingata'a:** fepakipaki e ngaahi tefito'i tui 'o tuai ai pe mavahevahe ai 'a hotau felālāve'i fakatukufakaholo pea mo tokoni'i 'a e ngaahi fa'unga ki mu'a pea hū mai 'a e ngaahi tefito'i tui fo'ou.
- **Nunu'a:** matavaivai pe 'a e tu'uloa 'a e ngaahi me'a fakasōsiale, lahi ange 'a tu'ulaveangofua, pea to e ma'olunga ange 'a e faihala
- **Faingata'a:** ko hono 'ilo'i 'a e ngaahi makakoloa 'i tahi
- **Nunu'a:** hoko ai 'a hono ngāue'aki fakavalevale 'a e koloa ni pea ne maumau'i ai 'a e ngaahi faingamālie fakangāue'anga mo fakapa'anga ne mei ma'u mai mei he koloa'ni
- **Faingata'a:** feliuliuaki e 'ea
- **Nunu'a:** te ne fakatupu ha saikolone mo e ma'olunga e tahi' pea te' ne uesia hotau ivi matu'uaki pea mo e fakaakeake he hili 'a e fakatamaki fakaenatula – pea 'e mōlia hotau tofi'a pea mo 'etau feinga ke fakalalakaka 'a e tu'unga 'o e mo'ui.

'Oku mātu'aki mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi me'a'ni ke tau fakakaukau ki ai 'i he ta'u 'e hongofulu ka hoko'. Ko e kongā lahi 'o e ngaahi me'a ni ko e fakasi'isi'i 'a e ngaahi ngāue – 'o hangē ko e kei hokohoko atu 'a e fakalalakaka 'i he vā fengāue'aki 'i he kupu kotoa 'a e pule'anga, pea mo to e lelei ange 'a e kau atu ki he fepōtalanoa'aki mo e fengāue'aki vāofi ange 'a e pule'anga mo e taautaha. Ko e ngaahi me'a kehe' te tau lava pe 'o solova 'aki 'i hono ta'ota'ofi– hangē ko e lelei ange 'a e ngaahi makatu'unga' pea mo fakahoko ha tu'utu'uni. 'I he ngaahi me'a 'e ni'ihī, ko e ngaahi palopalema' 'oku fu'u lahi 'aupito pea ko hotau unga'anga pe ko e lotu kapau 'e hoko mai 'e malava pe 'e he ngaahi fonua muli 'o tokoni mai. 'I he kaha'u' ko e maumau lahi 'e hoko 'i ha vaia 'a e 'aisi 'o e ongo pole' 'o ne

fakatupunga ai e toe ma'olunga ange e tahi' a ia 'oku fua 'aki 'a e ngaahi laumita 'i ha ngaahi 'aho si'i.

'Oku tau fiema'u, 'o kapau 'e malava ke fakakau 'a e ngaahi me'a'ni, ka 'oku tau lau'ilo kotoa pe 'oku fiema'u 'a e ngāue lahi ia ke fakahoko ke langa hake 'a e ivi ki hono matu'uaki 'a e ngaahi fiema'u ki he tu'uloa mo e ngāue kafataha. Ko e si'isi'i ange 'a e tu'unga taukei ki he fakahoko ha ngāue mo e taimi 'oku ala ma'u pea 'oku hā mahino mai ai 'a e 'ikai ke tau lava 'o ngāue faka'auliliki 'i he me'a'ni. Kuo pau ke tau langa hake 'a e tu'unga mo e taukei 'ilo' ke to e lelei ange 'a e fakafuofua ki he kaha'u ke solova 'aki e ngaahi palopalema kuo kikite'i 'o fakaikiiki ke tokoni'i 'aki 'a e ngaahi palani.

2.12 Fakamā'opo'opo 'o e Puipuitu'a

'Oku mea'i 'e hou'eiki pea lave'i 'e he Tonga kotoa, talu mei he 2001 ki he 2009, na'e fakautuutuange 'a e masivesiva fakaepa'anga mo e vahevahe 'ikai tatau; ka ko e 2009 ko e uhouhonga 'o e faingata'a'ia fakapa'anga fakamāmani lahi'. Talu mei he 2009, na'e hiki 'a e 'avalisi 'o e me'afua ki he pa'anga hū mai 'a e ngaahi famili'. Ko e pa'anga tokoni mei muli', 'a ia 'oku vahevahe he tapa kotoa pē 'o e Fonua, kuo foki pē ki he tu'unga ne 'i ai 'i mu'a' pea toki hoko 'a e faingata'a fakapa'anga fakamāmani lahi. Na'e holo 'a e tu'unga 'o e me'afua ki he fakalalakaka 'a e kakai makatu'unga 'i he nounouange 'a e loloa e mo'ui 'a e kakai, pea malava ai 'a e fili ki he to'onga mo'ui 'oku felave'i mo e lelei ange 'a e pa'anga hū mai, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakalalakaka 'i he tu'unga fakalukufua 'o e mo'ui. 'Oku lelei 'aupito 'a e kau atu ki he politikale mo e ngaahi fakalelei ki he Konisitutone, mo e 'amanaki 'e to e lelei ange 'a e vahevahe taau.

Ko e halanga 'o e liliu' 'oku faingata'a ke ma'u ha me'afua ke fua 'aki, ka ko hono tu'unga' 'oku fua 'aki ia 'a e Savea ki he Pa'anga Hū mai mo e Fakamole 'a e Ngaahi Famili. 'Oku hā mahino mai mei he ongo savea ni 'a e kei ma'olunga 'a e vahevahe 'ikai tatau. 'Oku tau 'ilo'i kotoa pē ko e vahevahe 'ikai taau 'oku ne fakangatangata 'a e tupu faka'ekonōmika ' pea vaivaiange mo e sosaieti'. Ko e vahevahe taau, tupu faka'ekonōmika mo e tu'uloa 'a e fakalalakaka, 'oku kau ma'u pē ia 'i he'etau palani. 'Oku tau faka'amu kotoa pe ke hokohoko atu 'eni, pea ke a'u atu ki he tapa kotoa pē 'a e tu'uloa 'o e tupu faka'ekonōmika ' mo e fakalalakaka'.

'Oku faka'au ke lahi ange 'a 'etau 'ilo, pea mo e totonu ke tālanga'i 'a e ngaahi pole 'oku liliu ai e talatukufakaholo, ko 'etau Moto, ko 'etau tefito'i Tui fakakalisitiane, pea mo e ngaahi to'onga mo e 'ulungaanga 'oku fakahā'i mai 'i he'etau 'ulungaanga fakafonua 'i he lolotonga ni. 'Oku me'a'i 'e Hou'eiki pea tau lave'i kotoa pē 'e 'ikai ke tau lava ke mapule'i 'a e ngaahi liliu ko 'eni' 'o hange ko ia 'i he taimi 'o Tupou I. Ka neongo ia, 'oku tau lau'ilo 'a e fiema'u ke tau fekumi ki ha ngaahi founa ke faka'ai'ai'aki 'a hono ohi mai 'o e ngaahi tefito'i tui, 'ulungaanga mo e to'onga te ne poupou'i 'a e fakalalakaka 'oku tau fiema'u. 'Oku tau 'ilo'i pē ko e ngaahi me'a ko 'eni kuopau ke nau potupotu tatau pea ko e laumalie ia 'o e Tonga. Ko e potupotu tatau 'oku fiema'u ia kapau te tau hokohoko atu 'a e fakalelei'i 'a e tu'unga 'o e mo'ui pea lelei ange aipē 'a hotau tofi'a.

Ko e mālohiange 'a e fa'unga ola 'oku tau langa ke fakatahataha'i ki ai 'a e ngaahi founa palani mo e founa patiseti, 'oku 'osi fakatokanga'i 'oku lelei ia ki he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga. 'Oku mahu'inga foki ke tonu, pea taimi tonu 'a hono veteki 'o e fakamatala ke tokoni ki hono siofi pea mo vakai'i'aki 'a e ola pea mo e fakalalakaka 'o e fakahoko ngāue pea mo hono siofi 'o e palani. Mei heni leva, 'oku totonu ke tau lava 'o

fakatahataha'i 'a e ngaahi 'ilo mo e taukei ngāue fe'unga pea tokoni atu pē ki ai mo e ngaahi 'ulungaanga mo e to'onga 'oku fiema'u ke ngāue'aki 'a e me'angāue fakaeonopooni.

3 KO HONO FATU 'O E FA'UNGA PALANI LANGA FAKALAKALA 'A TONGA HONO II

3.1 Fa'u 'o e Fotunga mo e Kanoloto 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'o Tonga

Na'e fa'u e Visone 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga hono Ua mei he ngaahi lesoni na'e ako mei he Fa'unga Palani 'Uluaki, kau ai mo e ngaahi ngāue fiema'u kehekehe 'oku fakamatala'i 'i he Konga hono Ua 'o e tohi ni. Na'e makatu'unga 'a e fotunga mo e kanoloto 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'o Tonga 'i he ngaahi 'uhinga ko 'eni:

Ko e taumu'a tefito ke ngāue kafataha mo tu'uloa e tupu faka'ekonōmika mo e fakalalaka: 'oku kainga ma'u pē'eni ki he 'etau palani, ko ia ai 'oku fokotu'u ai ko e fatongia tefito ia 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'o Tonga fakalukufua.

'I he Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'o Tonga II, 'oku fakamatala'i 'a e ngāue Kafataha mo e Tupu Faka'ekonōmika mo e Fakalalaka ko e:

“'oku fakangofua 'e he tupu faka'ekonōmika mo e fakalalaka 'a e kakai kotoa 'o Tonga ke nau tokoni ki he ngaahi Ola Faka'fonua mo e Ola Fakalukufua 'a e Fonuapea ke fakalalalalaka hotau tofi'a.”¹⁸

'I he Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'o Tonga II, 'oku fakamatala'i 'a e Tupu Faka'ekonōmika Tu'uloa mo Fakalalaka ko e:

“ko e tupu mo e fakalalaka faka'ekonōmika 'oku fenāpasi mo e ngaahi fiema'u 'o e lolotonga'ni 'a ia 'oku te'eki ke 'ilo e ngāue 'e lava 'e he to'utangata 'i he kaha'u ke fetaulaki mo 'enau ngaahi fiema'u', 'a ia ko e tupu mo e fakalalaka faka'ekonōmika ia te ne langa 'i hake hotau fonuapea hokohoko atu ai pē 'ene fakalalaka.”¹⁹

Ko e ongo tefito'i fakakaukau lalahi 'e ua 'oku na fakahā mai 'a e Fakalalaka Tu'uloa 'i he Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'o Tonga:

- ko e fakakaukau ki he ngaahi **fiema'u'**, tautautefito ki he ngaahi fiema'u vivili 'a e kakai faingata'a'ia 'i Tonga' 'a ia 'oku fiema'u ke fakamamafa e tokoni kiate kinautolu.
- ko e fakakaukau 'o e ngaahi **fakangatangata** ki he tu'unga 'o 'etau fakalalaka mo e tekinalosia pea mo e ngaahi ngāue'anga (sosiale, politikale mo e 'ekonōmika) ke malava e tu'unga 'o Tonga 'o a'usia 'a e ngaahi fiema'u he lolotonga ni mo e kaha'u foki.

¹⁸ Fakalelei mei he: Ianchovichina, mo e toenga, Ko e ha e Tupu Fakalukufua” Pangikee 'a Mamani, 10 Fepueli, 2009

¹⁹ Fakatotonu mei he : Komisoni Fakamamani Lahi ki he 'Atakai mo e Fakalalaka, Ko e tu'unga anga maheni ki he kaha'u”, Oxford: Fanongonongo 'a e 'Univesiti Oxford, 1987

Ke to e mahulu ange hono fakamahu'inga'i hotau 'ulungaanga Fakafonua mo 'etau Moto, 'oku mahu'inga ke tau ma'u e ngaahi 'ulungaanga mo e to'onga totonu mo taau: makatu'unga 'i he mahino na'e ma'u 'e Tupou I mo e fakalalakaka 'o e liliu fakapolitikale na'e toki fakahoko', 'oku lahi ai 'etau 'ilo ki hotau 'ulungaanga mo 'etau to'onga' ke 'alu fakataha mo e taimi mo e me'a 'oku tau fekumi ki ai ki hotau kaha'u. Ko ia ai, ko 'etau ngaahi tefito'i tui 'e ni'ihii 'oku nau fusi 'etau mo'ui kimui 'oku totonu ke fakalelei'i, pea tanaki mai e ngaahi tefito'i tui fo'ou. 'I he taimi tatau, 'oku tau faka'amu ke tauhi 'etau tukufakaholo ke hokohoko atu e fakalalakaka' 'i hotau fonua. Ko e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka'a Tonga II 'oku to e mahino ange ia 'i he Fa'unga Palani 'Uluaki, he 'oku fakatokanga'i ai e tō kehekehe 'i he'etau 'ulungaanga fakafonua mo 'etau fili 'o 'etau tefito'i tui mo e ngaahi 'ulungaanga mo e to'onga kehe.

Fakafehokotaki 'o e Mape ki he Hala fononga ki he Fakalalakaka ke tatau mo e fakahoko 'o e palani mo e ngaahi fakalelei fakapatiseti: Ko e lēvolo takitaha 'i he Ola 'o e Fa'unga Palani 'oku to e mahino ange ia. 'Oku fakamamafa ki he Ola Fakalukufua Fakafonua, Ngaahi Ola Fakafonua mo e Ngaahi Ola Fakapotungāue. 'Oku si'isi'i heni e talanoa ki he fakaikiiki, neongo 'oku fakahā mahino 'a e anga 'o e tataki 'a e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka'a Tonga II ki he toenga 'o e ngaahi lēvolo 'o e palani.

Mei he Fa'unga Palani 'Uluaki ki he Fa'unga Palani Ua: Ko e Visone 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga I 'oku fakasi'isi'i hifo ki he Ola Fakalukufua 'a e Fonua. Ko e Taumu'a Ola mo e Ngaahi Taumu'a Tokoni 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga 'Uluaki 'oku fakataha'i ki ha Ngaahi Ola Fakafonua 'oku to emālohi ange 'a ia 'oku poupu'i 'e he Ngaahi Ola Fakapotungāue mahino. Ko e ngaahi Ola Fakapotungāue ko 'eni 'oku nau tuku mai e tataki mahino'i he ngaahi taumu'a ngāue 'a e ngaahi Potungāue, Kautaha, Va'a mo e ngaahi kautaha kehe pē 'oku nau fiema'u ke fakahoko. Ko e mahino 'a e Taumu'a Ngāue 'a e Ngaahi Potungāue' ke tokoni ki he Ngaahi Ola Faka potungāue ko e fatongia ia 'o e sekitoa pē ko e palani ngāue'. 'Oku tonu ke fakamatala'i kakato e Taumu'a Ngāue 'a e ngaahi Potungāue 'i he'enu Palani Ngāue ta'u tolu', pea 'oku tonu ke fehokotaki mo e Ngaahi Ola pea ke palanisi kakato mo e pa'anga 'oku to e 'i he'enu Patiseti. (**Fakalahi 1**, tuku mai e konga lalahi 'o e fotunga 'o e Fa'unga Palani, ka ko e **Fakalahi 4** moe

Fakalahi 5 'oku ne talamai 'a e fekau'aki 'a e ngaahi ola 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'o Tonga I mo e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'o Tonga II.)

Ko e Fatongia 'o e Fa'unga Palani Ua: Ko e mape 'o e halafononga ki he fakalalakaka' 'oku 'uhinga ke fakakakato ke to e lelei ange 'a e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka'a Tonga II 'a hono fatongia ko e fa'unga fakalukufua 'o e ngaahi palani 'i Tonga'. 'Oku ne tuku mai e visone fakalukufua 'o e feitu'u 'oku faka'amu 'a Tonga ke muimui ki ai. 'Oku 'ikai ko e palani fakafonua 'oku fakaikiiki e ngaahi fiema'u vivili. Ko e fa'unga palani fakata'u hongofulu 'a ia 'e ngāue'aki 'e he Pule'anga mo ha to e ngāue'anga pē 'i Tonga ke fa'u ha'a ne palani ke fakalukufua mo hokohoko lelei. Ko e fakaikiiki 'o hono fakahoko 'o e fa'unga palani 'e fakahā ia 'i he ngaahi palani mo e patiseti 'o e ngaahi sekitoa, ngaahi vahe mo e Ngaahi Potungāue. 'Oku 'i ai mo e fokotu'utu'u ki he pule fakapolitikale ke fili ha 'elia tefito 'oku pau pea ke fakahū kinautolu ki ha 'Asenita 'oku fakahokohoko ai e ngaahi fiema'u vivili 'oku hā he fa'unga palani.

3.2 Ko e Visone Fakalukufua ‘o e Fa’unga Palani (Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘o Tonga)

‘Oku fakamatala fakalukufua ‘i heni ‘a e ngaahi konga ‘o e Visone’ kimu’a pea fakataha’i e ngaahi konga’ ke kakatoe Visone. Lolotonga hono fa’u e Fa’unga Palani ‘i he mape ‘o e hala fononga ki he fakalalakaka’, ‘oku kei lahi pē me’a ke tanaki. Ko e ngaahi ola’ kuopau ke fa’u ‘i he makatu’unga ‘o ‘etau Moto’ mo e ‘Ulungaanga fakafonua’. Ke ma’u e tu’umālie fakapa’anga kae mole ‘etau taufatunga motu’a ‘oku ‘ikai ko e tu’uloa mo e kafataha ‘o e tupu faka’ekonōmika mo e fakalalakaka ‘oku tau fekumi ki ai.

Ko hono fili ‘o e Ola Fakalukufua, Ngaahi Ola Fakafonua mo e Ngaahi Ola Fakapotungāue, ‘oku makatu’unga ‘i hono ‘analaiso ‘o e Konga 2, vakai’i ‘o e tu’unga ‘o e Fa’unga Palani 1, fakataha mo e ngaahi hoangāuepea mo e ‘analaiso ‘o e Malohinga-Vaivai’anga-Ngaahi faingamālie-Ngaahi Fakafe’atungia ‘oku hā atu ‘i he **Fakalahi 5-9**. Ko e taumu’a, ke ngāue fakataha ‘a e ngaahi Ola ‘i ha founa ‘oku hokohoko lelei mo ola ke fakahoko’aki ‘etau Ola Fakalukufua ke tokoni’i ‘etau Moto pehē foki ki he’etau ‘Ulungaanga fakafonua.

Ko e founa longomo’ui foki ‘eni ‘oku fenāpasi mo e ngaahi konga kehekehe ‘o e Visone. Ko e ngaahi me’a ‘eni ‘oku ‘omi ‘a e ngaahi lau ‘oku nau fakamalohi’i pea mo fakavaivai’i ‘a e ngaahi lēvolo. ‘Oku tuku mai ‘e he

Fakalahi 6 ‘a e fakaikiiki ‘i he natula ‘o e mape ki he hala fononga ki he fakalalakaka kuo tau ngāue’aki ke fokotu’u ‘etau Visone. ‘Oku fakamatala’i ‘e he ngaahi konga ko ‘eni e konga takitaha ‘i he ‘etau Visone ki mu’a pea toki fakataha’i.

3.2.1 Ko ‘etau Moto mo e ‘Ulungaanga Fakafonua

Kimu’a ke tau fa’u ‘etau mape ‘o e hala fononga ki he fakalalakaka ‘o e Fa’unga Palani’, ‘oku tau fakatokanga’i ‘i he Visone ‘o e Fa’unga Palani Ua ‘a e fatongia ‘o ‘etau Moto’, vakai ki he **Fakatātā 11** pea mo e fatongia ‘o hotau ‘ulungaanga fakafonua. Ko e **Fakatātā 11**, ‘oku ne talamai mahino ‘a e anga e fakalalakaka ‘etau to’onga ‘ulungaanga fakafonua’ mo hotau ‘ulungaanga makatu’unga ‘i he longomo’ui ‘a e fengāue’aki ‘a e ngaahi tefito’i tui kehekehe ‘e faa ‘oku tau fakamatala’i ‘i he Konga 2. ‘Oku ‘ikai ‘uhinga ‘eni ke tuku mai e kotoa ‘o e liliu ‘i he ‘ulungaanga fakafonua. ‘Oku fakafuofua e tokoni vāofi ‘a e ngaahi tefito’i tui ki honau lahi mo e tu’unga ‘o ‘enau kau ki he ngaahi ‘elia ‘o ‘etau “*Liliu e To’onga mo e Ulungaanga*”.

‘Oku ‘ikai ke lava ‘e he Fa’unga Palani’ ‘o solova e ngaahi palopalema ko ‘eni ‘o e liliu ‘i he ‘ulungaanga fakafonuapea mo ‘enau fengāue’aki mo ‘etau ngaahi ngāue’anga’. Neongo ia, ko e mahino lelei ko e ha e tokoni pē fakafe’atungia ‘a e fakalalakaka’, pea mo ‘enau falala ki he pole ‘i he ngaahi tefito’i tui, mo e faingamālie ‘oku faka’ataa ai ki he fepōtalanoa’aki mo e fevahevahe’aki. ‘Oku hoko ‘eni ke uesia ‘etau ngaahi fili ki he taumu’a Ngāue Fakapotungāue ‘i he ngaahi ‘elia kehekehe, kau ai e ako, fakalelei ki he ngaahi potungāue’, langa’i e tu’unga mo e fakalalakaka ‘o e kau ngāue mo e ngaahi natula ‘o e tangata/fe’fine mo e fakalalakaka ‘a e ngāue’anga’.

Ko e **Fakatātā 11** ‘oku ne tala ai ‘a e fakalalakaka ‘i he ‘ulungaanga tupu’a hotau fonuapea ‘oku fakahā’i ia ‘i he felave’i ‘a e ngaahi ‘ulungaanga kehekehe.

Fakatātā 11 : Felave'i 'a e ngaahi Ngāue 'oku ne uesia 'a e 'Ulungaanga Fakafonua

3.2.2 Ko 'etau Ola Fakafonua Fakalukufua: fekumi ko e ha me'a 'oku hoko

Ko e Ola Fakafonua Fakalukufua 'oku fiema'u 'e he Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'a TongaII ko e:

Paotoloaki 'a e fakalalaka 'a Tonga ke fakalekesi 'a e mo'ui ki he taha kotoa

Ko e angamaheni', ko e fiefia, pē ko e tu'unga 'o e mo'ui ki he kakai Tonga, 'oku hoko pē 'i he taimi 'oku ai hotau vā mo hotau 'Otua, mo hotau 'ataakai, pea mo e kakai kehekehe pe 'oku nau 'i he tu'unga lelei faka'atamai, sino, ongo pea 'oku palanisi e loto mo e laumālie. Ko hono tauhi hotau vā mo e fengāue'aki ko e konga mahu'inga ia 'o e tauhi e palanisi 'oku fakamatala'i. Ko ia ai 'oku mahu'inga ko e ngaahi liliu 'oku tau kumi 'oku 'ikai ke ne fakasi'isi' e ngaahi konga mahu'inga 'o 'etau mo'ui.

'I he taimi tatau, 'oku 'i ai e ngaahi me'a ke liliu 'o fakatatau ki he liliu 'a māmani. Ko e "fakalalaka" 'oku tau 'uhinga ki ha Tonga 'oku fenāpasi mo e ngaahi fiema'u 'o e fakalalaka fakatekinolosia 'i Mamani: 'a ia 'oku lava lelei 'o tauhi e taufatunga motu'a mahu'inga, lolotonga ia 'oku lava 'o fakatonutonu mo ngāue 'aonga 'aki e ngaahi liliu. 'Oku langa'i 'i he ngaahi fakakaukau fo'ou, kamata mei he ngaahi fakalelei na'e fakahoko 'e Tupou I 'o a'u mai ki he ngaahi fakalelei na'e fakahoko kimui ni ki he konisitutone ke fakatemokalati mo kafataha 'a Tonga kotoa. Ke paotoloaki e fakalalaka 'o Tonga 'oku 'ikai ke faingofua, fakatatau ki he me'a 'oku nga'unu ki ai e ngaahi fonua fakalalaka ke fakahoko. Ko e founa 'eni 'oku ako mei he'enua ngaahi a'usia, sivi'i mo hono ngāue'aki 'a e

ngaahi liliu 'oku felave'i mo 'etau ngaahi fiema'u; ko e founa 'oku langa 'i he ngaahi tefito'i tui ko 'eni, 'oku tokoni ki he tu'unga 'etau mo'ui, pea ke liliu kinautolu ki he ngaahi 'ataakai 'o e tekinolosia. 'Oku tau faka'amu ke kei tauhi 'etau Moto Fakafonua, pea mo e ngaahi me'a lelei 'o e 'etau hoko ko e Tonga, neongo ia, 'oku tau to e faka'amu ke ta'ofi hono ngāue'aki ko ha 'ulungaanga ke fakatonuhia'i ai kitautolu ke faka'ehi'ehi mei he 'ulungaanga polofesinale, lelei mo longomo'ui, pea ke ngāue'aki 'a e faitotonu mo e 'ata ki tu'a 'i he'etau ngaahi ngāue kotoa.

'Oku tau lave'i 'e 'i ai e ngaahi kehekehe 'i he ngaahi fokotu'u fakaukau, talanga mo e ngaahi talanoa kehekehe 'i he taimi 'oku tau fakahoko ai e founa ni. Ko e me'a mahu'inga 'oku tau feinga ki ai ke 'atā' ange, 'atā' ki tu'a pea mo e fakahoko ha founa 'oku kau mai ki he ngāuepea ke a'u e alepau 'i he founa ko 'eni ki ha "Tonga 'oku to e fakalalakaka ange ke tokoni'i e tu'unga ma'olunga 'o e mo'ui 'a e taha kotoa."

Ke to e lelei ange 'a e pa'anga hū mai pē ko e a'usia 'e he kakai 'o Tonga 'a e tu'unga lelei 'o e mo'ui, 'e hoko ia ko ha ola faingofua ke fakahoko 'i he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II. Neongo ia 'oku fu'u fakangatangata 'aupito pē 'eni ia. 'E malava pe ke tu'umālie 'a e kakai 'i he 'enau pa'anga hū mai, kae 'ikai 'uhingamālie 'enau mo'ui, hoko 'o mama'o mei he famili mo e ngaahi kaungāme'a, a'usia e mo'ui mahamahaki pea 'oku mo'ui mamahi mo 'ikai fiemālie. Tatau pē mo 'etau kumi ke a'usia lahi ange ke lava ke fakasi'isi'i ai e masivesiva fakapa'anga. 'Oku tau kumi foki ke fakasi'isi'i e ngaahi fakafe'atungia 'oku nepuke hotau kakai kimui mei he 'enau hoko 'o to e lelei ange, kau fakataha fakatefito 'i he ola 'o e fakahoko fatongia, lolotonga ia 'oku tau kei pukepuke 'a e mahu'inga hotau vā fakasōsiale.

Ko e lelei ange 'a e tu'unga 'o e mo'ui 'oku kau ai e fiemālie, mo'ui, malu mo e fiefia. 'Oku kau ki ai mo e lelei 'o e ngaahi vā, kau ki he ngaahi ngāue 'oku 'i ai hono 'uhinga mo fiefia, a'usia foki ha fili 'oku mahu'inga pea ke pule'i e mo'ui ke a'usia e koloa fakalotofonua mo fakatu'apule'anga ke tokoni ke nau liliu ki he ngaahi liliu mo e ngaahi pole. 'Oku kau heni e feitu'u ke 'ahi'ahi ai, too, ako pē nga'unu 'o 'ikai ke tautea'i. Ko e masivesiva 'i he sio fakalukufua 'oku felave'i mo e si'isi'i 'i he taha pe lahi ange 'i he ngaahi 'elia ni.

'Oku tau faka'amu ke fokotu'u ha ngaahi makatu'unga 'e faingofuaange ke ngāue'aki 'e he kakai ke kau 'a e ngaahi tafa'aki kotoa 'o e mo'ui fakatekinolosia, pehē ki he faitu'utu'uni ke muimui'i e ngaahi ngāue fakakōmesiale mo fakasōsiale. Faka'osi, ko e kotoa 'o e ngaahi liliu ko 'eni kuopau ke tu'uloa: ko e ngaahi me'a 'oku ma'u 'i he taimi nounou 'oku maumau ai 'etau koloa pea 'ikai ke lava 'o tu'uloa 'oku si'isi'i 'a hono mahu'inga.

Ko e lelei ange 'a e tu'unga 'o e mo'ui 'e lava 'o vakai ki he ola mahu'inga hotau kakai mo e me'a 'oku tau faka'amu ke a'usia 'e he kakai Tonga'. Ko e 'uhinga ia 'oku hoko ai 'eni ko e fatongia 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II. Ke to e fakalahi 'o ope atu 'i he 'etau tukufakaholo 'o e tu'unga 'o e mo'ui', ke fakamahino 'oku tāu 'a e fiema'u, kafataha mo tu'uloa e tupu faka'ekonōmika mo e fakalalakaka. Ko e kafataha 'oku fiema'u ke kau 'a e faikehekehe 'o hotau kakai, lolotonga ia 'oku mahu'inga 'a e tu'uloa kapau ko e ngaahi a'usia ko 'eni 'oku fiema'u ke tauhi pea mo vahevahe mo e to'utangata he kaha'u. Ke malava 'eni, 'oku fiema'u ke tau ako mo ngāue'aki e ngaahi to'onga, taukei ngāue mo e 'ulungaanga, koe'uhinga ia 'o e fakalalakaka ange 'i he Ola Fakalukufua Fakafonua 'o e Fa'unga Palani. 'I he taimi tatau, 'oku fiema'u ke 'oua 'e siva 'etau 'amanaki mei he'etau tu'umālie 'oku tau lolotonga fiefia ai. 'E mole ta'e'aonga pea 'ikai ketau a'usia 'a e taumu'a ola 'oku tau ngāue'i, 'o kapau te tau feinga ketau laka fakataha pea mo e ngaahi fakalalakaka fakaonopooni kae mole ai 'a hotau tala tukufakaholo.

‘Oku faka’amu e Fa’unga Palani Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga II, ke tokoni ki hono fokotu’u e fa’unga ki he ngāue kafataha mo e tu’uloa e tupu faka’ekonōmika mo e fakalalakalaka ‘e fakahoko e tu’unga ma’olunga ‘o e mo’ui ‘i he founa fakalalakalaka mo faka’ia’ai e tukufakaholo ‘a Tonga ki he lolotonga’ ni mo e to’utangata ka hoko.

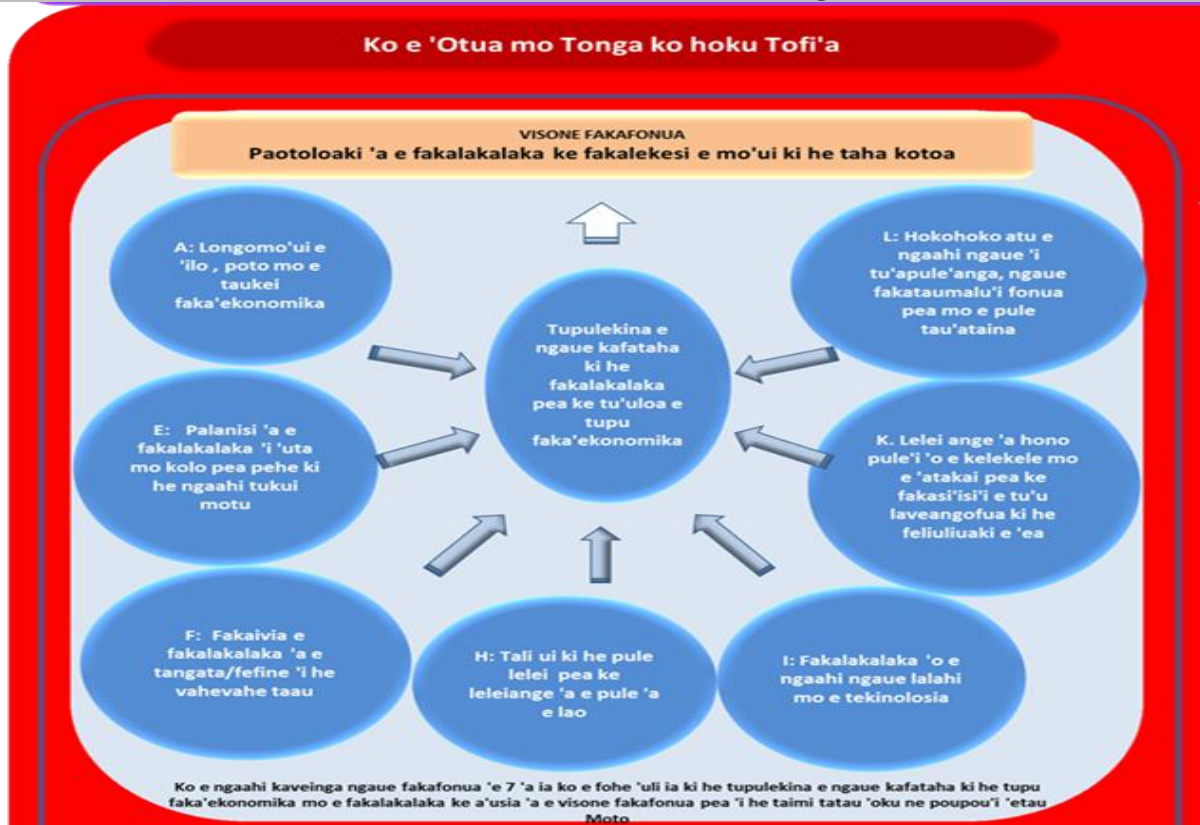
3.2.3 Kaveinga Ngaue Fakafonua: pou pou malohi ki he fiema’u mahu’inga

‘Oku pou pou’i ‘e he Ngaahi Ola Fakafonua ‘e fitu ‘a ia ‘oku nau ngāue fakataha ke tokoni’i ‘a e Ola Fakalukufua Fakafonua ‘i he lēvolo ma’olunga ‘aki ha founa ‘oku to e ngāue mo tu’uloa pea mo fakalalakalaka ange ai e tupu faka’ekonōmika, vakai ki he **Fakatātā 12**. ‘Oku makatu’unga e tokanga ki he ngāue kafataha mo e tu’uloa mo fakalalakalaka e tupu faka’ekonōmika ke fakapapau’i ‘oku taimi loloa e fakalalakalaka ‘a ia ‘oku toe ‘ata lahi ange mo taau ki he tangata’i fonua Tonga kotoa.

‘Oku lahi e ngaahi Ola Fakafonua ‘oku malava ke nau tataki e ngāue kafataha mo e tu’uloa e fakalalakalaka ke pou pou’i ‘etau Ola Fakalukufua’. Kuo lava ai ketau fakatokanga’i e ngaahi Ola Fakafonua lalahi ki he Fa’unga Palani Ua mei he ngaahi fakataha mo e ‘analaiso pea fakakau e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ako fakatu’apule’anga ‘oku fenāpasi mo e tu’unga lolotonga hotau Fonua hangē ko e:

- A. longomo’ui e ‘ilo, poto mo e taukei faka’ekonōmika’
- E. palanisi ‘a e fakalalakalaka ‘i ‘uta mo kolo pea pehē ki he ngaahi tukuimotu
- F. fakaivia ‘a e vahevahe taau ‘o e fakalalakalaka ‘a e tangata mo fafine
- H. taliui ki he pule lelei’ mo fakamalohia e pule ‘a e lao’
- I. tu’uloa e fakalalakalaka ‘a e ngaahi ngāue lalahi’ mo e tekinolosia’
- K. lelei ange ‘a hono pule’i ‘o e kekelele’ mo e ‘ataikai’pea ke fakasi’isi’i e tu’u laveangofua ki he feliuliuaki ‘o e ‘ea
- L. hokohoko atu e ngaahi ngāue tauhi vā mo tu’apule’anga’, malu’i ‘o e fonua’pea mo e pule tau’ataina’

Fakatātā 12 : Visone Fakafonua mo e Ngaahi Ola

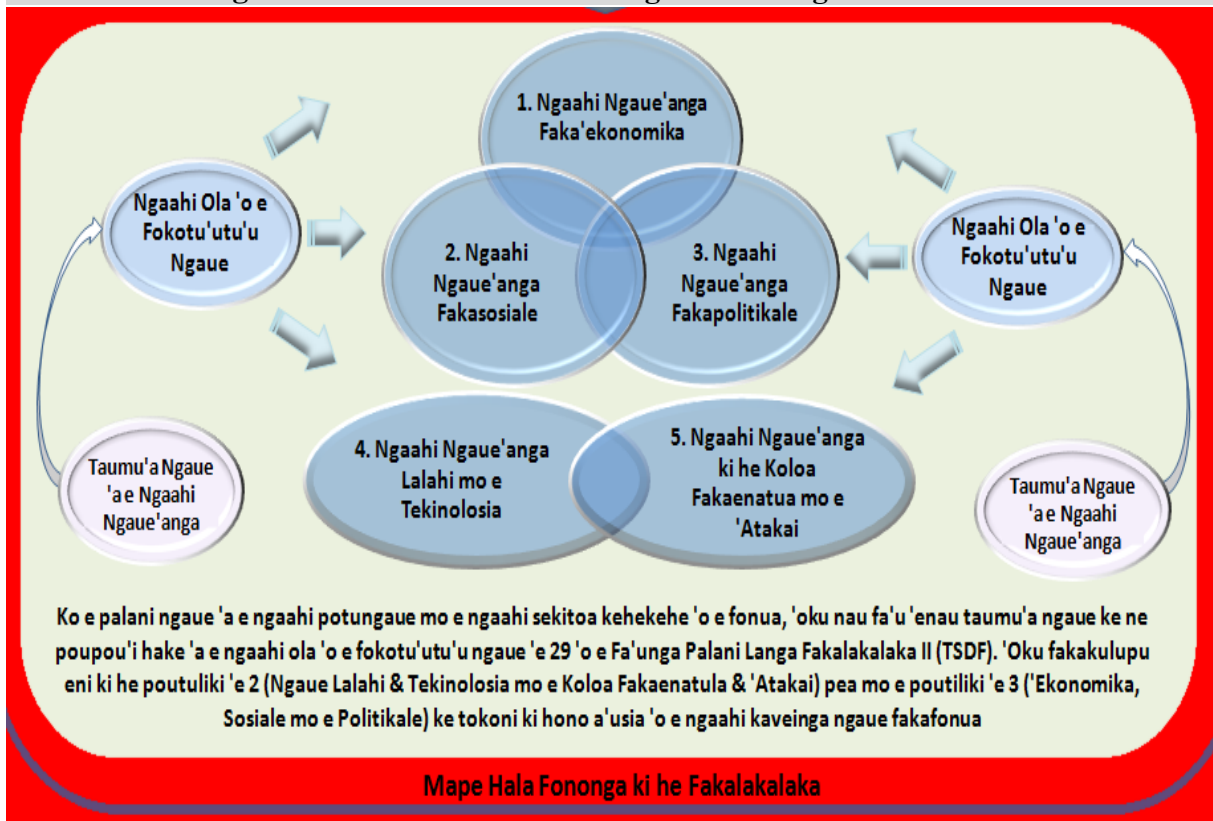
‘Oku to e fakaikiiki ‘i he konga fā’ ‘a e fatongia mo e natula ‘o e Ngaahi Ola Fakafonua pea mo e anga ‘enau fehokotaki’. Ko e me’a mahu’inga ‘a e palanisi e ngāue fakataha ‘a e ngaahi Ola Fakafonua’ni. Kapau e lahi ‘o e fakalalaka ‘i he tafa’aki ‘o ‘ikai palanisi mo e fakalalaka ‘i he tafa’aki ‘e taha’ ‘oku ne holoki e pou pou ki he Ola Fakalukufua. Fakatātā, kapau ‘e vave ‘a e fakalalaka ‘o e ako’ ka ‘oku ‘ikai malohi e ‘ekonōmika ke fakatupu ha ngaahi ngāue’anga mo ha faingamālie fakapisinisi ‘oku hoko pē ia ke fakatokolahi e ‘ikai fakafiemālie ki he to’utupu, ‘o fakatupu ai e ngaahi palopalema fakasōsiale mo fakapolitikale. Hange pē ko e vave ‘o e fakalalaka e ngaahi ngāue lalahi ka ‘oku ‘ikai fenāpasi ia mo e ngaahi taukei ngāue pehē ki he tupu ‘o e pa’anga hū mai ke fakalele mo tauhi ‘aki e ngaahi ngāue lalahi’ ‘oku hoko pē ia ko e fakala’ā ‘i siatamaki²⁰ mo e fakatupu palopalema kiate kinautolu ‘oku nau ngāue’aki’.

3.2.4 Ngaahi Ola Fakapotungāue vahevahe Fakapoutuliki: fakaikiiki ‘o e tokoni ki he ngaahi fiema’u

Makatu’unga ‘i he ‘etau ‘analaiso mo e ngaahi ‘analaiso mei tu’apule’anga, ‘oku tau fokotu’u ai e ngaahi Ola Fakapotungāue ‘e uahiva ke tokoni’i e Ngaahi Ola Fakafonua ‘e fitu. Ko e lisi ‘o e fakanounou ‘o e ngaahi kaveinga ki he Ngaahi Ola Fakapotungāue ‘oku hā atu ‘i he **Tēpile 7** ‘a ia ‘oku nau to e fakaikiiki ange ‘i he Konga fā’ pea ‘oku fakamatala’i fakaikiikiange e anga ‘enau felave’i mo e tokoni ki he ngaahi Ola Fakafonua.

²⁰Fakamole noa’ia e ngaahi naunau

Fakatātā 13 : Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue mo e Ngaahi Poutuliki

Koe'uhi' ko e natula 'o e ngaahi Ola Fakafonua', 'oku tokoni ai 'a e ngaahi Ola Fakapotungāue ki he Ola Fakafonua 'e taha pe lahi ange ai, hange koia 'oku hā 'i he **Fakatātā 13**. Ko hono fakakulupu e ngaahi Ola Fakapotungāue 'oku kei 'aonga pe. Na'e lava 'eni 'i hono ma'u e poutuliki 'e nima, 'a ia 'oku fakakulupu ai 'a e ngaahi Ola Fakapotungāue, pea ngāue fakataha ke ma'u 'a e ngaahi Ola Fakafonua pehē ki he Fakalukufua. Ko e ngaahi poutuliki' 'oku nau felave'i ki he ngaahi ngāue'anga mo e ngāue naunau 'oku fiema'u. 'Oku nau ngāue'aki e ngaahi fakakaukau hange ko e mōtolo tu'uloa 'i he Konga 2.

Ko e fakaikiiki 'o e poutuliki takitaha 'oku 'i he konga 4 'i hono fakama'opo'opo'eni':

Ngaahi Poutuliki 'o e Ngāue'anga: 1 - 'Ekonomika ; 2-Sosiale; Tolu-Politikale:

'Oku kau heni e ngaahi vahevahe 'o e ngāue'anga 'o fakakulupu ki he ngaahi ngāue 'oku angamaheni ke fakahoko 'e he kau ngāue. Ko e founa hono fo'u 'o e ngaahi ngāue ko 'eni mo e anga 'enau ngāue fakataha 'oku'ne fakahā mai 'a e founa 'oku nau faka'ai'ai ai e ngāue kafataha mo e tu'uloa e fakalalaka 'oku tau faka'amu ki ai. Lolotonga 'oku tokanga 'a e poutuliki takitaha ki ha founa te nau fengāue'aki ki ha fo'i ngāue 'e taha, 'oku lava 'o langa'i leva e ngāue fakataha 'i he ngaahi Poutuliki 'e tolu ko 'eni. 'Oku lahi e ngaahi founa 'e malava ke tō ai e ngaahi Poutuliki ko 'eni 'o 'ikai ke nau ngāue fakataha, hange ko ia he **Puha 3**

Puha 3 : Fakatātā ‘o e Founa Longomo’ui ‘oku ‘ikai ke ngāue lelei fakataha e Ngaahi Poutuliki:

- *‘oku ‘ikai malava ke langa ‘o tu’uloa ha pisinisi kapau ‘oku hokohoko pē ‘a e hoko e ngaahi fatongia fakasosiale ke fakafe’atungia ki he founa fakalele lelei ‘o e pisinisi*
- *kapau ‘e tokanga pē ‘a e fakalalakaka ia ‘o e pisinisi ki he tupu ‘ata’ata ‘oku ne holoki leva ‘e ia ‘a e tu’unga ‘o e fatongia ‘o e fakalele pisinisi ke pou pou’i e vaa fakasosiale mo e ngāue kafataha*
- *kapau ‘e ‘ikai lava ‘o talanoa fakapolofesinale e kau ma’u mafai, ‘e ‘ikai k etau malava ‘o fakahoko ha ngaahi tokoni fakapolofesinale mo mahino*
- *ko e anga kovi ‘oku ne fakafe’atungia ‘a e vaa ‘oku lelei*
- *kapau ‘oku hoko e liliu fakasosiale ke langa’i hake ‘a e ‘amanaki ki he ngāue fakataha ‘i he ngaahi tu’utu’uni fakapolitikale, ka ‘oku ‘ikai malava ‘e he founa fakapolitikale ‘o matatali ha liliu, ko e ola fakalukufua ‘e moveuveu pea ‘ikai lelei.*

Ko e ngaahi lesioni kuo tau ako mei he kuohili’ ‘oku mahino mai kiate kitautolu ‘a e mahu’inga ange ‘o e feinga ke ngāue fakataha’, ke tau lava ai ‘o ngaue’i/tokoni ke veteki ‘a e ngaahi fakapona’ ka e lava ke langa hake ‘a e tapa kehekehe ‘o e fokotu’utu’u ngaue ‘a ee ‘oku tau lolotonga ngaue ai. Kae lava ke nau ngāue fakataha ki mu’a. ‘Oku fiema’u heni ke toe lahi ange pea kau fakataha ‘i hono tālanga’i. Ka a’u atu ‘oku ‘ikai lava pe faingata’a ke ma’u ha tali ‘oku fakafiemālie pea ‘e toe fai ha sio ki he tafa’aki ‘e taha ki he founa ‘e toe leleiangē. Ko e ngāue ‘e fakahoko ‘i ha founa mo ha feinga te tau lava’i lelei pea mo mateuteu ke fakahoko hano liliu ke leva’i ‘aki ha palopalema ‘e hoko mai.

Ko e ako lahi ‘oku tau ma’u mei he tukufakaholo ‘oku mahino mai kiate kitautolu ‘a e mahu’inga ‘o e feinga ke ngāue fakataha ke lava ‘o tala ‘a e ngaahi ngāue longomo’ui pea ke tokoni ki hono langa’i ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue kehekehe ‘i he ‘etau ngāue kae malava ketau

a’usia ha fakalalakaka mo potupotu tatau.

Ngaahi Poutuliki Tanaki: 4- Ngāue Lalahi mo e Tekinolosia; 5- Koloa Fakaenatula mo e ‘Atakai: ‘Oku kau heni e ngaahi tanaki ‘a e tangata pehē foki ki natula ‘oku fiema’u ke langa malohi mo e ‘ilo ke a’usia ha ngāue’anga ngāue kafataha mo tu’uloa. ‘Oku fiema’u ke tau ngāue mo tauhi e ngaahi faingamālie ‘o e ngāue lalahi ‘i he feitu’u totonu pea ke tauhi fakalelei ke ‘oua ‘e maumau’i ‘etau ngāue na’e fakahoko’, kau ai pē foki ki hono uesia e ‘ataakai pea to e fakaholomui ai ‘etau nga’unu ki mu’a.

Ko e ngaahi ngāue, naunau, koloa, ‘ataakai, tu’unga fakasiokalafi mo e anga ‘enau tali ki he ngaahi faingata’a fakaenatula ‘oku fokotu’u ai e poini ke tau kamata ai ‘etau ngāue’. Ko e ngaahi tekinolosia mo e ngāue lalahi kehekehe te tau lava ‘o ngāue’aki ke fakalahi e tu’unga ‘o e tu’unga fakaenatula. ‘Oku fengāue’aki e ngaahi ngāue ko ‘eni’ mo e ngaahi ngāue kehekehe ‘i he ngaahi founa kehekehe. Fakatātā, ko e lahi mo e vahevahe ‘o e ngaahi motu’ ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘uhinga mahu’inga ki he ngaahi ngāue lalahi mo e tekinolosia ke ngāue’aki ai. ‘I he to e lelei ange ‘etau tekinolosia mo e ngāue lalahi pea te tau lava leva ‘o ngāue lelei ‘aki e koloa ‘oku tau ma’u pea mo tokoni ke fakasi’isi’i e ngaahi palopalema ‘o e nofo vāmama’o.

Ko e ngaahi lesioni mei he hisitolia’ ‘oku nau tala e mahu’inga ‘o e tokanga’i mo malu’i ‘etau ngaahi ngāue, he ‘oku fakangatangata e ngaahi koloa fakaenatula ‘oku tau ma’u. Ko e holo vave ‘o e ngaahi koloa fakaenatula ‘e lava pē ke fakataimi ka ‘oku ‘ikai tu’uloa ai e hiki ‘a e pa’anga hū mai mo e ngaahi ngāue faka’ekonōmika . Ko e fakalalakaka ‘o e fokotu’u e ngaahi ngāue fakatekinolosia mo e ngāue lalahi ‘oku tāu, hange ko e langa ‘o e ngaahi ma’u’anga ivi, ‘oku tu’uloa ai ‘etau fakalalakaka’. Ko e me’a mahu’inga’, ke tau tokanga ki he fakatu’utamaki ‘o e feliuliuaki e ‘ea ‘e to e kovi ange ‘ene uesia hotau ‘ataakai. ‘I he tafa’aki

‘e taha’, ‘oku hoko ‘eni ke hoko hotau ngaahi motu ke ‘ikai lava hono nofo’i, ‘o si’isi’i ai hotau faingamālie ki he fakalalakalaka ‘oku tu’uloa pea mole lahi ‘etau taufatungamotu’a.

Ko e mape’i ‘o e ngaahi Poutuliki, ngaahi Ola Fakapotungāue mo e ngaahi Ola Fakafonua, ‘oku fakataha’i mo e naunau ‘i he Konga 4. ‘E tokoni ‘eni ki hono tataki e palani ‘a e ngaahi ngāue’anga kotoa ‘i Tonga. Ko e founga tataki ko ‘eni’ ‘oku mahu’inga ‘aupito ki he ngaahi potungāue, ngāue’anga, mo e kautaha ‘a e pule’anga’ke fa’u e ngaahi taumu’a ngāue taau mo lelei ‘i he’enau ngaahi palani ngāue fakata’u tolu ke tokoni’i e ngaahi Ola Fakapotungāue ‘oku fakamafai’i ke nau fakahoko.

3.2.5 Ko e Visone Fakakātoa ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakalaka ‘o Tonga II

Ko e Fa’unga Palani Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga II mo e Visone: ‘oku fakatahataha’i ‘i he **Fakatātā 15**, ‘a e ngaahi fepōtalanoa’aki ‘i ‘olunga ‘a ia ‘oku ‘i ai e konga lalahi ‘e ua:

1. ko e puha lanu kulokula ‘oku ‘i ai e:

- a). Moto pehē ki hono tuku mai e tataki fakalukufua ‘i he taimi loloa
- e). Ulungaanga Fakafonua lolotonga, ‘oku uesia ‘e he ngaahi tefito’i tui kehekehe, ‘a ia ‘oku’ne tuku mai e makatu’unga ke fa’u ‘aki e mape ‘o e hala fononga ki he fakalalakalaka

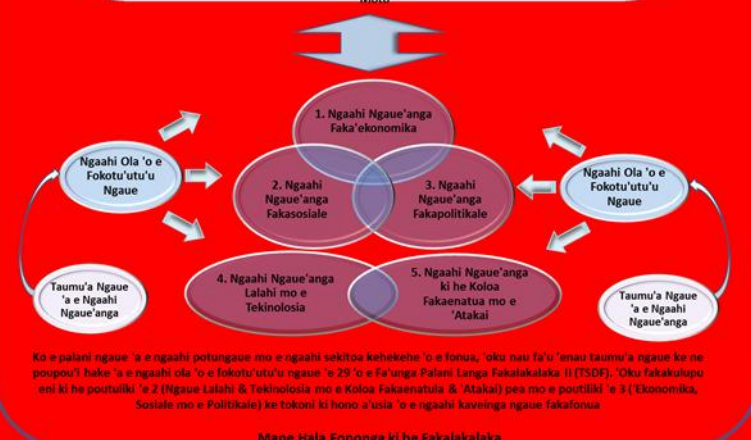
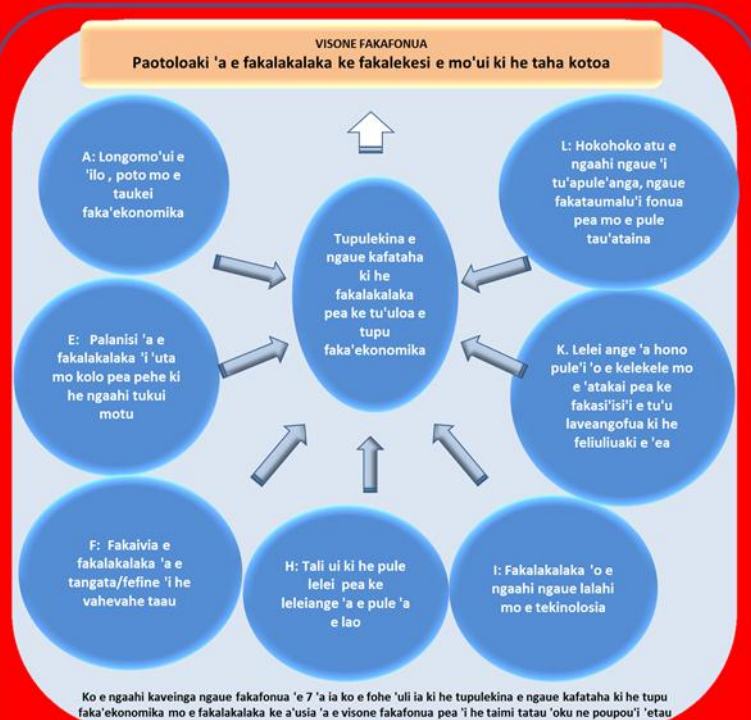
2. ko e puha ‘oku ‘i ai ‘a e Mape ‘o e Hala fononga fakalalakalaka ‘oku ‘i ai ‘a e:

- a). Ko e Puha lanu pulū’ ‘oku fa’o ai e tu’unga ‘o e Mape Fakafonua, pehē ki he Ola Fakafonua Fakalukufua mo ‘ene ngaahi Ola Fakapotungāue ‘oku nau ngāue fakataha ke tataki e tupulaki e ngāue kafataha mo e tu’uloa e tupu faka’ekonōmika mo e fakalalakalaka ke tokonia; ko e ngaahi Ola Fakafonua ‘oku fehokotaki mo e ngaahi Ola fakapotungāue ‘a ia ‘oku hā he puha lanu kilimi, ‘a ia ‘oku nau fakamatala’i ‘a e ngaahi Poutuliki ‘e nima- ngāue’anga lalahi ‘e tolu, mo e ongo ngāue lalahi ‘oku tokoni ki hono fakahoko ‘o e ngaahi Ola hange ko ia ‘oku fakakulupu ki ai e ngaahi Ola Fakapotungāue ‘e ua hiva. Ko e lēvolo taupotu taha ‘eni ki lalo ‘o e mape ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga II. Ko e ngaahi Taumu’a ngāue leva ‘a e Potungāue ko e fatongia ia ‘o e ngaahi palani fakasekitoa, vahenga mo e ngaahi potungāue pea ‘oku tonu ke fehokotaki mo e ngaahi Ola Fakapotungāue ‘e uahiva.

Fakatātā 14 : Ko e Visone Fakalukufua

Fakatata 1: Ko e Visone 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga (TSDF)

Ko e 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a

Mape Hala Fononga ki he Fakalalaka

Ko e fe'au'aui 'i he ngaahi tefito'i tui, 'oku ne uesia 'a 'etau 'ulungeanga fakafonua pea pehe ki he illu 'i he 'etau to'onga mo e 'ulungeanga

V
a
k
a
i
'
i

'
o
e

P
a
l
a
n
i

'
i
h
e

n
g
a
a
h
i

l
e
v
o
l
o

K
o
t
o
a

4 NGAARI FAKAIKIKI ‘OE NGAARI OLA FAKAFONU MO E FAKAPOTUNGĀUE

‘Oku hā he Konga 3 ‘o e Visone fakalukufua mo e ngaari ola kuo fokotu’u mei ai. ‘I he Konga 4, ‘oku ‘oatu ai e fakamatala fakaiiki ‘o e Ola Fakafonua, Ola Fakapotungāue mo hono fakakulupu ki he ngaari Poutuliki.

4.1 Ngaari Ola Fakafonua: poupu ‘a e lēvolo taupu ki ‘olunga ki he ngaari fiema’u

Ko e fakaiiki ‘o e ngaari Ola Fakafonua ‘e fitu ‘oku hā atu ‘i lalo mo e anga ‘enau felālāve’i ‘a e ngaari Poutuliki ‘e nima hange ko ia kuo fakakulupu ki ai e ngaari Ola Fakapotungāue. Ko e ngaari fehokotaki ko ‘eni ‘oku hā atu ‘i he **Tēpile 7**.

4.1.1 Ola Fakafonua A: Longomo’ui e ‘ilo faka’ekonōmika

Longomo’ui e ngāue’aki e ‘ilo, poto mo e taukei faka’ekonōmika

Lolotonga ‘etau fekumi ke to elelei ange e tu’unga ‘o e nofo’, ‘oku kau e tupu faka’ekonōmika’ ‘i he konga mahu’inga ki he fakalalakaka ‘o e tu’unga e mo’ui’. ‘Oku tau ma’u e koloa ‘oku fakangatanga pē hono lahi’, pea hangehangē ‘oku tu’u ma’u e tokolahi ‘o e kakai ‘a ia ‘oku fakangatanga ai ‘etau malava ‘o tataki e tupu faka’ekonōmika’ ‘aki ha feinga ke fakalahi e ngaari ngāue lalahi mo e koloa fakaenatula. Kuopau ke tau langa hotau tu’unga faka’ekonōmika ‘aki e fakalahi ‘o e ngaari koloa ‘oku tau lava ‘o fakatupu peangāue’aki e ngaari ‘ilo lelei ‘a ia ‘oku fa’a tokoni ki ai e ngaari fakatotolo mo e fakalalakaka ‘i he ‘ilo. Ko e lelei ange e ‘ilo mo e ngaari sevesi ‘i he ngaari ngāue’anga (kau ai e hūatu ki tu’apule’anga ‘etau ngaari taukei ngāue) ‘oku mahu’inga fakatatau ki he tu’unga fakangatanga ki he fakalalakaka ‘o e ngaari ngāue’anga ‘oku lava ‘i Tonga’ni.

‘I he ngaari ngāue’anga ko ‘eni’, ko hono ngāue’aki e ‘ilo fo’ou mo e ngaari tekinolosia ‘oku malava ke hiki hake ai e tu’unga mahu’inga ‘o ‘etau ngāue fakatupu koloa’. Fakatātā, ko e mahu’inga ‘o e fua ‘o e ngōue’ mo e naunau ‘i ‘oseni ‘e to e lahi ange ‘a e me’a ‘e ma’u ‘i hono ngaohi’aki ha ngaari koloa kehe ‘i hono hū hangatonu atu ki tu’apule’anga. Kapau ‘e ‘ikai ke lelei ‘a e mahu’inga ‘oku tanaki mai ki he’etau koloa’ ‘e ‘ikai ke hiki e tu’unga ‘o e pa’anga hū mai. ‘Oku fiema’u e taukei ngāue fo’ou, tekinolosia mo e ngaari ngāue lalahi ke tau malava ‘o fakahoko ‘eni.

‘I he taimi tata, ko e ngaari fakalalakaka ko ‘eni ‘oku tonu ke fakapotopoto hono ngāue’aki e ‘ataakai ke faka’ehi’ehi mei hono faka’auha hange ko ia na’e hoko ‘i he kuohili, ‘a e hiki ko ia ‘o e ‘ekonōmika taimi nounou ka na’e fu’u hulu atu hono ngāue’aki a’u pē ‘o faka’auha e ngaari koloa ‘oku tau fakafalala ki ai’. ‘Oku ‘ikai ke tu’uloa ‘eni. ‘Oku to emahu’inga ke fakalalakakae ngaari faingamālie ko ‘eni’ ki he lahitaha ‘oku ala malava ‘ene fakalalakaka ‘i he Fonua’pea ‘oku tau feinga ke tau fakalotolahi e kaumai ‘a e kakai ‘i he ngāue ‘ikai laiseni mo e sekitoa ‘oku laiseni. ‘I he founa’ ni ‘e malava ke faka’ai’ai e a’usia e ngaari faingamālie ngāue mo e ma’u e pa’anga hū mai’.

Ola Fakafonua A mo e ngaari Poutuliki: Hange ko ia ‘oku hā atu he **Tēpile 7** Poutuliki 1, Ngaari ngāue’anga Faka’ekonōmika, ‘oku ‘i ai e ngaari Ola Fakapotungāue ‘oku nau

fakahoko 'a e tokoni lahi ki he fakalalakaka 'o e 'ekonōmika'. Poutuliki 2, ngaahi Ngāue'anga Fakasōsiale, 'oku mahu'inga foki 'eni hange ko e ako, fakalalakaka 'o e 'ilo mo e mo'uilelei 'a e ngāue'anga faka'ekonōmika. Fakalalakaka 'a e pule mo e mo e pule 'o e lao', 'i he Poutuliki 3, ngaahi Ngāue'anga Fakapolitikale', 'oku to e mahu'inga foki ki he 'ekonōmika longomo'ui 'a ia 'e lava 'e he kau pisinisi mo e kau ngāue 'o fakapapau'i 'a e ola 'e ma'u 'i he'enu fakahoko fatongia'. Ko e Poutuliki 1-3 'a e ngaahi tataki mahu'inga 'o e fakalalakaka fakalukufua. Ko e natula 'o e ngāue lalahi fo'ou mo e tekinolosia 'oku hā he Poutuliki 4, mo e mahu'inga ke tokanga'i 'etau koloa fakafonua' mo e 'ataakai' 'oku hā he Poutuliki 5, 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ki he fakalalakaka tu'uloa.

4.1.2 Ola Fakafonua E: Fakalalakaka 'i Kolo mo 'Uta

Palanisi 'a e fakalalakaka 'i 'uta mo kolo pea pehē ki he ngaahi tukuimotu

Ko e vahevahe 'o e natula fakasiokalafi 'o Tonga', 'oku lahi e fanga ki'i komiuniti iiki mo e fanga ki'i motu iiki 'oku nau fiema'u 'a e malohi ki hono langa'i e fakalalakaka' mo tokanga'i e ngaahi 'elia 'i kolo mo 'uta'. 'Oku mahu'inga e vahevahe 'o Tonga ke a'usia e fakalalakaka pea mo kau tokolahi ke faka'ai'ai e tupulaki 'o e ngāue kafataha'. 'Oku 'ikai malava ke a'usia tatau e ngaahi lēvolo mo e tu'unga 'o e ngaahi ngāue lalahi pea mo e a'usia e ngaahi ngāue tatau pehē foki ki hono a'usia 'e he tukui motu 'a e fakalalakaka'. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fonua te ne malava e ngaahi me'a ni. Neongo ia, 'oku mahu'inga ke palani ke palanisi lelei 'a e tupu faka'ekonōmika malohi 'o e kolo mo e ngaahi 'elia mahu'inga 'i he tukui motu'.

Ola Fakafonua E mo e Poutuliki: Ko e a'usia e palanisi' 'oku fakatefito ia 'i he ngaahi Poutuliki, tautau tefito ki he Poutuliki 5, 'a e anga hono vahevahe 'o e ngāue lalahi pea mo e tekinolosia 'oku tau ngāue'aki'. Ko e Poutuliki 1 mo e 2 'oku felave'i ia mo e natula hono tokanga'i mo e pule 'i he ngaahi fonua mo e motu. Ko e Poutuliki 1 mo e 2 'oku felave'i ia mo e anga 'etau pou pou ki he ngaahi ngāue fakasōsiale mo faka'ekonōmika 'i he fonua. Ko e Ola E, ko e taha ia e Ola Fakafonua 'oku lahi hono pole ke langa hake 'a e ngāue kafataha mo e founa tu'uloa.

4.1.3 Ola Fakafonua F: Fakalalakaka 'a e Kakai mo e Vahevahe Taau 'a fafine mo tangata

Fakaivia 'a e fakalalakaka 'a e kakai mo e vahevahe taau 'i fafine mo tangata

'Oku mahu'inga ke fakalalakaka hotau ivi ngāue pea mo e fakalalakaka 'o e ngaahi Ola Fakafonua. 'Oku tau fiema'u ha kakai mohu taukei ke tokanga'i mo tauhi 'a e ngāue lalahi', ke langa ha ngaahi pisinisi longomo'ui, ke alea'i ha ngaahi ngāue fakavaha'apule'anga mo to e lelei ange 'a e ngāue fakapule'anga'. 'Oku tau fiema'u ke ma'u e ako lelei', taukei ngāue mo e kakai mo'ui lelei 'oku nofo 'i he komiuniti 'oku malu pea nau fekumi ke fakakakato e tu'unga malohi 'oku nau fiema'u. 'Oku fiema'u heni 'a e ako lelei, mo'ui mo e ngaahi sevesi kehe 'e lava 'o a'u ki he Fonuakātoa, tautautefito ki he fiema'u tefito 'a e kakai 'oku makehe (faingata'a'ia). 'Oku fiema'u ke to e fakalalakaka ange 'a e hohoa tatau 'a e tangata mo e fefine koe'uhi ke na fakalalakaka fakataha pē. Kapau 'e 'ikai ma'u ha taha 'o e ngaahi 'elia'ni, 'e hoko ia ke fusi kimui 'a e tu'unga 'o e kakai, fakafe'atungia e fakalalakaka 'a e tangata/fefine, fakangatangata e tupu faka'ekonōmika, vahevahe tatau mo e ngaahi fakalalakaka.

Ola Fakafonua F pea mo e Ngaahi Poutuliki: Hange ko ia ‘oku hā he **Tēpile 7**, ‘oku pou pou’i ‘e he Ngaahi Ola Fakapotungāue ‘oku ‘i he ngaahi ngāue’anga ‘o e Poutuliki fakasōsiale 2 ‘a e Ola Fakafonua F: tautautefito ke to e lelei ange ‘a e ako, mo’ui, komiuniti mo e fakalalakalaka fakasōsiale. Makatu’unga ‘i he mahu’inga ‘o e fatongia ‘o e Pule’anga ke fakahoko e ngaahi sevesi lahi, ‘oku kau ai e pule lelei mo e ngāue fakapule’anga ‘a ia ‘oku ‘i he Poutuliki 3 he mahu’inga ‘i he pou pou ki he Ola Fakafonua ko ‘eni. Ko e ngaahi ngāue’anga faka’ekonōmika ‘a ia ‘oku nau kau ki he Poutuliki 1, ‘oku nau to e mahu’inga foki ke fakapapau’i ‘a e faingamālie ke a’usia ‘e he kakai ha ngāue ke ma’u ha pa’anga ke tokoni ki hono tauhi ‘o e mo’ui lelei mo lava ‘o ma’u ha tu’unga fakaako ma’olunga. Ko e ngaahi tekinolosia fo’ou ‘a ia ‘oku kau ki he Poutuliki 4, ‘oku nau ‘omai e ngaahi faingamālie fo’ou ke fakahoko lelei e ngaahi sevesi ki he ngaahi motu mo ngaahi kolo ‘oku mama’o atu.

4.1.4 Ola Fakafonua H: Fakakaukaua’i ‘e he Pule Lelei ‘a e Pule ‘a e Lao

Fakakaukaua’i ‘e he pule lelei ‘a e pule ‘o e lao

‘Oku mahu’inga ‘etau fa’unga fakapolitikale’ mo e lao’ pea mo e founa ‘oku fakalele’aki hotau Pule’anga’ mo e ngaahi kolo’ ki he ngaahi fakalalakalaka kotoa. ‘Oku ‘ikai ha pule lelei te ne ‘omi e ola mei he ‘ata kai ‘oku ngāvaivai, he ‘e fakafe’atungia ki he fakahoko ‘o e ngaahi sevesi’, pea to e fakatuai’i mo e fakalalakalaka ‘o e tupulaki ‘a e ngāue kafataha’ mo e tu’uloa ‘a e tangata/feFINE, pea mo e longomo’ui ‘a e ‘ekonōmika’. Lolotonga ‘oku ‘osi lahi e ngaahi ngāue kuo lava ‘i Tonga’, ‘oku kei to epē ‘a e ngaahi ngāue ke fakahoko ke fakapapau’i ‘oku tau taliui, ‘ata ki tu’a mo pule lelei, mei he ngāue’aki ‘o e lao’ mo e maau ki he pule’i mo e fakahoko ‘o e sevesi fakapule’anga’. Ko e ngaahi lelei ‘i he ngaahi ‘elia ko ‘eni’ ‘e fakamalohia ai e fakalalakalaka fakalukufua’, ‘a ia ‘oku mahu’inga ke fakapapau’i ‘oku fakahoko taau ki he kakai kotoa pe ‘a e ngaahi sevesi mo e tokoni, fakapapau’i ‘oku tu’uloa hono ngāue’aki e ngaahi koloa’ mo e pule’i ‘o e ‘ata kai’.

Ko e pule ‘o e lao ‘oku ‘uhinga ki he ngaahi founa ‘oku fakahoko ‘aki ‘e he Pule’anga ‘a e ngāue ki he taha kotoa, ngaahi ngāue’anga mo e ngaahi pisinisi lalahi mo e ngaahi pisinisi taau taha kau ai ‘a e Fonua, ke ongo’i ‘oku taliui ki he ngaahi lao ‘oku ngāue’aki he Pule’anga, fakamalohia tatau mo fakamaau tau’ataina, pea ke hokohoko lelei mo e tu’unga ‘o e ngaahi totonu fakamāmani lahi ‘a e tangata/feFINE. ‘Oku fiema’u ‘a e me’afua’ ke fakapapau’i ‘oku taliui ki he ngaahi founa tataki ‘a e lao, tatau ki he tu’utu’uni e lao, taliui ki he lao, taau ki he taha kotoa hange ko e lao, kehekehe ‘o e ngaahi mafai, pehē ki he ngaahi faitu’utu’u’ni, lao ‘oku pau, ‘ikai ke veiveiua e founa ngāuepea ke ‘atā ki tu’a e lao.’²¹

Ola Fakafonua H mo e ngaahi Poutuliki: ‘a ia ‘oku hā he **Tēpile 7**, Poutuliki 3, ‘oku fakahoko ‘e ngaahi ngāue’anga fakapolitikale ‘a e ngāue lahi ki he Ola Fakafonua ko ‘eni’, kau ai mo e ako, ngaahi ‘ilo mo e fiema’u fakasōsiale ‘oku kainga mo e Poutuliki 2. Ko e ngāue lelei ‘aki ‘o e tekinolosia ‘oku taau’ ‘a ia ‘oku hā he Poutuliki 4 ‘oku tokoni ki hono fakahoko ‘o e ngaahi tokoni mahu’inga. Hange ko e ngaahi ngāue’anga longo mo’ui faka’ekonōmika, Poutuliki 1 ‘oku mahu’inga ke fakatupu ha pa’anga hū mai ‘a e Pule’anga ki hono fakahoko ‘o e ngaahi sevesi ‘a e Pule’anga lolotonga ia ‘oku fakangatangata ‘a e ola ‘o e ngaahi tukuhau ‘oku ma’u.

²¹ Ma’u mei he Lipooti S/2004/616 ‘o e Sekelitali Pule ‘i he Pule ‘o e Lao mo e Fakamaau’anga ‘i he Vaa mo e ngaahi Sosaeti

4.1.5 Ola Fakafonua I: Ngāue Lalahi mo e Tekinolosia

Fakalalakaka 'a e ngaahi ngāue mo e tauhi 'o e ngāue lalahi mo e tekinolosia

Ko e ola ko 'eni 'oku lahi e pa'anga ke fakamole 'i hotau fonua', pehē ki he ngaahi fonua fakalalakaka', kau ai mo e ngaahi māketi 'i tu'apule'anga'. Ko e ngāue lalahi lelei mo e tekinolosia fe'unga, fakatefito ki he faingamālie ki he ma'u 'anga ivi, ITC mo e fefononga'aki, ko e ngaahi kī tefito ia ki he ngāue kafataha mo e tupu faka'ekonōmika tu'uloa ke tokoni'i e ngaahi komiuniti, fakalalakaka 'a e tangata/fefine mo e tupu 'a e pisinisi. Hangē ko ia na'e lave ki ai 'i mu'a', 'oku 'ikai lava ke a'usia tatau 'e he ngaahi motu' 'a e ngaahi faingamālie ka te tau feinga ke tauhi mo fakasi'isi'i pea mo tokanga lahi ki he ngaahi fiema'u 'a e kakai 'oku fu'u faingata'a'ia'. Ko e ngaahi fakafe'atungia ko 'eni', 'oku hoko ma'u pē ia ko e fakangatanga 'a e fakalalakaka taau 'i he fonua'.

Ola Fakafonua I mo e ngaahi Poutuliki hange ko ia 'oku hāhe **Tēpile 7**, Poutuliki 4, ngāue lalahi mo e tekinolosia, 'oku tataki e Ola Fakafonua ko 'eni', 'a ia 'oku poupou'i 'e he ngaahi fakalalakaka 'i he ngaahi ngāue'anga fakapolitikale, 'i he Poutuliki 3. 'Oku mahu'inga foki mo e ngaahi ngāue'anga faka'ekonōmika 'i he Poutuliki 1, ke fakatupu e ngaahi fiema'u lahi ki hono fakalele mo tauhi ke fe'unga mo lelei e ngāue lalahi mo e tekinolosia. 'Oku to e kau foki ai mo e Poutuliki 5' fakatefito ki he ngāue lalahi 'oku fa'a fai ki ai e tokanga' ke langa mo fakatokanga'i ma'u pē 'a e uesia 'o e 'ataakai' mo fakapapau'i ko e ngaahi ngāue lalahi 'oku nau lava 'o matatali' e ola 'o e feliuliuaki e 'ea 'i he kaha'u'

4.1.6 Ola Fakafonua K: Kelekele, 'Atakai mo e Feliuliuaki e 'Ea

Lelei ange hono tokanga'i e kelekele mo 'ataakai, mo e tu'ulavea ngofua ki he feliuliuaki e 'ea

'Oku tau a'usia e ngaahi fakatātā lahi 'o e tupu faka'ekonōmika taimi nounou 'i he 'ikai tu'uloa 'a e ngaahi koloa 'oku lava 'o fakafou'u', 'a ia na'e mei fakatupu ha pa'anga hū mai 'i he kaha'u kapau na'e fakalalakaka 'a hono tokanga'i'. 'Oku kau heni e koloa 'o 'oseni' mo e kelekele'. 'Oku tau tokanga ke fakamamafa'i 'a e ngaahi ngāue fakaenatula 'a ia 'oku fakaangaanga 'e to e koviangē 'i he hokohoko atu 'a e feliuliuaki 'o e 'ea'. 'Oku mahu'inga ke tau vilitaki ke tau ngāue'aki 'etau koloa 'i ha founa 'e tu'uloa ai pea fa'u ha founa 'e fakasi'isi'i ai 'a e feliuliuaki 'o e 'ea kapau te tau fakapapau'i 'a e hokohoko atu e tupu faka'ekonōmika mo e fakalalakaka'. Ko e palopalema' 'oku hoko hono fakamamafa'i 'o e ngaahi ngāue fakaenatula 'e hoko ko e palopalema ki hono fakamavahe'i e ngaahi komiuniti' mo e kakai faingata'a'ia'. 'Oku fiema'u 'a e tokanga makehe ki he'enua ngaahi fiema'u' ke malu'i e tu'unga 'o 'enua mo'ui 'e makatu'unga ia hono langa 'i he 'ataakai 'oku tokanga'i mo e anga 'etau pule ki hono tokanga'i 'o e ngaahi faingata'a fakaenatula.

Ola Fakafonua K mo e ngaahi Poutuliki. 'Oku poupou malohi 'a e Poutuliki fika 5 ki he Ola Fakafonua ko 'eni', makatu'unga 'i he ngaahi koloa mo e 'ataakai. 'Oku to e mahu'inga foki 'a e Poutuliki 4 ke 'omai ha ngaahi founa 'oku taau ke langa 'aki e ngaahi ngāue lalahi mo e tekinolosia'. Ko e ngaahi ngāue'anga fakapolitikale, Poutuliki 3, 'oku nau tokoni ke fokotu'u 'a e ngaahi founa fakalao mo fakangāue 'oku fiema'u ke fakalalakaka ai 'a engāue. Ko e lahi 'o e faingata'a faka'ekonōmika 'i he Poutuliki 1 mo e taukei mo e tu'unga ngāue ke tali ki he Poutuliki 2 'oku to e 'omai e tokoni mahu'inga.

4.1.7 Ola Fakafonua L: Ngaahi Ngāue ‘Oku Mahu’inga’ia ai ‘i he Ngāue Tauhi Vā Tu’apule’anga Mo e Pule tau’ataina

Hokohoko atu ‘etau mahu’inga’ia ‘i he ngāue mo tu’apule’aga, malu mo pule tau’ataina

‘Oku ‘ikai ha taha ‘e lava ke tu’u tokotaha ko e fakatata mahino ia ‘o Tonga’. Na’e tu’uloa pē ‘a e to’onga mo’ui fakafonua’ he na’e fakangatangata e feohi mo e ngaahi fonua kehe ‘i māmani, pea neongo na’e fai e fehikitaki ‘a e kakai ka na’e kei mahu’inga ange pē ‘a e ngaahi fakakaukau mo e koloa makehe. ’E ‘ikai malava ke tu’uloa ‘etau fakalalakaka’, mo e ngāue kafataha pehē ke tau a’usia e tu’unga ma’olunga ‘o e mo’ui’ kapau te tau nofo mavahe pē mei hetoenga ‘o e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki’pea mo māmani foki. ‘Oku mahu’inga ke tau a’usia e ‘ilo fo’ou, fakalalakaka mo e ngaahi fakakaukau ‘oku ma’u’, pehē ki he ngaahi faingamāliengāue mo e fefakatau’aki, kau pisinisi muli ‘oku nau ‘inivesi ‘i Tonga’ni pehē ki he ngaahi tokoni fakalalakaka ‘oku tau ma’u’. ‘I he taimi tatau, ‘oku tau feinga ke fakapapau’i ko ‘etau kau ki he ngaahi me’a’ni te tau kei lava pē ‘o malu’i hotau Fonua’ mo e pule tau’ataina ‘oku tau ma’u mei he ngaahi fonua muli’ pea ke to e fakalahi ‘etau kau atu ki he ngaahi fakalalakaka ‘i tu’apule’anga.

Tēpile 7 : Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 'o Fakakulupu kinautolu 'i he ngaahi poutuliki ke poupou hake ki he ngaahi Kaveinga Ngāue Fakafonua

Ngaahi Poutuliki	Ngaahi Kaveinga Ngaue Fakafonua => Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue	A: ...longomo'ui e 'ilo faka'ekonomika	E: ...palanisi 'a e fakalalalaka 'i 'uta mo kolo pehe ki he ngaahi tukui motu	F: ...fakaiva e fakalalalaka 'a e tangata/fefine 'i he vahevahe taau	H: ...tali ui ki he pule lelei pea ke leleiange 'a e pule 'a e lao	I: ...fakalalalaka 'o e ngaahi ngaue lalahi mo e tekinolosia	K: ...leleiange hono pule 'i 'o e kelekele mo e 'ataakai pea ke fakasi'isi' i e tu'ulaveangofua ki he feliliuaki 'o e 'ea	G: ...hokohoko atu e ngaahi ngaue 'i tu'apule'anga, malu mo e pule tau'ataina
		1. Ngaahi Ngaue'anga Faka'ekonomika	1.1 Leleiange pea lolotoange 'a hono pukepuke e pule' 'o e tu'unga faka'ekonomika pea mo e ngaahi maketi fakapa'anga					
1.2 Vaofi ange 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e Sekitoo Taautaha ke tupulekina 'a e tupu faka'ekonomika								
1.3 Leleiange 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi								
1.4 Lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi kautaha 'a e pule'anga								
1.5 Lelei ange hono a'usia 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga, ngaue mo e 'inivesime'i muli								
2. Ngaahi Ngaue'anga Fakasosiale	2.1 Fakalalalaka 'a e fengaue'aki mo e fepoupouaki 'a e ngaahi kautaha'ikai fakapule'anga mo e ngaahi kulupu fakakolo							
	2.2 Ngaue vaofi ange 'a e pule'anga, ngaahi siasi mo e ngaahi hoa ngaue kehe ki he fakalalalaka 'a e ngaahi komiuniti							
	2.3 Fokotu'utu'u e ngaahi ngaue mo e polokalama faka sosiale mo e 'ulungaanga fakafonua totonu mo e fonua							
	2.4 Fakalalalaka 'a e ako mo e ako ngaue ke hakeaki' i e tu'unga fakaako							
	2.5 Fakalalalaka 'a e tokanga' i e mo'ui mo e founa fakahoko fatongia ke a'usia 'e he kakai 'a e mo'ui lelei							
	2.6 Fakahoko e ngaahi founa ngaue 'oku fakamamafa ki he ngaahi mahaki pipihi mo e 'ikai pipihi							
	2.7 To e lelei ange hono tokanga' i mo poupou' i e kau faingata'a'ia fakatefito ki he kau faingata'a'ia fakaesino							
	2.8 Fakalalalaka 'a e fengaue'aki mo e kakai Tonga 'i muli							
3. Ngaue'anga Fakapolitikale	3.1 Lahi ange lava me'a, 'aonga, ma'ama'a, faitotonu, 'ata ki tu'a mo tokonia 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'o fakatefito 'i he ngaahi taumu'a mahu'inga taha							
	3.2 Fakalele'i e lao mo e maau pea ko e malu mo e hao fakalotofale 'oku taau pea fe'unga hono fakahoko							
	3.3 Ko 'ene mahinoange koia 'a e tu'unga 'o e fengaue'aki pea mo e kakai fakalukufua, pea 'e malava leva ke lelei 'a hono vahevahe 'o e ngaahi fatongia 'o e pule'anga							
	3.4 Ke fakaeonopooni pea mo fe'unga 'a e Konisitutone, pea ko e ngaahi Lao ke ho'ata mei ai 'oku nau muimui ofi ki he tu'unga fakamamani lahi 'o e ngaue fakatemokalati							
	3.5 Fakalele'i 'a e ngaahi va fengaue'aki pea mo e ngaue fakataha 'i he Fakataha Tokoni 'a 'Ene 'Afio, Pule'anga, Fale Alea pea mo e Fakamaau'anga							
	3.6 Lelei ange 'a e fengaue'aki mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalalalaka ke fakapapau' i ko 'enua polokalama ngaue 'oku muimui ofi pe 'i he 'asenita ngaue 'a e Pule'anga							
	3.7 Fakalele'i 'a e va fekau'aki fakapolitikale, fakataumalu' i fonua 'o 'ikai ngata pe 'i he Pasifiki kae pehe pe foki mo e fakamamani lahi							
4. Ngaahi Ngaue'anga Lalahi mo e Tekinolosia	4.1 Ke falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia 'a e ngaahi faingamalie ki he ma'u'anga ivi							
	4.2 Ke falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia e ngaahi faingamalie 'i he fefononga'aki							
	4.3 Ke falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia e ngaahi faingamalie ki he fakamatala mo e fetu'utaki fakatekinolosia, 'o ngaue'aki 'i he founa 'ilo fo'ou							
	4.4 Ke falala'anga ange, malu pea ma'ama'a 'a hono a'usia e ngaahi faingamalie 'o e langa pea mo e ngaahi fa'unga kehe.							
	4.5 Ke fakalalalaka ange 'a hono ngaue'aki 'o e fakatoto mo e fakalalalaka 'o fakamamafa ki he ngaahi fiema'u mahu'inga taha							
5. Ngaahi Ngaue'anga ki he Koloa Fakaaenatula mo e 'Atakai	5.1 Fakalele'i 'a e palani mo hono pule'i 'o e kelekele pea pehe ki he ngaahi feitu'u fakapule'anga							
	5.2 Fakalele'i hono ngaue'aki 'a e koloa fakaaenatula ke tolonga 'a hono ngaahi lelei							
	5.3 Ke to e ma'ama'a ange 'a e 'ataakai pea mo e fakalele'i ki hono to e ngaue'aki 'a e veve							
	5.4 Fakalele'i 'a e ngaahi ngaue kae lava ke matu'uaki 'a e nu'u'a mo e fakatamaki 'o e feliliuaki 'o e 'ea							

Tu'unga 'o e tokoni mei he Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue

mahu'inga	tokoni fe'unga pe	konga si'i	ikai tokoni
-----------	-------------------	------------	-------------

Ola Fakafonua L mo e ngaahi Poutuliki hange ko ia ‘oku hā he **Tēpile 7** ‘oku poupou’i ‘a e Ola Fakafonua ko ‘eni ‘e he ngaahi poutuliki kotoa: hange, ko e Poutuliki 3 ko e ngaahi ngāue’anga fakapolitikale, ‘oku tau fengāue’aki mo e ngaahi ngāue’anga fakatu’apule’anga mo e ngaahi fonua kehe. Ko e ngaahi ngāue’anga fakasōsiale ‘i he Poutuliki 2 ‘a e anga ‘etau felave’i mo e kakai kehe, kau ai e kakai Tonga nofō muli. ‘Oku poupou’i leva ‘e he ngaahi ngāue’anga faka’ekonōmika ‘i he Poutuliki 1 ‘a e fefakatau’aki, ngaahi ngāue ‘i muli mo e ‘inivesi. ‘Oku mahu’inga foki mo e Poutuliki 4 ke fakahoko e ngaahi ngāue lalahi mo e fakatekinolosia’ ke tokoni’i e ngaahi fehokotaki’ ni.

4.2 Fakakulupu ‘oe ngaahi Ola Fakapotungāue ki he ngaahi Poutuliki

‘Oku fakamatala ‘a e ngaahi Poutuliki kotoa pe ‘i lalo, fakataha mo e anga ‘enau fehokotaki ki he ngaahi Ola Fakapotungāue ‘i he Poutuliki takitaha mo e Ola Fakapotungāue ‘i he Fa’unga Palani.

Ko e ngaahi Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngaue ‘I he Fa’unga Palani Langa Fakalalakala ‘a Tonga II, ‘oku fakama’opo’opo kinautolu ki he ngaahi poutuliki pea fakahaa’i ai ‘a ‘enau poupou ki he ngaahi Kaveinga Fakafonua hangē koia ‘oku hā atu he Tepile 7. Ko e ngaahi lanu kehekehe ‘e 4 ‘oku nau fakafofonga’i ‘a e poupou ‘oku fakahoko’. Lanu pulū malohi ‘oku ne fakahaa’i mai ‘a e poupu lahi mo e tefito’i fatongia ‘o e potungāue koi a; lanu pulū vaivai ‘oku ne fakahaa’i mai ai ‘oku ‘i ai pe ‘a ‘enau felāve’i mo e fatongia koi a ka ‘oku ‘ikai ko honau tefito’i fatongia ia. Lanu pulū maama ‘oku ne fakafofonga’i mai ‘oku si’isi’i ‘aupito ‘a e va fengāue’aki ‘i he ongo potungāue ko ‘eni ke a’usia ‘a e Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngaue ko ia. Pea ko e lanu hinehina leva ia ‘oku ne fakahaa’i mai ‘oku ‘ikai peha felave’i ‘a e potungāue koia’ pea mo e Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngaue’. Ko e malohiange ‘a hono teke mo poupou’ ko e to e malohiange ‘a e laka kimu’a ‘a e ngahi fokotu’utu’u ngāue’ ‘i he’ enau felāve’i pea mo e ngaahi Kaveinga Ngaue. Hangē ko ‘eni’, katoa ‘a e Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue ‘i he Fa’unga Palani Langa Fakalalakala ‘a Tonga II ‘i he poutuliki ‘o e ‘Ekonomika ‘oku ‘i ai ‘a ‘ene felāve’i tonu pea poupou atu ki he “Tupulekina e ngāue fakataha pea ke tu’uloa mo longomo’ui e ‘ilo faka’ekonomika. ‘A ia ko e kulupu ko ‘eni ‘o e Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngaue’ ‘oku nau to e lave atu ki he ngaah Kaveinga Ngāue’i e ū poutuliki kehe’. Fekau’aki pea mo e poutuliki takitaha pea mo ‘enau felāve’i mo e ngaahi poutuliki kehe, ‘oku nau fakamatala’i ‘a e Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue ‘i he Fa’unga Palani Langa Fakalalakala ‘a Tonga II.

4.2.1 Poutuliki 1: Fa’unga Faka’ekonōmika

Fakamatala pehē ki he’ene fekau’aki mo e ngaahi Poutuliki kehe

Ko e fa’unga faka’ekonōmika ‘oku fakatefitoia ‘i he anga hono fakatupu ha ma’u’anga faingamālie ki ha mo’ui’anga, ma’u’anga pa’anga, ngāue mo e pisinisi ke fakatupulekina ‘a e tupu faka’ekonōmika. ‘Oku felave’i mo e founa ki hono fokotu’utu’u ‘a hono pule’i ‘o e ngaahi me’angāue pea ‘oku fiema’u ki he ngāue pē ngaohi koloa, tufaki pea mo e fakamāketi’i atu ‘a e koloa mo e ngāue. ‘I he angamaheni’, na’e fakatefito pē’eni ‘i he fakafetongi ‘o ha koloa mo fakalahi atu ‘a e fakafetongi koloa mei he taimi ki he taimi pea mo e ngāue fakataha ‘i he ngaahi kavenga fakasōsiale mo e fevahevahe’aki. ‘I he kuonga ni, ko e ngaahi fokotu’utu’u ko ‘eni ‘oku fakautuutu ange hono ngāue’aki ‘a e fakafetongi koloa ki he

pa'anga; kaneongo ia, 'oku kei hokohoko atu pē 'a e kei ngāue'aki 'o e fakafetongi koloa.' 'Oku mahu'inga 'aupito 'a e fatongia 'a e kakai fefine' 'i he tafa'aki ko 'eni'. Lolotonga 'a e tokoni 'a e fakafetongi koloa ki he tu'unga 'o e mo'ui, 'oku ne to e 'omai mo ha ngaahi pole ki he tanaki mo hono 'analaiso 'o e ngaahi fakamatala faka'ekonōmika tupu mei he lahi ange 'a e ngaahisekitoa'oku 'ikai ke lekooti pē fakalao'i'.

Ko e anga hono fokotu'utu'u 'a e ngaahi fa'unga ko 'eni' pea mo e ngaahi a'usia pē fakangatangata 'oku ne 'omai', 'oku mahu'inga 'aupito pea malava ke a'usia 'a e tupu fakalalakaka fakalukufua 'i he tapa kotoa pē. Ko e finangalo ia 'a Tupou I 'i he'ene fakalelei ki he lao kelekele ke fakafaingamālie'i ke lahi ange 'a e ma'u kelekele ke 'oua 'e faingata'a'ia 'a hono kakai mei he nofo masivesiva 'a ia na'e 'i he ngaahi Fonua'Uēsite. Na'e fo'u 'eni 'aki hono toutou liliu 'a e fa'unga fakanofonofu 'o e Fonua. Ko e kongā ia hono fakatahataha'i 'a e fa'unga fakasōsiale, 'ulungaanga fakafonua, mo e politikale pehē foki ki he faka'ekonōmika ke tokoni'i e fekainga'aki fakasōsiale mo e fevahevahe'aki, 'a ia ko e ongo fa'unga ia 'o 'etau tukufakaholo'. 'I he taimi 'e fakahoko lelei'i ai', ko e founa ko 'eni 'oku lelei 'aupito ia ki hono tanumaki 'a e fakalalakaka fakalukufua, pea faka'ilonga ua mai 'a e ngaahi 'ulungaanga 'e ni'ihi. Ko e tafa'aki 'eni 'e hokohoko atu 'a hono tokangaekina 'i he taimi 'e fakahoko ai e fepōtalanoa'aki.

Ko e ngaahi tafa'aki 'e ni'ihi 'o e fa'unga faka'ekonōmika' 'oku lahilahi ki he fakalalakaka fakaeonopooni'. Ko e kakai tangata' mo e kakai fefine' 'oku malava ke nau fokotu'u ha ngaahi pisinisi, kau 'i he fefakatau'aki', fakaava e 'akauni pangike pea mo kau 'i he ngaahi ngāue faka'ekonōmika kehe pē ka 'i he totonu tatau. 'Oku tu'u ai pē ngaahi Kautaha Pangikē 'i he'enu founa ngāue angamaheni 'o ne fakangatangata 'a e foaki 'o e nō 'o hoko ia ko e palopalema ki he tokolahi. Ko e sekitoa 'oku te'eki ai ke laiseni' 'oku lahitaha 'a ia 'oku kei fakangatangata 'enu lava ke a'usia'a e taukei mo e potō'ingāue'. 'I he tafa'aki 'e taha, 'oku lahi hono ngāue'aki e telefoni to'oto'o' mo e 'initaneti'. 'Oku 'i ai e ngaahi tafa'aki makehe hange ko e fakakau atu e ngaahi ngāue he tukui motu ke to elelei ange, pea 'oku 'osi 'i ai mo e fokotu'utu'u ki ha founa ke fakafaingofua'i ange 'a e nga'unu mei he pisinisi 'i he sekitoa 'ikai lekooti/laiseni ki he ngaahi sekitoa 'oku 'osi fakalao'i mo maau pea mo laiseni.

Ko Tonga ko e Fonua si'isi'i hono kelekele kae lahi hono kongā tahi. Ko e Fonua si'isi'i pea 'ikai vahevahe tatau e māketi, si'isi'ipea mama'o mei he ngaahi māketi muli', pea fakamole 'aupito. 'Oku faingata'a'ia 'aupito 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika pea tu'ulaveangofua ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula mo e feliuliuaki e 'ea. 'Oku tau fehanganagai mo e nounou fakataukei ngāue, tanaki atu ki ai mo e lahi e fakamole mo e tō lalo e ngaohi koloa. 'Oku fakangatangata pē 'a 'etau ngāue'aki 'a e ngaahi faingamālie ki hono uta atu 'o e ngōue pea ko e me'a 'oku uta atu 'oku kei 'i he fotunga mata pe. 'Oku hā mahino mai mei he Takimamata 'a e ngaahi matapa kuo fakaava mai ki he faingamālie ngāue ki muli.

Ko e lahi 'o e ngaahi faingamālie faka'ekonōmika 'oku malava ke hoko' 'oku fakafalala lahi pē'i he taukei, tekinolosia, mo e ngaahi ngāue lalahi 'oku tau fokotu'utu'u' ke fakahoko pea mo ngāue'aki 'a e ngaahi koloa mo e 'ataakai 'oku ma'u 'i he founa 'oku tu'uloa. Ko e fakangatangata 'i he ngaahi faingamālie faka'ekonōmika, 'oku tokanga ai 'a e ngaahi 'inivesitoa muli' 'a ia ko e tefito'i hala fononga ia ki ha tekinolosia mo ha ngāue lalahi fo'ou. 'Oku hokohoko atu pē 'a e tokanga ki hono solova 'o e ngaahi fiema'u 'a e pisinisi iiki mo kinautolu 'i he tukui motu, ke ta'ota'ofi 'a e ngaahi tokoni ki he fakalalakaka fakapisinisi fakatefito pē 'i he faingofua ange kenau a'usia 'a e ngaahi pisinisi oku laiseni pē fakalao'i 'i Nuku'alofa.

Kuo tau fokotu'u 'a e māketi fakaeonopooni 'a ia ko e taha ia 'o e ngaahi fatongia lalahi 'o e Pule'anga. Ko hono fatongia fakalukufua' ke hiki'i hake pea mo pule'i, tanaki mo ngāue'aki 'a e pa'anga 'a e Pule'angakoe'uhi kae malava 'e he Pule'anga 'o fakalele 'ene ngaahi ngāue, 'o kau ai 'a e fakalao mo e ngaahi ngāue kehe pē 'oku fiema'u ke tuku atu ki he ngaahi 'ataakai ngāue mo e 'ataakai fakahoko pisinisi', pea 'i loto ai 'oku malava 'a e ngaahi tukui kolo mo e pisinisi 'o a'usia ha tupu fakalukufua 'oku tu'uloa pea malava ke hoko ai 'a e fakalalakaka. 'Oku 'i he tu'unga fakafiēmālie pē 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi', ka 'oku kei fiema'u peke to e fai ha ngāue ki ai ke toe lelei ange. 'Oku kau ki heni 'a e fiema'u 'a e sekitoa 'ikai laiseni pē fakalao'i pea mo kinautolu kotoa pē 'oku faingata'a ke nau feinga ke a'usia 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'a e Pule'anga.

Mei he ngaahi matavaivai'anga ko 'eni', 'oku kei hokohoko atu pē 'a e Pule'anga ke fakahoko hono tefito'i fatongia 'o fakafou 'i he ngaahi pisinisi 'oku nau pule'i, 'a ia 'oku nau fakalele e kongalaahi 'o e ngaahi ngāue lalahi mo e kongalaahi 'o 'ene fakahoko fatongia ke tufaki atu 'a e ngaahi ma'u'anga ivi. 'Oku tuifio pē 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi pisinisi ko 'eni. 'Oku to e 'oatu 'e he Pule'anga 'a e kongalaahi 'o e ngāue ki he mo'ui, pea mo e kongalaahi 'o e ako lautohi, 'oku fengāue'aki fakataha mo e ngaahi kautaha 'ikai Pule'anga 'i hono tataki e fakalele 'o e ngaahi ako kolisi. 'Oku mahu'inga 'aupito 'eni ki he fakalalakaka 'o e taukei, 'ulungaanga mo e mo'ui kae malava ke longomo'ui 'a 'etau fakahoko fatongia 'i he Fonua'pehē foki ki he ngaahi tukui kolo. Ko e lelei ange hono tufaki atu 'o e ngaahi ngāue ni ki he tapa kotoa 'o e Fonua' pea 'oku to e mahu'inga pē foki ia ke tuku atu ke a'usia 'e he fa'ahinga 'oku 'i he ngaahi kolo mama'o mei kolo.

'Oku ngāue'aki 'a e Pule'anga ke fakalahi 'a e takaua mo e sekitoa taautaha ke tokoni ki hono 'ilo'i mo solova 'a e ngaahi matavaivai'anga ki he fakalalakaka pea ke longomo'ui ange 'a e 'ataakai pisinisi pea mo e lēvolo 'o e ngaahi ngāue faka'ekonōmika. 'Oku to e takimu'a pē foki 'a e Pule'anga 'i he alea mo e ngaahi Fonua ke fakalahi atu 'a e ngaahi faingamāliengāue ki muli 'a e kau ngāue mo e ngaahi pisinisi Tonga. Ko e fengāue'aki mo e ngaahi pisinisi 'osi laisenipē fakalao'i 'oku faingofua. 'Oku faingata'a ange 'a e fengāue'aki mo e pisinisi 'ikai ke laiseni pē fakalao'i, tukui kolo, kae tautautefito ki he tuku motu.

'Oku faingata'a'ia 'a e Pule'anga 'i hono fakatupu ha ma'u'anga pa'anga fe'unga ke feau e ngaahi fiema'u ki he'ene fakahoko fatongia. Lolotonga hono tautauhi 'a e tu'unga faka'ekonōmika, 'oku kei fakafalala pē 'a e Pule'anga 'i he ngaahi tokoni fakapa'anga mei he ngaahi fonua tokoni. Kimui' ni mai, ne toki kau mai ki ai 'a e pa'anga tokoni ki he patiseti, ka ko e hokohoko atu 'a e tokoni ko 'eni 'i ha taimi loloa 'oku 'ikai ke fakapapau'i.

Ke fakapapau'i 'oku lahi 'a hono a'usia 'e he tokotaha kotoa pē ha tupu 'oku tu'uloa, ko e ngaahi ola fakapotungāue 'o e Poutuliki I 'oku fiema'u 'a 'ene pou pou ki he ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pule'anga ke fakahoko 'o fakatefito pē 'i hono fakapapau'i ko 'enau fakahoko fatongia 'oku fakahoko lelei ki he ngaahi sekitoa 'ikai laiseni pē fakalao'i, ngaahi tukui motu mo kinautolu kotoa pē 'oku 'ikai kau ki he ongo kulupu ko 'eni. 'Oku fiema'u foki ke lelei ange 'a 'enau faka'ai'ai 'a hono ako'i 'o e ngaahi pisinisi 'i he ngaahi kulupu ko 'eni ke fakapapau'i 'oku tu'uloa 'a e fakalalakaka 'a e ngaahi pisinisi ko 'eni 'i ha ngaahi taimi lahi.

Ngaahi Ola fakapotungāue'i he Poutuliki 1

Poutuliki 1, Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 1.1: Lelei ange pea mo tauhi 'a hono pule'i 'o e tu'unga faka'ekonōmika 'i he loloto ange 'a e ngaahi māketi fakapa'anga

Ko e Pule'anga, fakafou 'i he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga, 'oku'ne tokanga'i 'a e ngaahi me'a fakapa'anga 'a e Pule'anga, ko hono fakatau atu mo e fakafetongi pa'anga, pea mo faka'ai'ai 'a e loloto ange 'a e fakalalakalaka mo e lelei ange 'a e ngaahi māketi fakapa'anga. 'Oku mahu'inga 'a hono pule'i lelei 'o e ngaahi ngāue'ni koe'uhi ke fokotu'u ha fa'unga ki he lelei faka'ekonōmika. Ko e kovi ange 'a e tu'utu'uni fakapa'anga mei he tafa'aki 'a e Pule'anga pea mo e 'ikai pule'i lelei 'a e tu'unga faka'ekonōmika ko e faingofuaange ia'a e maumau pē uesia 'a e ngaahi makatu'unga mahu'inga ki he tupu 'a e ngaahi pisinisi mo e tupu faka'ekonōmika. Ko e lelei ange 'a e founa ngāue ki he me'a fakapa'anga 'o tokanga taha pē ki he ngaahi fiema'u si'isi'i, ngaahi pisinisi 'oku li'ekina, lolotonga ia 'oku mahu'inga 'aupito ki he tu'uloa 'a e 'ataakai fakapa'anga, 'a ia 'oku'ne poupou'i 'a e tupu fakalukufua. Ko e ola ko 'eni 'oku felave'i ia mo e ola fakapotungāue 3.1 (a) ke fakalalakalaka ange 'a e ngāue 'a e Pule'anga 'i hono fatongia ko e pule'i 'a e ngāue fakapa'anga 'a e Pule'anga.

Ola 'o e Fokotu'utu'u Fakangāue'anga 1.1 'o e Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga:

Lelei ange hono pule'i mo tauhi 'o e tu'unga faka'ekonōmika fakataha mo hono fa'u 'o e founa ngāue fakapa'anga 'oku malohi pea mo loloto fakalukufua, ke fakapapau'i 'oku lelei ange 'a e 'ataakai faka'ekonōmika 'a ia 'e malava ke a'usia ai 'a e ngaahi faingamālie ki ha pisinisi 'oku tu'uloa pea mo kau ai 'a e tokotaha kotoa pē.

Poutuliki 1, Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 1.2: Vāofi ange 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e sekitoa taautaha ki he tupu faka'ekonōmika

'Oku mahu'inga 'aupito 'a e takaua mo e fengāue'aki vāofi, tautautefito ki he Fonua iiki, ke fakapapau'i 'oku fengāue'aki lelei 'a e Pule'anga mo e sekitoa taautaha ke solova 'a e ngaahi vaivai'anga ki he tupu fakalukufua. Ko e fengāue'aki ko 'eni 'oku fiema'u ke fakapapau'i 'oku malava ke nau kau mai kae 'ikai ke pule pē 'a e ngaahi pisinisi lalahi. Ko e takaua ko 'eni 'oku kau ki ai 'a e ngaahi faingamālie ki hono pule'i 'o ha pisinisi mo e ngaahi faingamālie fakapa'anga ki he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga.

Ola 'o e fokotu'utu'u Fakangāue'anga 1.2 'o e Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga:

Vāofi ange, pea ke to e lelei ange 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e taautaha 'i he pisinisi, konisiuma mo e ngaahi kulupu 'i he tukui kolo 'i he Fonua, ke tokoni ke lelei ange 'a hono 'ilo'i mo solova 'a e ngaahi vaivai'anga ki he tupu faka'ekonōmika fakalukufua 'oku tu'uloa.

Poutuliki 1, Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 1.3: Lelei ange 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi

'Oku 'i ai 'a e fatongia 'a e Pule'anga ko hono fa'u e ngaahi tu'utu'uni 'a ia 'oku fakamalumu ai e kakai mo 'enau kau atu ki he fefakatau'aki mo e pisinisi. 'Oku ne 'omai ha tu'unga fakafiēmālie ki he pisinisi pea mo tokoni ki hono malu'i e konisiuma. Ko e ngaahi me'a ni, 'oku fiema'u ke fo'u ia 'i he founa 'oku ne ta'ota'ofi hono fakalotosi'i e pisinisi fakalukufua pē ko e ngaahi kulupu pēFonua. 'E fakahoko 'e he Pule'anga 'i he taimi ki he taimi, 'a hono 'oatu 'a e ngaahi faka'ai'ai fakapa'anga mo ha ngaahi faka'ai'ai kehe pē ki he 'inivesimeni mo e fakalalakalaka 'o e ngaahi pisinisi'. 'Oku kau 'eni 'i he ngaahi ngāue makehe 'a e Pule'anga hange ko e tokoni ki he ako' mo e mo'ui, pea mo e faka'ai'ai 'a e ngaahi fekainga'aki fakavaha'apule'anga, pea mo tokoni ki he 'ataakai fakahoko pisinisi. Ko e lahi ange 'a e fakamamafa ki he kau atu ki he ngaahi pisinisi lalahi, kau ki ai mo e sekitoa 'ikai laisenipē fakalao'i 'i he Fonua, ko e lahi ange ia 'a e faingamālie 'a e tokoni 'a e 'ataakai pisinisi ki hono paotoloaki 'a e tupu fakalukufua.

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 1.3 ‘o e Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga: Ke to e lelei ange ‘a e ‘ataakai fakahoko pisinisi, ‘oku ne faka’ai’ai ‘a e ‘inivesimeni lalahi, tu’uloa fakataha mo e tupu mo e ngāue fakalukufua, lolotonga ia ‘oku tokangaekinapē mo malu’i mo e totonu ‘a e konisiuma

Poutuliki 1, Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 1.4: Lelei ange ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga

‘Oku kei fiema’u pē ‘a e Pule’anga kenau ‘oatu ‘a e ngaahi koloa mo e ngāue ‘oku te’eki ai ke lava ‘e he sekitoa taautaha ‘o fakahoko’. ‘Oku kau ki heni ‘a e ma’u’anga ivi, ngaahi ma’umafai ki he fefononga’aki mo e ngaahi me’a pehē, ‘a ia ‘oku fakafalala pē ‘i he inivesimeni lalahi. Ke fakahoko lelei ‘o e ngāue’, ‘oku fiema’u ‘eni ke pule’i ‘i he founga fakakōmesiale lelei ‘o kehe mei he ngaahi tu’utu’uni ‘i he fakahoko fatongia ‘a e Pule’anga’. Ko e ngaahi pisinisi ko ‘eni ‘oku ‘amanaki te nau malava ke feau ‘a e ngaahi fatongia fakasōsiale’ikai fakakōmesiale, ‘a ia ‘oku kau ki ai ‘a hono fakapapau’i ‘oku a’usia tatau ‘a e ngaahi fakahoko fatongia fakalukufua. ‘Oku fakatokanga’i ‘e he Pule’anga ‘a e mahu’inga ‘o e hā mahino mai pea mo e potupotu tatau ‘o e ngaahi me’ani, ka ‘i he taimi ‘e ni’ihi ‘oku faingata’a ‘a e fiema’u fakakōmesiale mo e ‘ikai fakakōmesiale ke fakahoko ‘i ha founga ‘oku ‘ata ki tu’a ‘i he founga lelei.

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 1.4 ‘o e Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga: Lelei ange fakahoko fatongia ‘a e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga, ke ne fakatupu mai ha ola fe’unga ‘i he ngaahi ‘inivesimeni ‘a e Pule’anga, ka ‘i he taimi tatau ‘oku ne paotoloaki ‘a e fakalalakaka ‘oku tu’uloa mo e tupu ‘a e ngaahi pisinisi mo e tukui kolo.

Poutuliki 1, Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 1.5: Lelei ange hono A’usia ‘o e Fefakatau’aki Fakavaha’apule’anga, Ngāue mo e ‘Inivesimeni Muli

Tupu mei he si’isi’i hotau ki’i Fonua’, si’isi’i mo e ngaahi me’angāue fakalotofonua ke fakahoko ‘aki e Ngāue’pea mo e si’isi’i e ngaahi faingamālie ‘oku ma’u ‘e he ngaahi pisinisi ‘i he ngaohi koloa’, ko e founga pē taha ke fakalahi ‘aki e ngaahi faingamālie ki ha tupu fakalukufua ‘oku tu’uloa ko e fengāue’aki longomo’ui mo e ngaahi Fonua kaunga’api ‘i he Pasifiki pea mo tu’apule’anga’ foki. Mei he ngaahi a’usia fakamāmami lahi, ‘oku hā mai ai ko e fefakatau’aki fakavaha’apule’anga ko e taha ia e hala fononga ki he ngaahi faingamālie. Ko hono a’usia ‘o e ngaahi faingamāliengāue ‘i muli’ (tatau pē ‘i he taimi nounou mo e taimi loloa) ko e faingamālie ia ‘e taha ‘oku mahu’inga fakatatau ki he si’isi’i e ngaahi faingamālie faka’ekonōmika ‘i he Fonua. Ko e ‘inivesimeni muli ‘oku tokoni ia ki hono fakalahi atu ‘a e a’usia ‘o e pa’anga pea mo e fakaava ha ngaahi faingamālie fo’ou hange ko e takimamata, pea mo hono keli hake ‘o e ngaahi makakoloa ‘i kilisitahi ‘i he kaha’u. ‘Oku tau monu’ia he ‘oku ‘osi ‘i ai pē hotau kainga Tonga ‘i muli ‘oku ne ‘omai ha fehokotakinga mahu’inga ‘a ia ‘oku ne fakafaingofua’i ‘a ‘etau fekau’aki

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 1.5 ‘o e Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga: Lelei ange a’usia ‘o e ngaahi faingamālie faka’ekonomia ‘i muli hange ko e fefakatau’aki, ngāue (taimi nounou mo e taimi loloa ‘i he ngaahi tafa’aki taukei ngāue kehekehe) mo e ‘inivesimeni muli ke fakalahi ‘a e ngaahi faingamālie ma’u’anga pa’anga ‘i he Fonua fakalukufua.

4.2.2 Poutuliki 2: Fa'unga Fakasōsiale

Fakamatala'i mo e Fehokotaki ki he ngaahi Poutuliki kehe

'Oku fakatefito 'a e ngaahi ngāue'anga fakasōsialepea mo e anga 'etau fo'u famili mo e ngaahi vā fakasōsiale pea mo e fehokotaki mo e ngaahi fa'unga kehe ke ma'u e tokanga, 'ofa pea mo e poupou. 'Oku vāofi mo e founa 'etau nofo fakataha 'i hotau ngaahi famili, ngaahi ha'a mo e komiuniti' ke feau 'etau ngaahi fiema'u hange ko e fakasōsiale kamata 'i hono ohi hake 'etau fanau', kenau tokanga ki he kau toulekeleka, kakai faingata'a'ia mo e mahamahaki; ke fakafiefia mo kaungāmamahi fakatatau hotau kainga pea ke fepoupou'aki 'etau tui. 'Oku kau 'i he ngaahi ngāue'anga fakasōsiale 'a e ngaahi ngāue'anga 'ikai fakapule'anga kehekehe tokolahi, ngaahi kautauha sosaieti sivile, ngaahi kulupu 'oku fakamamafa ki he komiuniti, ngaahi siasi (pea moe ngaahi siasi kehekehe), ngaahi kulupu fakasōsiale (ki he kakai kotoa mo e ngaahi kulupu mahu'inga hangē ko e kakai fefine, kakai tangata mo e to'utupu) pea mo e ngaahi kalapu sipoti mo e hā fua. Ko e fa'unga fakasōsialengāue kafataha longomo'ui lolotonga ko e tokoni tefito ia ki he tu'unga 'o 'etau mo'ui.

'I Tonga ni, 'oku tau kei fakafalala lahi ange pē ki he nofo 'a kainga, kau hou'eiki mo e Fale 'o e Tu'i ki he tokoni mo e ngaahi vā fakasōsiale. 'Oku tau kei tauhi pē 'a e founa mamafa 'o e fetoka'i'aki mo e fevahevahe'aki fakasōsiale ko e taha 'o e ngaahi fakalelei ki he ngaahi vā' ni. Ko e ngaahi vā' ni 'oku ope atu ki he tapa kehekehe. Ko e ni'ihi e ngaahi fokotu'utu' fakasōsiale 'oku kaunga lelei ki he fakalalakaka ha Tonga 'oku longomo'ui, ka 'oku 'i ai pē ni'ihi 'oku hoko ia ko e mafasia ki he fakalalakaka, kau ai e mafasia he to'onga mo'ui faka'aho. Ko e ngaahi tukufakaholo 'e ni'ihi hange ko e inu kava, 'oku ne fakatupu e ngāue kafataha kiate kinautolu 'oku nau inu kava ka 'oku 'ikai ke kau ai e hou'eiki fafine mo e memipa 'o e ngaahi siasi 'e ni'ihi 'oku tapu e inu kava 'i he'enau lao.

Ko e ngaahi liliu vave na'e fakahoko ki he tu'unga fakasōsiale mo faka'ekonōmika', pea na'e uesia lahi 'etau tukufakaholo mo e fakakaukau'i 'o e tu'unga fakasōsiale. Ko e lahitaha 'o e ngaahi fehikitaki 'a e kakai 'i Tonga pea pehē ki he ngaahi tapa 'o māmani 'oku nau liliu 'etau tukufakaholo pea mo 'omai e ngaahi fakakaukau fo'ou, 'ulungaanga mo e to'onga fo'ou. 'Oku 'i ai e ni'ihi 'o e ngaahi liliu ni 'oku nau langa'i hake ka 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku nau fakafe'atungia'i e tu'unga 'o e mo'ui. Ko e kakai kuo nau fo'ou mai 'oku si'isi'i 'enau 'ilo ki he founa fakasōsiale 'a Tonga.

Ko e ngaahi siasi 'oku hoko ia ko e me'a mahu'inga ki he 'etau mo'ui, 'a ia 'oku tokoni ki he ngaahi fiema'u fakasōsiale mo e vā 'i he komiuniti pehē ki he mo'ui fakalaumalie. 'A ia 'oku fakahoko 'e he ngaahi siasi mo e ngaahi ngāue'anga sosaieti sivile 'a e fatongia mahu'inga ke tokoni ki he ako, pehē ki hono tokonia e fakalalakaka 'o e komiuniti, poupou'i e kakai 'oku fu'u faingata'a'ia pea pehē ki he ngaahi ngāuefakasōsiale kehe 'a ia 'oku ne langa'i hake 'a e ngāue kafataha. Ko e ngaahi liliu fakasōsiale mo faka'ekonōmika 'oku hā sino hono ola 'i he ngaahi siasi 'e ni'ihi 'a ia 'oku to e mahūlu atu 'i he ngaahi fatongia ko 'eni. 'Oku to e hoko pē foki e ngaahi liliu ko 'eni ke fakafe'atungia ki he fa'unga 'e ni'ihi hotau tuku fakaholo ki he famili mpea mo e ngaahi kulupu mo 'enau fiema'u makehe, tautefito ki he kaunga faingata'a'ia fakaesino mo e kau vaivai, 'a ia 'oku hoko ia ke kaunga vaivai 'a e ngāue kafataha 'i he sosaieti. Kuo hoko ai e fengāue'aki fakataha 'a e Pule'anga mo e Sosaieti Sivile ke to e longomo'ui ange 'a 'enau poupoua e fa'ahinga ko 'eni.

'Oku uesia ai 'e he fokotu'utu' fakasōsiale ko 'eni 'a e ngāue 'a e ngaahi ngāue'anga fakapolitikale tautefito ki he mahu'inga 'o e ngaahi fatongia tuku fakaholo. 'Oku hoko foki e fanga ki'i ngāue mo e feinga pa'anga ko e ngāue mahu'inga ia e fanga ki'i ngāue'anga fakasōsiale tokolahi, pea 'oku fokotu'u ia ki he poutuliki 'o e ngāue'anga faka'ekonōmika .

‘Oku to e fakalahi foki ‘etau ngaahi ngāue’anga fakasōsiale ke ope atu ki hotau kainga Tonga nofo ‘i muli pea ‘oku meimei tokolahi tatau pe mo e kakai ‘oku nofo ‘i Tonga ni. Ko e malohi e fehokotaki hotau ‘ulungaanga fakafonua mo e fakasōsiale, pea mo e tauhi vaha’a, ‘oku kei tauhi mai ai hotau vā mei he to’utangata ki he to’utangata. ‘Oku fengāue’aki e ngaahi founga’ni mo ‘etau ngaahi ngāuefakasōsiale mo faka’ekonōmika pea mo e ngaahi fe’ave’aki pa’anga lahi mo hotau ngaahi famili ‘i muli. ‘Oku hoko e fehokotaki ko ‘eni ke tokoni lahi ki hono poupou’i e faingamālie ki ha ‘ilo fo’ou pea mo e fakalalakaka ‘o e taukei ngāue fo’ou mo e to’onga mo’ui fo’ou. ‘Oku nau to e poupou’i foki ‘a e hokohoko atu ‘a e fakalalakaka ‘i he’etau mo’ui fakasōsiale, fakapolitikale pea mo e faka’ekonōmika , pea tokoni foki ke hakeaki’i e tu’unga ‘o e mo’ui. Ko e fatongia ‘o e talafi pa’anga mei he famili ‘i muli ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘i he taimi ‘e ni’ihi ‘oku tokoni’i pea ‘i he taimi ‘e ni’ihi ‘oku to e fakangatangata ‘a e tupu mo e fakalalakaka fakafonua.

Ko e fakakaukau mo e ‘ilo fo’ou ‘a e kakai, pea mo e malava ke tau ako mo fakahoko e ngaahi taukei ngāue lahi, ko e taha ia ‘etau koloa lahi. ‘Oku mahu’inga foki hotau ‘ulungaanga ‘i he anga ‘etau ngāue’aki e ngaahi ‘ilo ko ‘eni. ‘Oku hoko pē ia ko e ako mo e fakalalakaka ‘a e ‘ulungaanga, to’onga mo e taukei ngāue fo’ou ‘oku malava ke tau langa’i hake ‘a e ngaahi tekinolosia fo’ou mo e ngāue lalahi ‘a ia ‘oku ngāue’aki lahi e ngaahi koloa fakaenatula mo e ‘ataakai ‘oku tau ‘i ai ‘i Tonga. ‘Oku malava ke tau fakavave ‘a e founga’ni ‘aki ‘etau ngāue’aki e ngaahi taukei ngāue, tekinolosia, ngāue lalahi kuo ‘osi ako’i ‘i he kakai. ‘I he tafa’aki ‘e taha, ko e ngaahi ngāue ‘oku ‘ikai fehu’ia ‘oku tau ohi mai ke tau lava ‘o tau fili ai ‘a e founga totonupea tau langa hake ‘a e ngaahi taukei ngāue ‘oku fiema’u mo e ‘ulungaanga. ‘Oku hā’eni ‘i he fakalelei ‘oku ‘ikai fe’unga mo e fakahoko ‘o e ngaahi ngāue fakatekinolosia mo e ngāue lalahi. ‘A ia ‘oku hoko ‘eni ke maumau’i e ‘ataakai ‘oku tau fakafalala ai pea ke mole noa’ia mo e ngaahi koloa mahu’inga. Ko e ngaahi taukei ngāue mo e ‘ulungaanga fo’ou’ni ‘oku ‘ikai ke faingofua ma’u pē ke ako’i. ‘Oku ‘i ai ‘a e kakai ‘e ni’ihi ‘oku nau ma’u faingamālie lahi ke ako ‘a ia ‘oku hakeaki’i ai e lahi ‘o e ola ‘o ‘enau’ilo. ‘I he taimi tatau, ko e kakai ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke nau a’usia e ngaahi faingamālie fo’ou ko ‘eni.

Ko ‘etau fakalalakaka ‘oku felave’i vāofi ia mo ‘etau mo’uifakasino mo e faka’atamai. Ko e lelei ange ‘a e faka’ehi’ehi mo ‘ilo fakafaito’o ki hengaahi fokoutua ‘oku tokoni ki he tupulaki ‘etau tu’unga mo’ui fakaesino mo e ‘atamai pea malava leva ke langa’i hake ‘a e taukei ngāue mo e to’onga mo’ui peangāue’aki ia ke solova’aki e ngaahi pole ‘oku tau fepaki mo ia pea ke ola lelei ai e tu’unga ‘etau mo’ui’. ‘Oku hoko ‘eni ke to e lelei ai e ngaahi faingamālie ki he ngaahi ngāue kafataha. ‘I he taimi tatau, ko e fakalalakaka faka’ekonōmika ‘oku ne fakalahi ai e ma’u e me’atokoni ikai mo’ui lelei pea lahi e mo’ui fakafiefiemāliepea ne fakatupu ai e ngaahi fokoutua ‘ikai pipiki. Ko emo’ui puputu’u mo e lotohoha’a ‘oku’ne pole’i mo uesia ‘a etau mo’uifakasino’ mo e faka’atamai’. ‘Oku faingata’a’ia ange ‘a e mo’ui ‘akinautolu ‘oku uesia ‘e he palopalema ni pea fakamavahe’i mei he ngaahi faingamālie lahi na’a nau mei kau ai. Ko e ngaahi fiema’u ki he mo’uilelei fakatefito ki he kakai faingata’a’ia kuo ‘osi faka’ilonga’i pea ‘oku to e longomo’ui ange ‘a e tokoni mei he Pule’anga mo e Sosaieti Sivile.

‘Oku mahu’inga e ma’u e taukei ngāue, to’onga mo e ‘ulungaanga totonu tanaki atu ki he mo’ui lelei. ‘Oku mahu’inga ki he fakalalakaka’ ke fakahoko ‘aki ha fokotu’utu’u ngāue ‘oku taau pea mo ha founga ‘e poupou’i e ngāue kafataha pea ke tu’uloa e tupu faka’ekonōmika’ mo e fakalalakaka. Kimu’a ke tau fetu’utaki mo e ngaahi sosaieti uesite, na’e tokoni’i lahi ‘ehe ‘etau taukei ngāue, to’onga mo e ‘ulungaanga ‘a e fakapotopoto’i e ngāue’aki e koloa ‘oku ma’u ki ha ngāue’anga totonu ‘e liliu mamālie mei he taimi ki he taimi. ‘I he tafa’aki ‘e taha, ko e ‘ulungaanga tatau ‘oku ‘ikai ke nau poupou’i e fakakaukau ‘o e ngāue kafataha. Na’e hoko e liliu na’e fakahoko ‘e Tupou I ke kamata ai e ngāue kafataha ‘a e kakai neongo

na'e kei lahi pē kakai na'a nau kei fakamamafa pē he to'onga motu'a. Fakatātā'aki 'eni, ko hono pukepuke e ngaahi tefito'i fatongia ki he kakai tangata mo e fefine na'e mahino 'aupito pe 'a e mamalu 'a e tu'unga mahu'inga 'o ha'a fafine 'i he sosaieti 'i hono faka'apa'apa'i kinautolu. Ko e hokohoko atu e fetu'utaki mo e ngaahi fonua muli ko e hokohoko ai pē ia 'a e ngaahi ngāue ki he ni'ihi ke fakahoko e ngaahi liliu pea tupulaki e ngāue kafataha

Ko e ma'u e faingamālie ki he ako lelei, 'ilo fo'ou, pea mo e mo'ui lelei ko e ngaahi konga mahu'inga ia hono fakamalohia e fakalalakaka 'a e tangata/fefine pea mo e hiki hake 'o e ngaahi faingamālie'o tanaki atu ki he tu'unga 'o 'etau mo'ui. Ko e si'isi'i ange 'o e ma'u e ngaahi faingamālie ko 'eni 'e faingata'a ke mavahe ki ha tu'unga 'oku to e fakalalakaka ange, pehē foki ki he taumu'a 'o e ngāue kafataha mo e tu'uloa 'a e ngaahi ngāue'anga, 'a ia 'oku nau tokoni'i 'a e ngāue kafataha mo e fakalalakaka 'oku tu'uloa.

Ke fakapapau'i 'oku mahulu atu e ngāue kafataha mo e tu'uloa 'a e feohi fakasōsiale, 'oku fiema'u e poupou 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga ke tokanga lahi ki he ngaahi taumu'a ola 'o e Poutuliki fika ua 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II, 'aki hono fakapapau'i ko 'enau ngaahi ngāue 'oku fakahoko lelei ke a'u ki he ngaahi sekitoa kotoa 'o e sosaieti, tautautefito ki he ngaahi tukui motu mo e ngaahi kulupu 'oku mahu'inga ke tokanga'i.

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 'o e Poutuliki 2

Poutuliki 2, Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 2.1: Ke to e lelei ange 'a e fengāue'aki mo etokoni ki he ngaahi ngāue'anga fakasōsiale mo e sosaieti sivile (CSO) mo e Ngaahi Kulupu 'i he Komiuniti

Ke to e lelei ange 'a e fengāue'aki 'a e ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga, ngaahi kulupu 'i he komiunitipea mo e Pule'anga, 'oku mahu'inga ki he fakalalakaka 'a e kakai, fakasi'isi'i e ngaahi uesia kovi 'i he liliu, tokoni ki he ngaahi kulupu faingata'a'ia, hiki'i hake 'a e ngāue kafataha pea to e lelei ange 'a e tu'unga 'o e mo'ui. 'Oku 'ikai lava e he Pule'anga ke fua tokotaha 'a hono fakanaunau mo langa hake 'a e tu'unga 'o e kau ngāue. Ka ki he fakalalakaka 'o e ngaahi pisinisi 'oku lava e Pule'anga ke fakahoko e ngaahi fatongia mahu'inga ke malava 'o tauhi mo fakalalakaka 'a e ngaahi komiuniti 'oku malohi, neongo 'oku kei lahi pē e fiema'u ke ngāue fakataha 'a e tokotaha kotoa kau atu ki ai mo e ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga pea mo e ngaahi kulupu fakasōsiale. Ko e fiema'u ki he fengāue'aki vāofi ko 'eni 'oku tupulaki ai 'a e vave 'o e ngaahi liliu fakasōsiale mo faka'ekonōmika.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 2.1 'o e Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga:

Ke to e lelei ange 'a e fengāue'aki mo e poupou, ki he ngaahi kautaha sosaieti sivile ke faka'ai'ai e fakalalakaka 'o e ngaahi kulupu 'a ia 'oku faka'ai'ai e ngāue fakataha 'a e kau memipa kotoa 'o e sosaieti sivile, pea to e lahi ange 'a e ngaahi ngāue 'i he komiuniti, ngaahi ngāuefakasōsiale mo e sipoti, pehē ki he to'onga mo'ui lelei, pea mo e ngaahi founge lelei mo fakalukufua ki he fanau.

Poutuliki 2, Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 2.2: Ngāuevāofi 'a e Pule'anga, ngaahi siasi mo e ngaahi kautaha kehekehe ke fakalalakaka 'a e komiuniti

'Oku fakahoko 'e he ngaahi siasi 'a e fatongia lahi 'i he sosaieti 'o tokoni ki he ngāue 'oku fakahoko 'e he Pule'anga 'i he ngaahi 'elia lahi, kau ai e ako, mo'ui, fakalalakaka 'a e komiuniti, pea mo e ngaahi ngāue malu'i fakasōsiale. Ko e konga si'i pē ngaahi kulupu 'ikai fakalele 'e he ngaahi Siasi ka 'oku nau kau ki he kautaha 'a e sosaieti sivile mo e 'ikai

fakapule'anga 'oku longo mo'ui 'enau ngāue. 'Oku mahu'inga 'aupito 'a e ngāue vāofi ke fakapapau'i 'oku vāofi 'a e fengāue'aki 'a e ngaahi fatongia kehekehe ke fakasi'isi'i e tuenoa 'a e ngaahi kulupu pea ke fakapapau'i 'oku a'u e fakahoko fatongia ki he tu'unga na'e tali ke a'u ki ai.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 2.2 'o e Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga: Ngāuevāofi 'a e Pule'anga, ngaahi siasi mo e ngaahi kautaha kehe 'oku nau fakahoko e ngaahi ngāue ki he ngaahi komiuniti pea mo e fakalalakaka ke tokoni ki he faka'ai'ai 'o e ngāue malohi 'a e komiuniti pea pehē ki hono fakakau mai e ngaahi kulupu kotoa mo e fakalalakaka 'a e kakai.

Poutuliki 2, Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 2.3: Ko ha polokalama mo ha ngāue fakasōsiale totonu mo e fonua

'Oku kei hokohoko pē 'a e ngāue ki he ngaahi liliu fakasōsiale mo e 'ulungaanga fakafonua 'a ia 'oku tataki 'e he ngaahi tafa'aki kehekehe. Pea ko e kongia lahi 'oku 'ikai faka'ataa ke kau ai e Pule'anga 'i he sosaieti 'oku fakatemokalati, pea mo tau'ataina. 'E malava pē he Pule'anga ka kuopau ke fou 'i he lao pea mahino 'oku 'i ai e pa'anga ke fakahoko 'aki, pehē ki hono faka'ai'ai e fili 'o e ngaahi tuku fakaholo 'oku taau mo e ngaahi tefito'i tui fakalalakaka 'oku nau poupou'i e fakalalakaka 'o 'etau 'ulungaanga mo e to'onga 'a ia 'oku fenāpasi ke tataki 'etau visone. Ko e 'elia 'eni mahu'inga ai e ngāue kafataha 'i he fealealea'aki pea 'oku pehē mahu'inga 'a e ngaahi fakataha toko lahi.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 2.3 'o e Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga: 'Oku tokoni e ngaahi ngāuefakasōsiale mo e 'ulungaanga fakafonuaki hono pukepuke 'a e 'ulungaanga lelei 'o e Tonga, lolotonga ia 'oku to e tokoni ki hono hiki'i hake 'a e ngaahi liliu 'oku fiema'u ki he fakalalakaka 'i hotau Fonua 'i he'etau temokalati pea ke tu'uloa mo ngāue kafataha 'a e ngaahi ngāue'anga ke malava 'o fengāue'aki mo e ngaahi faingamālie mo e mafasia 'oku 'omi 'e hemāmani.

Poutuliki 2, Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 2.4: Fakalalakaka 'a e ako mo e ako ngāue ke hakeaki'i 'a e tu'unga fakaako

'Oku fiema'u ma'olunga 'a e ako mo e ako ngāue 'i Tonga ni. 'Oku fakahoko 'e he Pule'anga hono tataki e ngaahi tefito'i fatongia 'i hono fokotu'u e ngaahi lēvolo 'o e ngāue fakataha, fakahoko ngāue, mo e ngaahi me'a kehe kau ai e sio ki he ngaahi Siasi mo e ngaahi kautaha 'ikai Fakapule'anga. Ko e 'ilo mo e ngaahi taukei ngāue 'oku 'omai 'e he ako mo e ako ngāue 'oku mahu'inga ki he fakalalakaka 'o e tu'unga 'ilo 'a e tangata/fefine pea mo e ngaahi liliu kehekehe 'oku faka'amu e Fa'unga Palani Fakalalakaka 'a Tonga II ke tokoni'i. Ko e paotoloaki 'a Tonga kuopau ke lava 'o fenāpasi mo e ngaahi liliu 'i māmani 'okapau 'oku tau fiema'u ke tau ngāue 'aonga'aki 'a e ngaahi faingamālie 'oku ma'u. 'Oku mahu'inga 'a e mo'ui fuoloa ke hokohoko pea mo e fakalalakaka 'etau taukei ngāue.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 2.4 'o e Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga: To e lelei ange 'a e ako mo e ako ngāue ke faka'ai'ai e kakai ke nau mahu'inga'ia he taimi ako ki he ako faka'atamai mo e ako potō'li mo e taukei ngāue, ke lava 'o fakangāue'i lelei 'a e kakai ke ngāue'aonga 'aki e ngaahi faingamālie 'i he ngaahi kolo

Poutuliki 2, Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 2.5: To e lelei ange ‘a e tokanga’i ‘o e mo’ui mo e founa fakahoko fatongia (maa’usia e mo’ui ‘I he māmani ko ‘eni)

‘Oku mahu’inga ‘aupito e longomo’ui hono tokanga’i ‘o e mo’ui pea mo e founa ‘oku fakahoko ‘aki ke a’usia ha tu’unga mo’ui ‘oku to e lelei ange, pea pou pou ki he ngaahi fiema’u lahi ke a’usia ‘a e fakalalakaka ‘a Tonga. ‘Oku kei ngāue’aki pē foki ‘a e ngaahi faito’o tukufakaholo, ka neongo ia ‘oku fakahoko pē ‘e he Pule’anga hono tokanga’i ‘o e ngāue ki he mo’uilelei ai hange ko e ngaahi sevesi fakatekinolosia ‘a ia ‘oku tataki ‘e he falemahaki Vaiola ‘oku tokonia ‘e he ngaahi kiliniki ‘i he komiuniti pehē ki he falemahaki ‘i he tukui motu. Ko hono tauhi ‘o e ngaahi founa fengāue’aki ko ‘eni ke lava ‘o a’u ki he tu’unga ‘oku fē’unga ki Tonga ‘oku fu’u mamafa ko ia ai ‘oku ‘ikai malava e ngaahi sevesi ‘o tatau ki he taha kotoa. ‘Oku ‘i ai foki e ngaahi kiliniki taau taha na’e toki fokotu’u kimui ni mai ka ‘oku fakangatangata pē ‘enau ngāue ki he kakai.

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 2.5 ‘o e Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga: Ke to e lelei ange hono tokanga’i e ngaahi ngāue mo e founa ngāue ki he mo’ui ‘a e fonua kotoa ‘a ia ‘oku ne tokanga’i lelei ange ‘a e tu’unga fakafaito’o ‘oku fu’u fiema’u ‘i Tonga kae malava ke sai vave, si’isi’i e mamahi mo e faingata’a’ia ‘a e kakai ‘i he fiema’u faito’o

Poutuliki 2, Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 2.6: Ngaahi founa ke fakamalohia hono fakakau ‘o e ngaahi ngāue ki he ngaahi mahaki pipihi mo e ‘ikai pipihi.

Ko e mafola ‘o e fokoutua ‘ikai pipihi ‘oku ne holoki hifo e tu’unga ‘o Tonga ‘i he kakai mohu taukei, pea ‘oku ne fakafe’atungia ‘a e fakalalakaka ‘o e kakai taukeiange mo ‘ilo ngāue.’Oku fu’u lahi ‘aupito e ngaahi fakamole ki he ngaahi mahaki ni. ‘Oku nau hoko ko e fakamamahi ki he mo’ui fakafaito’o mo e famili, fakafe’atungia kihe ngaahi fakalalakaka faka’ekonōmika, pea lahi mo e ngaahi fiema’u ka ‘oku fakangatangata e founa ke tokanga’i e ngāue fakasōsiale mo e mo’ui. Ko e vakai ki he Ngaahi Fokoutua ‘ikai pipihi ‘oku lahi ange ia ‘i he ngaahi palopalema ‘o e mo’ui, ‘a ia ‘oku fiema’u ke longomo’ui e kau mai ‘a e ngaahi kupu ‘o e sosaieti. ‘Oku kei hoko pē foki ‘a e ngaahi mahaki pipihi ko e palopalema, tautau tefito ki he hiki ki he ngaahi kolo lalahi mo e toutou fe’alu’aki ‘a e kakai ‘i he vaha’a ‘o muli mo Tonga ni.

Ola ‘o e fokotu’utu’u fakangāue’anga 2.6 ‘o e Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga: To e mālohi ange mo lahi ange ‘a e founa ke fakakau ‘a e ngaahi kupu fekau’aki ‘o e sosaieti, ke tokanga’i e ngaahi mahaki pipihi mo ‘ikai pipihi ke holoki e lahi e tupu ‘o e ngaahi mahaki ni pea, mo e mafasia ‘oku fua ‘e he ngaahi komiuniti mo e ‘ekonōmika.

Poutuliki 2, Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 2.7: To e lelei ange hono tokanga’i mo tokoni’i e kakai faingata’a’ia

Ko e taha e malohinga ‘o e ‘ulungaanga fakafonua ko e lahi ‘o e tokoni fakasōsiale ke langa’i hake hotau vā fengau’aki mo e feveitoka’i’aki. Kuo kamata ke fakafe’atungia’i ‘e he ngaahi liliu fakasōsiale ‘a e ivi ngāue’o e kakai pea ‘oku fakatokanga’i ko e ngaahi founa tuku fakaholo ‘oku ‘ikai ke fakahoko ma’u pē lahi mo e fa’ahinga tokoni ‘oku taau mo e fakalalakaka ‘o hafonua. Ko e hiki ki he fonua muli ‘i he taimi nounou mo e loloa ‘oku kau ia he holoki e tokoni ki he kau toulekeleka’ mo e kakai faingata’a’ia, tautau tefito kiate kinautolu ‘oku nofo mo e kau faingata’a’ia. Ko e fiema’u ko ‘eni’ kuopau ke fakatokanga’i e kau faingata’a’ia koe’uhi ke ma’u ha sosaieti ‘oku kafataha ‘enau ngāue.

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 2.7 ‘o e Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga: Ke to e lelei ange hono tokanga’i, mo tokoni’i mo malu’i ‘o e kakai faingata’a’ia ke fakapapau’i ko e kau toulekeleka, fanau mo e kau faingata’a’ia mo ha to e taha pē ‘oku ‘ai ha’anau ngaahi fiema’u makehe neongo ‘oku holo e ngaahi ngaahi liliu ‘i he nofo ‘a kainga mo e ngaahi ngāue’anga fakasōsiale

Poutuliki 2, Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 2.8: Ke to e lelei ange ‘a e fengāue’aki mo e kakai Tonga ‘i muli

‘Oku tokolahi e kakai Tonga ‘oku hiki ki muli talu mei he ngaahi ta’u ki mu’a ‘o fakafuofua ke meimei vāofi pē mo e tokolahi ‘o e kakai ‘i Tonga ni. ‘Oku tau kei vāofipē mo hotau ngaahi kainga nofo muli koe’uhi ko e vāofi mo malohi e ‘ulungaang fakafonua mo e sōsiale. Ko e malohi ‘etau fengāue’aki mo hotau ngaahi famili ‘i muli ‘oku fu’u mahu’inga ke langa’i hake e tu’unga ‘o e mo’ui kau ai e fevahevahe’aki faka’ekonōmika mo fakasosiale. ‘I he ngaahi founa lahi, ‘oku kei hoko atu pē feinga ke fenāpasi ‘a e tuku fakaholo mo e ngaahi feliuliuaki mo e feveitokai’aki ‘i he kuohili, makatu’unga ‘i he lahi ‘o e ngaahi fokotu’utu’u ngāue fakapa’anga

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 2.8 ‘o e Palani Langa Fakalalakakai ‘a Tonga: Ke to e lelei ange ‘a e fengāue’aki ‘a e kakai Tonga ‘i Tonga mo e kakai Tonga nofo ‘i he fonua muli ke tokoni’i e fakalalakaka faka’ekonōmika mo fakasōsiale ‘i he ongo kulupu’ fakatou’osi.

4.2.3 Poutuliki 3: Ngāue’anga Fakapolitikale

Fakamatala pehē ki he’ene fekau’aki mo e ngaahi poutuliki kehe

Ko e ngāue’anga fakapolitikale ‘oku felave’i mo e founa pule, mafai mo e tu’utu’uni ‘a e lao ‘oku pule’i’aki ha fonua; tu’unga ‘o e totonu ke ngāue’aki, ange hono solova ‘o e ngaahi faikehekehe mo e fakahoko ‘o e fai tu’utu’uni, mo ha founa ke fakatahataha’i ‘o ha ngaahi kulupu kehekehe (kau ai hou’eiki fafine mo e hou’eiki tangata). ‘Oku nau fakakau ‘a e ngaahi faingata’a kehekehe ‘oku felave’i mo e pule lelei: ko e founa hange ko e ngaahi mafai mo pule kuo a’usia, vahevahe mo e fakafetongi’aki, tufotufa ‘o e mafai (Fakataha Tokoni, Kapineta ‘a e Pule’anga, Fale Alea, Fakamaau’anga); founa hono fakahoko mo ngāue’aki ‘o e lao, totonu ki hono tautea’i mo hilifaki ngāue popula. ‘Oku nau to e lave ki he fakalelei ‘o e fekau’aki mo e ngaahi Pule’anga kehe mo e ngaahi kupu fakatu’apule’anga mo e kupu ‘o e malu fakafonua.

Ko e ma’a’, ‘ata kitu’a pea mo ha fa’unga fakapolitikale ‘oku pau, pea fakahoko lelei ai ‘a e pule lelei ko e ngaahi makatu’unga mahu’inga ia ke fokotu’u ai ‘a e ngaahi taumu’a ke langa ai ha ngaahi fa’unga faka’ekonomika mo fakasosiale ‘oku malohi, fekau’aki, tolonga pea mo ngaue’aki ‘a e founa faingofua ange mo ha ngaahi taukei ngaue ‘oku ‘aonga, tekinolosia mo e ngaahi ngāue lalahi ki hono langa hake ‘o ‘etau visone fakafonua. Ko e ngaahi fa’unga faka-Politikale kuopau ke fokotu’u ha founa mahino ke huluhulu’aki ‘a e fakakaukau ‘o e fekau’aki fakalukufua ‘i he va ‘o kinautolu ‘oku tataki’ mo kinautolu ‘oku taki’; fakapapau’i ‘a e totonu ki he koloa, ke lelei ‘a e tu’utu’uni fakalao ki he ngaahi fetōkehekehe’aki ‘i he va ‘o e kakai, malu ‘o e tokotaha mo e koloa, pea nonga mo melino fakalukufua.

Ko ha ngāue’anga fakapolitikale ke malava ‘o ngāue, kuopau ke fengāue’aki fakataha ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘oku lava me’a pea ‘aonga, ngaahi lao mo e me’a ngāue ki hono fakalele ‘o

e ngaahi fakahoko fatongia ‘a e Pule’anga mo e ngaahi potungāue kehe ‘a e Pule’anga. Kuo pau ke fakafaingamālie’i ange ki he tangata’i fonua kotoa. Ko e vaivai, ‘ikai malava, faihala, fakangatangata mo e ngāue faka-Politikale ‘oku ‘ikai taau, fakataha mo e tōnounou ‘i he fakataukei ‘o e fakahoko fatongia ‘a e Pule’anga ‘a e founa vave taha ke ne holoki ‘a e fakalukufua mo tu’uloa ‘etau langa fakalalakaka.

Hili hono talaki ‘o e fuofua Konisitutone ‘e he ‘Ene ‘Afio Tupou I, na’e tuku taimi ai ‘a Tonga ke langa ‘a e ngaahi fakataha’anga ngāue faka-politikale ‘oku fiema’u ke fakalele’aki ha fonua ‘oku ho’ata kitu’a ‘oku fakaeonopooni ange. Na’e lahi pē taimi na’e ‘ikai lele lelei e founa. Neongo ko e fokotu’utu’u na’e ‘uhinga lelei, ka koe’uhi ko e faihala, faka’uli’ulilātai ‘a e ngaahi ngāue mo e tu’utu’uni pea tupunga leva mei ai ‘a e ‘ikai malava ke fakahoko lelei ‘a e ngaahi fakahoko fatongia. ‘Ika ngata ai, kuo fakatupunga ai hono maumau’i ‘etau langa mo e feinga ke fakalalakaka’i ‘a e Pule’anga ki ha Pule’anga oku tu’uloa pea fekau’aki. Ko e fakafo’ou Konisitutone fakamuimui, kuo fai ai e laka mahu’inga ki hono to e faka’atā ke malava ngāue’aki ‘o e mafai pea ke fa’u ha ngaahi makatu’unga ke to e mahinoange ‘a ‘ene fakafotunga kitu’a mo ha founa pule ‘oku lelei. ‘Oku kei to e lahi pē ‘a e ngaahi ngāue ke fakahoko.

Konga lahi ‘o e ngaahi polokalama fakafo’ou ‘oku lolotonga fakahoko felave’i ia mo e fakalelei’i ‘o e founa taki hange ko e Pule’i ‘o e pa’anga ‘a e Pule’anga ko ha kongā pē ia hono tokanga’i fakalukufua mo e fakahoko fatongia ‘a e kau ngāue fakapule’anga. Ko e tefito’i liliu fakamuimui ‘o e Konisitutone ‘oku lolotonga fakahoko ia ‘o fakafou ‘i he’etau ngaahi fokotu’utu’u fakapotungāue, kau foki ki ai ‘a e Fakataha Tokoni, Kapineti ‘a e Pule’anga, Fale Alea mo e Fakamaau’anga ko ha kongā ia ‘a e fengāue’aki fakataha ‘a e Pule’anga, mo e founa ‘oku tau fekumi ki ha pule’i ‘o e lao ‘oku malohi, ‘ata kitu’a mo e tali ui ki he Pule’anga mo e kakai kotoa.

‘Oku tau nofo ‘i he feitu’u ‘oku ma’uma’uluta, mo tauhi hotau va ki hotau ngaahi fonua kaunga’api mo māmani foki. Ko e va fetauhi’aki ko ‘eni na’e langa ia mei he’etau kau atu ki he tauhi ‘o e melino fakamāmani lahi. Ko e taha e tefito’i makatukia’anga fekau’aki mo ‘etau malu ‘oku fakatupunga ia meia kinautolu kuo nau faka’amu ke ngāue’aki ‘etau ngaahi koloa ‘i ‘oseni ‘o ‘ikai ma’u ha ngofua, mo e lahi ‘o ‘etau vakai ki he lahi ‘o e ngaahi faihia ‘i tu’apule’anga. ‘Oku lele lelei pē hotau va fengāue’aki mo hotau ngaahi hoa langa fakalalakaka, tatau pē tokoni taau taha mo e ngaahi hoa tokoni ki hono poupou’i ‘etau tu’unga fakalalakaka mo tupulaki ki mu’a ki ha founa ngāue ‘oku sio fakalukufua ange mo tu’uloa foki. ‘Oku tau hounga’ia ‘i he ngaahi tokoni ko ‘eni lolotonga ‘oku tau lave’i pē ‘a e ngaahi fakangatangata na’e malava ke hoko ki hotau fonua, tautautefito ‘i he taimi ‘oku ‘ikai ke tatau ai ‘etau manako.

Ke fakapapau’i ‘oku fakalukufua ange e faingamālie ki he ngaahi fai tu’utu’uni , lao mo maau mo e kotoa ‘o e fua fatongia ‘a e Pule’anga, ko e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga hono II Poutuliki fika 3 Taumu’a Fakapotungāue ‘oku ne fiema’u ‘a e poupou ‘a e ola ‘o e fakahoko fatongia ‘a e Pule’anga ke fakahoko hono to e vakai’i ke fakapapau’i ko ‘enau fakahoko fatongia ‘oku fakahoko lelei ki he kotoa ‘o e ngaahi kupu fekau’aki pea ko e kotoa ‘o e ngaahi kupu ‘oku ‘i ai honau le’o mo ‘enau tokoni ki he founa fakapolitikale.

Poutuliki 3: Ngaahi Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue Fakapolitikale

Poutuliki 3, Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 3.1: *Lahi ange lava me’a, ‘aonga, ma’ama’a, faitotonu, ‘ata kitu’a mo tokonia ‘a e ngaahi fakahoko fatongia ‘o fakatefito ‘i he ngaahi taumu’a mahu’inga taha*

Kotoa ‘o e ‘ū fonua ‘oku fiema’u ke hokohoko atu hono fakalele lelei ‘enau fua fatongia. ‘I he ngaahi fonua hangē ko Tonga ni, ko e Pule’anga ‘oku nau fakahoko ‘a e tefito’i fatongia, ko e fiema’u ni ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito. Tānaki atu ki he founa tataki lolotonga, ‘oku tokonaki ai ‘e he Pule’anga ha ngaahi koloa mo e fakahoko fatongia lahi, ‘o fakahangatonu pē fakafou ‘i he ngaahi kautaha ‘a e Pule’anga’. Ko ha ngāue fakapule’anga ‘oku lele lelei, ‘o fakatefito ‘i he ngaahi taumu’a fakafonua, ‘oku ne ‘omi e faingamālie ki he taha kotoa, ‘oku mahu’inga ia ki he ngaahi taumu’a ‘o ‘etau visone.

Ola ‘o e Fokotu’utu’u Fakangāue’anga 3.1 ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalakalaka ‘a Tonga: Ko ha ngāue fakapule’anga ‘oku lava me’a, ‘aonga, ma’ama’a, faitotonu mo ‘ata kitu’a ‘a e fakahoko fatongia ‘o fakatefito ki he ngaahi fiema’u vivili, fakahoko fatongia tatau pē ki he kolomu’a mo e toenga ‘o e fonua, mo fakamalohi’i ‘a e tukupa ke fakalelei’i e fakahoko fatongia pea malava ke lelei ange hono fakahoko ‘o e ngaahi taumu’a ola ‘a e Pule’anga kakai kotoa.

Poutuliki 3, Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 3.2: *Fakalelei’i ‘o e lao mo e maau pea ko e malu ‘o e Fonua ‘oku fakahoko lelei*

Ko e pule’i ‘o e lao, mei he tu’utu’uni ngāue ki he faitotonu, ‘a ia ‘oku hilifaki ‘o ‘ikai ha tailiili pē filifilimānako ki he kotoa ko e me’a mahu’inga ia ha tu’unga mo’ui lelei ange. ‘Oku mahu’inga foki ki hono fakatoka ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ‘i loto ‘i he kakai kenau malava ‘o langa e ngaahi pisinisi mo ha kolo ‘oku malu pea loto ma’u. ‘E malava ke langa ai e fefalala’aki mo e vā fakasōsiale pea faka’ai’ai e fakatupu pa’anga ‘i he me’a faka’ekonōmika mo e ngāue fakasōsiale. Ko e ngaahi sosaieti ‘oku fakava’e’aki e falala’anga ‘okungāue lelei ange ‘i he ngaahi sosaieti ‘oku ‘ikai pule’i fa’iteliha, mo ngāue’aki ‘a e ngaahi ngāue ta’efaitotonu.

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 3.2 ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalakalaka ‘a Tonga: Ko e fakakaukau hono fakahoko mo fakamalohi’i e lao mo e maau ‘oku fakalukufua ange, taau mo ‘ata kitu’a ‘a e to’onga ‘e malava tokoni ke fakalelei’i ngaahi vākovi, vave ange hono tautea’i mo fakafou ‘akinautolu kuo nau maumau’i e lao, lolotonga ia hono tokoni’i ‘a e kakai kenau fakahoko ‘enau ngaahi ngāue faka’aho ‘o ‘ikai ha tailiili pe filifili manako mei he Pule’anga.

Poutuliki 3, Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 3.3: *Ko ‘ene mahino ange ko ia ‘a e tu’unga ‘o e fengāue’aki pea mo e kakai fakalukufua, pea ‘e malava leva ke lelei ‘a hono vahevahe ‘o e ngaahi fatongia ‘o e Pule’anga.*

Koe’uhi ko Tonga ni ko e fonua si’isi’i pea ko hono ma’u’anga mo’ui ‘oku fakangatanga, ‘oku si’isi’i ‘a e faingamālie ki ha founa pule lelei mei he tu’unga ‘o e Fonua fakalukufua. Ka ‘i he taimi tatau, neongo ko e konga hono tufotufa ‘o e ngaahi fakahoko fatongia ‘a e Pule’anga ‘oku mahu’inga ‘o fakatefito ‘i he natula hono vahevahe ‘o e fonua pea ke fakapapau’i ko e taha kotoa ‘oku faingofua kenau ma’u faingamālie ki he founa fakalele ‘o e ngaahi fakahoko fatongia. Ko e ngaahi founa tataki ‘a e Pule’anga ‘i Tonga ni ‘oku fai tokonia ‘i he fengāue’aki mo e kau Pule fakavahe moe ‘Ofisa kolo kotoa ‘i he fonua. Ko

hono fakalelei'i 'o e ngaahi 'ofisi ma'ae kau memipa 'o e Fale Alea 'i he takitaha vahenga fili 'oku tokoni ia ki hono langa hake 'o e va fengāue'aki kitu'a 'a e Pule'anga ke lahi ange e taliangi ki he ngaahi fiema'u 'a e fonua. 'Oku kei lahi pē 'a hono fiema'u ke fakahoko 'a hono fakamalohia 'o e ngaahi me'a ni ke fakapapau'i 'oku fakafaingamālie ange ki he taha kotoa 'i he fonua. Ko e lahi 'o Nuku'alofa 'oku to e lahi ange e fakafehū'i fekau'aki mo e founa lelei taha ki hono fakapapau'i 'oku kafataha hono tokanga'i 'o e kolomu'a.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 3.3 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga: Tufotufa taau 'o e mafai mo e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga 'i he ngaahi tu'unga kotoa 'aki hono fakaai 'o e ngaahi faingamālie lelei ange ke longomo'ui mo loto'i fie kau fakataha mo e toenga 'o e fonua, pea ko e ngaahi fiema'u fakalotofonua ke malava fakahoko 'i he vave taha ma'u pē 'i he kolomu'a mo e tukui kolo.

Poutuliki 3, Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 3.4: Ke fakaonopooni pea mo fe'unga 'a e Konisitutone, pea ko e ngaahi lao mo e tu'utu'uni ke ho'ata mei ai 'oku nau muimui ofi ki he tu'unga fakamāmani lahi 'o e ngāue fakatemokalati

Ko e Konisitutone mo e ngaahi me'angāue fakalao kuo ne fakatoka ha ngaahi fa'unga ki he fengāue'aki fakapolitikale, fakasōsiale mo e faka'ekonōmika. 'Oku ne to e tokoni ki hono malu'i 'o e kakai mo e 'ata kai mei hono ngāue hala'aki mo maumau'i. Ko e tefito'i fakalalakaka 'i he Konisitutone mo e fakalelei politikale kuo a'usia hili 'a e fili 'i he 2010. 'Oku kei to e lahi pē ngaahi ngāue ke fakahoko mo fakakakato kae malava ke a'usia ha Konisitutone mo ha me'angāue fakalao 'oku taau ki ha Tonga 'i he tu'unga fakalalakaka pea ke ne fakakau e taha kotoa. 'Oku kau ki heni hono fakalelei'i 'o e fa'unga ki he fakamaau'anga 'oku malava ke fakafaingamālie ange pea faitatau mo e tu'unga 'o hono fakahoko lelei 'i he ngaahi fonua Kominiueli.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 3.4 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga: Ke fakaonopooni pea mo fe'unga 'a e konisitutone, ngaahi lao mo e tu'utu'uni, pea ke 'ata hā ai 'oku nau muimui ofi ki he tu'unga fakamāmani lahi 'o e ngāue fakatemokalati ki he ngāue'anga fakapolitikale, 'oku ne tokonaki ha fa'unga fakalao 'oku lava me'a pea'aonga pea ke fakaai ha ngaahi faingamālie ki he taha kotoa, totonu 'a e tangata mo e malu 'oku taau ki he tu'unga mo'ui 'oku lelei ange, 'o hange ko hono faitokonia 'a e langa fakalalakaka 'o e ngāue'anga 'oku fe'unga fakatatau ki he fiema'u 'o ha Tonga 'oku fakalalakaka ange 'i ha to'onga melino, fakatupu lelei mo 'aonga.

Poutuliki 3, Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 3.5: Fakalelei'i 'a e ngaahi va fengāue'aki pea mo e ngāue fakataha 'i he Fakataha Tokoni, Kapineti, Fale Alea pea mo e Fakamaau'anga.

Ko 'etau fa'unga fakapolitikale na'e fo'u ia 'aki hono vahevahe 'o e mafai 'i he Pule'anga, Fale Alea mo e Fakamaau'anga mo 'Ene 'Afio 'a e Tu'i ko e taki ia 'o e fonua, 'o poupou'i 'e he Fakataha Tokoni. Ko e founa ngāue ko 'eni na'e 'osi fakahoko ko e ngaahi fakalelei lahi lolotonga 'a e fakafo'ou 'o e konisitutone fakamuimui. Ke malava 'o a'usia 'eni, ko e feau 'o e ngaahi va fengāue'aki 'oku ho'ata 'a hono faka'ilonga'i fakamāmani lahi 'o e temokalati fakakonisitutone mo e pule'i fakatu'i 'oku fiema'u ke tupu mo liliu māmālie 'i he ngaahi fa'ahi kotoa. Ko e taha 'eni ha founa 'oku hokohoko atu hono ngāue'aki 'oku mahu'inga ia ki he 'ene felave'i mo e fakalelei 'o 'etau ngāue'anga fakapolitikale 'i ha founa 'oku poupou'i 'a e taki lelei, tali ui ki he kakai pea ho'ata kitu'a pea mo ha langa fakalalakaka 'oku 'ataa ange ki he taha kotoa mo ha Tonga tu'uloa.

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 3.5 ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga: Fakalelei’i ‘a e ngaahi va fengāue’aki’i he vaha’a ‘o e Fakataha Tokoni, Kapineti, Fale Alea mo e Fakamaau’anga ko e ngaahi kupu ia ‘o e Pule’anga koe’uhi kenau ngāuelelei fakataha ki hono teke ‘o e visone ‘a e tangata’i Tonga.

Poutuliki 3, Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 3.6: Lelei ange ‘a e fengāue’aki mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalalakaka.ke fakapapau’i ko ‘enau polokalama ngāue ‘oku muimui ofi ‘i he ngaahi ‘as’enita ngāue ‘a e Pule’anga

Ko ha fonua iiki ‘oku kei langalanga hake, kuo tau lavengamonu he ngaahi tokoni fakalalakaka mei he ngaahi hoa tokoni taau taha pē ngaahi kulupu tokoni. ‘Oku tau hounga’ia he ngaahi tokoni ko ia, tatau pē i he tokoni pa’anga mo e fale’i. Neongo ‘oku ‘ikai ke faingofua ma’u pē ke tokanga’i ‘a e ngaahi tokoni ko’eni ke fakapapau’i ‘oku ‘aonga e tokoni pea tokoni’i ‘a e langa fakalalakaka. Ke langa hake ‘a e ngāue fakataha, fakafa’ahinga mo fakatahataha’i ‘o e ngaahi tokoni mei tu’apule’anga mo e tokoni fakalalakaka, fakataha mo e vahevahe taau ki he Fonua ‘oku fu’u mahu’inga ki hono fakalelei’i ‘a e tokoni mai ‘a e ngaahi hoa fakalalakaka ki he’etau visone.

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 3.6 ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga: Fakalelei’i ‘a e fengāue’aki mo e fevahevahe’aki mo hotau ngaahi hoa fakalalakaka ke fakapapau’i ko ‘enau tokoni ‘oku fakatatau ki he’etau ngaahi fiema’u pea ke muimui pau ki he tu’unga fakamāmani lahi kuo fokotu’u ‘i he ngaahi tu’utu’uni mo e aleapau fakamāmani lahi.

Poutuliki 3, Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 3.7: Fakalelei’i ‘a e va fekau’aki fakapolitikale, fakataumalu’i fonua ‘o ‘ikai Ngata pē ‘i he Pasifiki kae pehē pē foki mo e fakamāmani lahi.

‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamanamana ke ‘ohofi kitautolu mei hotau ngaahi fonua kaunga’api. Ko e tefito’i tailiili fakamanamana ‘e ua ‘oku felave’i ki he (i) toutai ta’efakalao ‘i hotau potu tahi faka’ekonōmika pea mo e ‘atā ke fai ha keli makakoloa ‘i kilisitahi ‘i he kaha’u. Ko e sai taha ketau fakapapau’i ‘a e ngaahi fakalalakaka fo’ou ‘o ‘etau fekau’aki fakamāmani lahi pea mo e malu ‘a hotau Pule’anga ‘oku pule tau’ataina ‘aki hono poupoua ‘a hotau va fengue’aki mo hotau ngaahi fonua kaunga’api ‘i he Pasifiki mo muli foki. Lolotonga ko e tefito’i fatongia ‘eni ‘o e Potungāue ki Muli, tokoni ‘oku mahu’inga ‘a e fekau’aki ‘a e kakai mo e Fale ‘o ‘Ene ‘Afio, ko e fatongia ‘oku fakahoko ‘e he Kau Tau ‘A ‘Ene ‘Afio, mo e ngaahi va fengāue’aki mo e kau Polisi, Kasitomu mo e toenga ‘o e ngaahi hoa ngāue mei muli. Ko ‘etau fekau’aki fakafonua mo fakamāmani lahi ki he tauhi ‘o e melino ‘oku ne fakangofua kitautolu ke fengāue’aki ki he tokoni mei muli ke langa hake ‘a e potō’ingāue ‘i he Kau Tau ‘A ‘Ene ‘Afio ‘a ia ‘oku ne tokoni’i ‘a e ngāue ki he fakatu’utamaki ‘i Tonga pea fakalahi e potō’i ngāue ‘a e kau sōtia lolotonga mo tutuku pea (ii) Ko e hū mai ‘a e ngaahi faihia ke ne uesia ai ‘a e malu ‘o e Fonua mo hotau vā mo māmani.

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 3.7 ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga: Fakalelei’i ‘a e vā fekau’aki fakapolitikale mo e fakataumalu’i fonua ‘o ‘ikai ngata pē ‘i he Pasifiki kae pehē foki mo māmani’o kau ai ke lelei ange vā fengāue’aki mo e ngaahi Pule’anga kehe mo e ngaahi kautaha fakavaha’apule’anga, ke vakai’i ‘oku ‘aonga ‘etau memipa ‘i he ngaahi fonua fakamāmani lahi, malava ke kau ‘i he poupou ki he ngaahi fonua kehe mo hokohoko atu ‘a e fakalelei ki he ngaahi fiema’u fakavaha’apule’anga malu mo e pule tau’ataina.

4.2.4 Poutuliki 4: Ngāue Lalahi mo e Tekinolosia

Fakamatala pea mo 'ene fekau'aki mo e ngaahi Poutuliki kehe

Ko e ngaahi ngāue lalahi 'oku kau ki ai 'a e ngaahi naunau fakaeonopooni hange ko e ngaahi naunau faka'uhila , fa'unga fakapotungāue, ngaahi langa, hala pule'anga, mala'e vakapuna mo e ngaahi taulanga,'uhila mo e vai,ngaahi naunau fai'anga sipoti, ngaahi loki ako , falemahaki mo ha to e ngaahi langa lalahi 'oku fiema'u ke fakalele'aki ha sosaieti mo ha 'ekonōmika lelei . 'Oku makatu'unga hono ngāue'aki moe tolonga 'i hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue lalahi 'o fakatatau ki he tu'unga oku 'i ai 'a e tekilosia pea pehē foki ki he ilo mo e taukei fakatautaha. Koe tekilosia foki 'oku kau kiai 'a e ngaahi me'angāue fakaeonopooni, kau ki ai e ngaahi misini, ngaahi fokotu'utu'u moe founa kihe feliuliuaki e ngaahi me'angāue ki he to e lelei ange e fakahoko fatongia pea mo hono founa ngāue'aki ki hono fakalele'aki ha ngāue'anga mo e ngaahi taukei fakaetangata 'i ha founa 'oku ne fakakau kotoa 'a e tokotaha kotoa mo e to'onga e tu'uloa ai.

Ko e ngaahi tekilosia mo e ngaahi ngāue lalahi 'oku na ngāue fakataha mo e taukei fakaetangata kene malava 'o fakamahino 'a e founa ki hono ngāueaki 'a e koloa fakaenatula mo e 'ataakai 'i ha fakakaukau 'o e founa fakalukufua mo e to'onga e tu'uloa ai. Koe fa'ahinga tekilosia pē ngaahi ngāue lalahi 'oku fili pea mo e feitu'u 'oku ngaue'aki ki ai, oku 'i ai hono ngaahi ola mahu'inga ki hono poupou'i 'o e founa fakalukufua mo tu'uloa 'i he ngāue'anga. 'Oku kau 'eni 'i he ngaahi fakakaukau mahu'inga ki Tonga ni fakatatau kihe tu'unga 'oku 'i ai hotau fanga ki'i kolo 'ene iiki pea oku to e vahevahe 'i he ngaahi tukui motu . Kapau 'e vahevahe e ngaahi ngāue lalahi o fu'u fakamamafa kiha feitu'u pē e taha pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'amanaki lelei kiha'ane ola mo ha'ane tokoni ki hono teke mo langa hake 'a e fakalalakaka ke tupu pea mo tu'uloa. 'I he tafa'aki e taha, 'okapau te tau matu'aki fakafalala ki he ngaahi ngāue lalahi ke ne langa hake e fakalalakaka 'i he ngaahi feitu'u mahu'inga,'oku tau fakangatangata ai heni 'a e ngaahi faingamālie ki he ngaahi feitu'u kehe. Ko ha fakatātā mahino 'e 'ikai ke malava ke fo'u ha mala'e vakapuna ki he ngaahi 'otu motu takitaha ka kuo pau pē ke langa e ngaahi taulanga pē ko ha uafu 'i he hu'anga mei 'oseni. Ko e fakalalakaka fakalukufua 'oku fiema'u ki ai 'a e tu'unga ma'ulalo fe'unga 'o e ngaahi ngāue lalahi. Ko e ngaahi feliuliuaki 'i he tekilosia 'oku ne 'omai 'a e ngaahi faingamālie ki hono tokoni'i 'a e ngaahi kolo iiki 'i ha tu'unga 'oku ma'ama'a pea 'oku ne teke ai 'a e ngāue fakataha mo e kau ki ai. Ko e ngaahi fakatātā 'oku kau ki ai 'a e fakahoko 'o e ngāue ki he ako moe mo'ui 'o fou 'i he tekilosia 'o e fetu'utaki, pea mo e fakalalakaka 'o e ngaahi ma'u'anga ivi iiki.

'Oku 'ikai ha'atau faikehekehe pe ko ha'atau makehe'anga 'i he feinga ko 'eni ke fetaulaki pea felālāve'i mo potupotutatau 'a e ngaahi tapa kehekehe 'o e fakalalakaka.Ko e ngaahi fehikitaki mei he 'otu motu mei tahi ki he ngaahi kolo lalahi 'i he 'elia 'o Nuku'alofa pea pehē ki he kolo iiki 'i Tongatapu 'oku kei hokohoko pē,'o hangē ko ia 'oku lolotonga 'i he 'ū fonua kehe 'i māmani. Ko e ngaahi fehikitaki ko 'eni 'oku makatu'unga ia mei he fakangatangata e ngaahi faingamālie 'i he ngaahi kolo 'i he fanga ki'i 'otu motu iiki,ka ko e palopalema 'o e ngāue ko 'eni, he 'oku ne uesia 'a e palani mo e ngaahi fokotu'utu'u ki ha feitu'u fe'unga ke langa ai 'a e ngaahi ngāue lalahi ke feau 'a e tupu tokolahi 'a e kakai 'o e Fonua.

Ko e 'atāange 'a 'etau faka'uhinga ha fa'ahinga me'a, ko 'ene faingofuaange ia ke tau mahino'i, tali pea mo ngāue'aki 'a e ngaahi founa 'oku to elelei ange mo mataotaoange ke 'analaiso mo solova'aki 'a e ngaahi palopalema 'oku ne kei fakatuai'i 'a e fakahoko ngāue. Pea ko 'etau tali lelei ke ngāue'aki 'a e ngaahi founa ngāue'oku to elelei ange, 'e to elelei ange ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'e fakahoko. Pea 'e malava leva 'i he tu'unga ko 'eni

ke to e lahi ange ‘a e ngaahi koloa pehē ki he ngāue ‘e malava ‘o tuku atu mo fakahoko ke ‘inasi ai ‘a e Tonga kotoa. ‘E malava ke tau fakahoko pea mo a’usia ‘a e ‘uuni lelei ni, kapau te tau fili ‘a e tefito’i tui pea mo e ‘ulungaanga te na tokoni’i kitautolu ke fakalalakaka ‘I he tapa kotoa pe ‘a ‘etau ilo, poto’ingāue pea mo hotau ‘ulungaanga.

Ka neongo ia, ko e tekinolosia pea mo e ngaahi ngāue lalahi, ‘oku ‘ikai ke ma’ama’a pe faingofua ke langa pē fokotu’u pea tauhi ‘i he taimi tatau. ‘E fiema’u ki heni ‘a e ngaahi taukeingāue’oku si’isi’i ke ma’u fakalotofonua. Kapau ‘e ngāue hala’aki ‘a e ngaahi ngāue langa lalahi ko ‘eni ke ne maumau’i’a hotau ‘ātakai pelepelengesi, pea te ne uesia lahi foki ai ‘a e mo’uilelei ‘a e tokotaha kotoa. ‘Oku matu’aki mahu’inga ‘aupito ke tokangaekina pea mahino’i lelei ‘a e palopalema ni ‘e he ngaahi Fonua iiki mo langalanga hake hangē ko Tonga ni. Ko e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka II, na’e fa’u’aki ia ‘a e mahino fakalukufua ki he lelei mo e nunu’a kovi ‘o e kehekehe ‘a e ngaahi ‘ilo, ’ulungaanga, tekinolosia mo e ngaahi ngāue lalahi.

Ko e ngaahi Fokotu’utu’u Ngāue ‘oku hā atu ‘i he Poutuliki hono 4 ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga II, ‘oku nau kau fakataha ke fakapapau’i ‘e tu’uloa pea mo fekau’aki ‘a e ngaahi fakahoko fatongia ‘a e Pule’anga pea ke fakapapau’i ko e ngaahi ngāue lalahi pea mo e tekinolosia ‘oku ‘atā ki he tokotaha kotoa pe ke ne ngāue’aki ‘o fakatatau ki he totongi ‘oku tuku mai.

Ngaahi Ola ‘o e Fokotu’utu’u Fakangāue’anga ‘i he Poutuliki 4

Poutuliki 4, Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 4.1: Ko ha ma’u’anga ivi ‘oku falala’anga, malu pea ma’ama’a ange.

Ko e ma’u’anga ivi ko e taha ia e ngaahi me’angāue mahu’inga ki hono kamata’i e fakalalakaka ‘o ha Fonua ‘oku longomo’ui pea mo e tu’unga ma’olunga ‘o e mo’ui, ‘oku ne lava ke fakafaingamālie ‘a e ngue’aki e ngaahi naunau faka’uhila ki he ako, mo’ui ,founga pule’i ‘o e me’akai mo e fakafiefia. ‘Oku to e tokoni’i foki ‘a e ma’u’anga ivi kekelele ange ‘a e fetu’utaki mo fakafaingofua’i ‘a e fe’aveaki fakalotofonua pea pehē ki he ngaahi ‘otu motu iiki. Ko e ma’u faingamālie tatau ki he ngaahi ma’u’anga ivi ko e konga mahu’inga ‘o ‘etau Visone.

Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 4.1 ‘o e Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga:

To e falala’anga ange, malu ange, ma’ama’a ange pea mo tofuhia foki ‘i he ngaahi ngaue ki he ma’u’anga ivi ‘a ia ‘oku langa fakatatau ki he tuifio ‘a e ma’u’anga ivi fakataumu’a ke to e lahiange ‘a e ma’u’anga ivi fakanatula.

Poutuliki 4, Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 4.2: Ko ha fefononga’aki ‘oku falala’anga, malu pea ma’ama’a ange ‘i hono a’usia ‘e he kakai ‘o e fonua

‘Oku makatu’unga ‘a e a’usia e ngaahi faingamālie ki he fefononga’aki mei he to e lelei ange ‘a e ngaahi naunau me’angāue oku ngāue’aki mo e fe’au’auhi ‘i he fakahoko fatongia pea ‘oku to e mahu’inga ki he mālohi ange mo e tupu fakalukufua faka’ekonōmika ki he fonua, kae pehē ki he to e fakalalakakaange ‘a e tu’unga ‘o e moui fakakātoa. Ko e lelei ange e me’angāue mo e naunau ki he fefononga’aki ‘oku ne fakalalakaka’i ai ‘a e founga fehokotaki ‘i he fakaloto-fonua, ’otu motu peamo e ngaahi fonua kaunga’api. ‘Oku to e fakafaingamālie’i ai mo e fefononga’aki ‘a e kakai ‘i he ngaahi ‘uhinga faka-ngāuemo e fakatautaha, tokoni’i ki he to e holo ange totongi ‘o e koloa pea to e fakalahi mo e ngaahi faingamālie ki he kau folau ‘eve’eva pea mo e uta ‘o e ngaahi koloa ki tu’apule’anga. ‘I he a’usia fakalotofonua ‘oku

fiema'u e ngaahi naunau/ me'angāue ki he fefononga'aki ke to e malu pea falala'anga kae malava ke tokoni ki hono ma'u e visone.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 4.2 'o e Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga: Ke to e falala'anga, malu pea to e ma'ama'a ange 'a e naunau/me'angāue ki he fefononga'aki 'i he 'otu motu takitaha, fehokotaki fakalotofonua pea mo e fehokotaki mo e ngaahi fonua 'i tu'apule'anga 'i he 'ea pēko e tahi kene fakalalakaka'i e fefonga'aki 'a e kakai mo ehū holo 'a e ngaahi koloa.

Poutuliki 4, Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 4.3: Ko ha fakamatala, fetu'utaki fakatekinolosia 'oku falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'i hono a'usia 'e he kakai 'o e Fonua, pea ke ngāue'aki 'i he founa 'ilo fo'ou

Ko e ngaahi naunau ki he fefononga'aki hange ko e saliate uta misini, vakapuna mo e vakatahi, 'oku kau ia he ngaahi founa fetu'utaki 'oku mahu'inga he 'oku ne fehokotaki ai 'a e kakai 'i he fakaloto fonua kae pehē ki he ngaahi fonua 'i tu'apule'anga .Ko e ngaahi ma'u'anga fakamatala mo e tekinolosia ki he fetu'utaki 'i he fakaonopooni 'oku fu'u mahu'inga ki he tu'unga fakalalakaka 'o Tonga. 'Oku to e tokoni lahi ki hono fakafaingofua'i e ma'u fakamatala neongo 'a e fevamama'o'aki.'Oku to e tokoni ki he fakalalakaka ki he 'ilo, founa fakahoko ngāue mo e fefakatau'aki. Ko e holo lahi ki he totongi 'o e tekinolosia pea mo e lelei 'oku ne tanaki ki he fakahoko fatongia, 'oku fu'u mahu'inga ke ngāue'aki kihotau fonua mei he tu'unga faka'ekonōmika 'oku 'i ai pea mo e fiema'u ki he fakahoko fetu'utaki ke fakafaingamālie ki he taha kotoa pea pehē ki he ma'u 'initaneti.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 4.3 'o e Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga: Ke to e falala'anga, malu pea to e fakafaingamālie fakapa'anga ange 'a e ngaahi ma'u'anga fakamatala, tekinolosia ki he fetu'utaki pea ke malava 'o ngāue'aki 'i ha founa 'ilo fo'ou 'oku malava ke ne fakaa'u e fetu'utaki ki he fakalotofonua pea to e fakavaha'apule'anga pea mo e fakafaingamālie'i ange e fakahoko fatongia 'a e Pule'angamo e ngaahi pisinisi tautaha ke toe vāofi ange mo e ngaahi kolo.

Poutuliki 4, Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 4.4: Ko ha fa'unga langa pehē ki he ngaahi fa'unga kehe 'oku falala'anga, malu pea mo ma'ama'a ange 'i hono a'usia 'e he kakai 'o e Fonua.

'Oku kau ki heni 'a e ngaahi fa'unga/palani langa ki he ngaahi fale nofo'anga, 'ofisi, falekoloa, ngaahi ngāue'anga ngaahi koloa, falemahaki, kiliniki, ngaahi ako, mala'e sipoti mo e ngaahi naunau ki he sipoti. Ko e ngaahi kautaha langa 'oku nau ngaue'aki e tekinolosia totonu 'oku malu mo taau ki he langa, 'oku ne hakeaki'i 'a e ngaahi fakahoko fatongia mei he ngaahi kautaha langa ko ia, tokoni'i ke to e lelei ange ngaahi me'angāue, to e si'isi'i ange ngaahi ma'u'anga ivi oku ngāue'aki ki he fakahoko fatongia pea to e lava kene matatali ha fakatamaki fakaenatula 'oku 'amanaki ke hoko. Ko e lahi ange ma'u faingamālie ki he ngaahi fale ko 'eni 'e tokoni ki he ngaahi kulupu 'oku fiema'u vivili, kae pehē ke pou pou ki he langa hake e tu'unga fakalalakaka ki he tu'unga faka'ekonōmika fakakātoa.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 4.4 'o e Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga: Taumu'a Ola Fakapotungāue : Ke to e falala'anga ange, malu pea to e ma'ama'a ngaahi langa mo e ngaahi fa'unga kehe ,pea ke ne ma'u e kongā lahi ki he tu'unga fakalotofonua, tokoni ki he holoki e totongi 'o e naunau, monomono mo e ngaahi fakamole, malava lelei kene matu'uaki ha fakatamaki

fakaenatula pea to e fakalalakaka'i e founa fakahoko fatongia mo e fakafaingamālie'i ke lava e taha kotoa 'o ma'u e faingamālie tatau

Poutuliki 4, Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 4.5: Ke to e lelei ange 'a hono ngāue'aki e fekumi mo e fakalalakaka 'o fakamamafa ki he ngaahi fiema'u 'oku mahu'inga taha

'Oku fakangatangata 'a e lelei 'oku ma'u mei hotau kakai kenau kau 'i he tau ngaahi fakatotolo ki he ngaahi 'ilo fo'ou 'i ha tu'unga ma'olunga ki he langa hake hotau fonua 'o makatu'unga ko e ngaahi fekumi ni kuo osi fakahoko ia 'e he kakai kehe . Ka 'oku fiema'u ketau vivili mo taumu'a ke fekumi ki ha ngaahi 'ilo fo'ou kene fua tautau 'aki e ngaahi tu'unga fakalotofonua pea ke to e malava o fengāue'aki mo e ngaahi fonua 'oku 'i he tu'unga fiema'u tatau. Ko e kongā 'eni ke 'ilo fo'ou ke paotoloaki 'a e fakalalakaka.

Ola 'o e fokotu'utu'u fakangāue'anga 4.5 'o e Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga: Ke to e lelei ange founa fakatotolo ki he ngaahi ilo fo'ou 'oku fakamamafa ki he ngaahi fiema'u vivili pea to e tokoni'i ke to e solova e ngaahi matavaivai ki ha tu'unga fakalalakaka ki he ngaahi ngāue'anga kae pehē ki hono gaue'aki fakalelei e ngaahi koloa mo e 'ataakai.

4.2.5 Poutuliki 5: Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai

Fakamatala pehē ki he'ene fekau'aki mo e ngaahi poutuliki kehe

Ko e tupulekina pea mo e fakalalakaka 'a hotau 'atakaii, 'oku fakatefito pē ia mei natula pea mo 'ene ngaahi koloa. 'Oku lahi 'aupito 'a e ngaahi koloa ko ia, kau ai 'a e kelekele, ngatai, hakau, vaimelie, 'ea, makakoloa, 'akau pea pehē ki he monumanu. 'Oku kau ai heni 'a e ngaahi tu'unga fakasiokalafi hange ko e fa'unga 'o e fonua, ko e lahi pea mo e mafola 'a e ngaahi otu motu, pea pehē ki he vamama'o mei he ngaahi motu lalahi kae'uma'a 'a e fakamatala 'ea fakalotofonuapea pehē ki he tu'unga fakalukufua 'o e fakamatala 'ea. Lolotonga 'oku malava pē ke fakakau 'a e kelekele ko e kongā pē ia 'o e koloa fakaenatula, ka 'i he taimi tatau ko e kelekele ia ko e taha'i koloa mahu'inga 'i he tukufakaholo fakatonga. Pea ko e founa mo e ngaahi lao felave'i pea mo e kelekele kuo hoko leva ia ko e makatuliki malohi mo'oni 'i he'etau nofo fakafonuapea mo e faingamālie ki hono ma'u.

Te tau malava pe fakalahi 'a e tokoni 'a e ngaahi koloa fakaenatula ki he fakalalakaka fakalukufua mo e visone 'a e Pule'anga ki Tonga, o kapau 'e 'i ai 'a e taukei, tekinolosia, naunau ngāue totonu. Ko hono tokanga'i fakalelei 'o e ngaahi koloa fakaenatula pea mo hotau 'ataakai ko e taha ia 'o 'etau tokoni ki hono fakaili kinautolu pea mo fakapapau'i 'e 'inasi ai 'a e to'utanga lolotonga mo e kaha'u 'i hono ngaahi lelei pea ke. Ko e taha hono pule'i 'o e ngaahi koloa ko 'eni ko e kau atu ki hono fakasi'isi'i 'o e maumau mei he ngaahi fakatamaki fakaenatula hange ko e afa, mofuike, tahi lahi pea mo e la'ala'a ka 'oku 'oku totonu ke 'i ai 'a e tokanga mavahe ki he fakautuutuanage 'a e ngaahi nunu'a 'o e feliuliuaki 'o e 'ea

'E faingata'a 'aupito ke tau fakapapau'i 'e malu mo tolonga 'a 'etau ngaahi tefito'i fiema'u pea potupotu tatau foki mo e ngaahi langa fakalalakaka 'oku fakahoko, 'okapau 'e 'ikai ke fe'unga 'a e ngaahi koloa fakaenatula ki ha 'ataakai 'oku malu mo tolonga. Ko e ki ki hono fakatolonga mo tokanga'i ke to elelei ange mo fakalalakakaange 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi koloa ni, 'oku matu'aki mahu'inga ke fakapapau'i ko e founa taau 'oku ngāue'aki mo malu'i'aki 'a hotau 'ataakai. 'Oku mo'oni pea to e fu'u mahu'inga 'aupito 'a e fakakaukau ko 'eni, tautautefito ki he ngaahi fonua iiki, masivesiva 'i he ngaahi koloa fakaenatula pea

faingofua ‘a hono uesia ‘e he ngaahi fakaetamaki fakaenatula kehekehe o to e uesia ai mo e ngaahi pou tuliki kehe.

Tu’unga ‘i he fakangatangata ‘a e ngaahi ma’u’anga koloa fakalotofonua pea pehē ki he pelepelengesi ‘a e tu’unga ‘o e ‘ataakai, ‘oku ‘i ai ‘a e fiema’u lahi ma’ae tokotaha kotoa ke nau ma’u ‘a e potō’ingāuepehē ki he ‘ulungaanga lelei ke ne lava ‘o pule’i mo malu’i ‘a e ngaahi koloa ni. Kau ki heni ‘a hono fakasi’isi’i ‘a e ngāue hala’aki ‘a e mafaii kae vekeveke ke ngāue’aki ‘a e lao ‘i ha founa ‘oku ma’a pea mo totonu. Ko e ngaahi fiema’u kotoa ko ‘eni ‘e matu’aki mahu’inga ‘aupito kapau ko e fiema’u ke ola lelei ‘a e ngaahi fokotu’utu’u fekau’aki pea mo hono toutai’i ‘o e ngaahi koloa ‘o kilisitahi. ‘Oku matu’aki mahu’inga ke fai hono tokangaekina ‘a e tafa’aki ko ‘eni’, he neongo ko e ma’u’anga pa’anga lelei ‘aupito ‘enipea mo vave, ka ‘i he taimi tatau, te ne uesia lahi ‘a e tolonga ‘o e ngaahi koloa’ni pea iku ki ha’ane molia atu ‘o ‘ikai ha lelei ‘e ‘inasi mei ai ‘a e to’utangata ‘i he kaha’u.

‘Oku fiema’u foki mo ha ngaahi tekinolosia pea pehē ki he ngaahi ngāue lalahi ‘oku fe’unga ke na poupou ‘o ‘ikai ke na uesia ‘a e pēlepēlengesi ‘o e ‘ataakai pea malava ai ke faingofuaange ai ‘a e ngaahi ngāue lahi. Ko e potō’i ngāue ‘oku matu’aki mahu’inga ‘aupito ki hono filifili ‘a e ngaahi me’angāue ‘oku totonu pea mo fe’unga ke fakahoko lelei’aki ‘a e fatongia. Koe’uhi ko e tu’unga lolotonga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ngāue, e ‘ikai ‘aonga ke ngāue’aki ha fa’ahinga tekinolosia pē ko ha me’a ngāue mei he ‘u fonuatu’umālie he ‘e lahi angepē taimi ‘e ‘ikai ke fe’unga ia mo e founa ngāue fakalotofonua ‘a ia ko e lelei taha leva, ke fakatonutonu ke fe’unga mo e tukunga ‘o e ngāue. Ko e si’isi’i ange ko ia ‘a e potō’i ngāue pea mo e lotu vekeveke ke fakahoko ‘a e fatongia ‘oku ‘uhinga ia ‘e to e faingata’aange ‘a hono tauhi mo tokanga’i ‘a e koloa fakaenatula pehē pē foki ki he ‘ataakai tu’unga pē ‘i he ngaahi ‘uhinga siokita. Pea ‘i he’ene tu’unga pehē leva, te ne uesia lahi ‘a e kaveinga mo e taumu’a ‘oku feinga mai ki ai ‘a e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘o Tonga II.

Ko e fatongia ia ‘o e poutuliki hono 5 ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘o Tonga II, ke fakapapau’i ko e malu pea hao ko ia ‘a ‘etau koloaa ‘e fakatefito pē ia ‘i he poupou malohi ‘a e ngaahi ngāue ‘e fakahoko ‘e he Pule’anga ‘aki ‘a ‘enau tokanga makehe ke fakapapau’i ko ‘ene ngaahi fakahoko fatongia ‘oku fakataumu’a ke feau ‘a e ngaahi fiema’u ki hono pule’i ‘o e ‘ataakai, mapule’i’o e ngaahi fakatamaki pea pehē pē ki ha to e fiema’u kehe ‘a e Fonua’ fakalukufua.

Ngaahi Ola ‘o e Fokotu’utu’u Fakangāue’anga ‘i he Poutuliki 5

Poutuliki 5, Ola ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga 5.1: Fakalelei’i ‘a e palani mo hono pule’i ‘o e kelekele pea pehē ki he ngaahi feitu’u fakapule’anga

Ko e lao mo e founa ‘o hono pule’i ko ia ‘o e kelekele ‘i Tonga ni, ‘a ee na’e mokoiki ai ‘a Tupou I, na’e fokotu’utu’u ia ke ‘atā pea ke malu’i ai foki mo e ngaahi famili mei he masiva/tukuhausia. ‘Oku lahi ‘a e ngaahi malohinga ‘o e founa ko ‘eni, kau ai ‘a e ‘ikai malava ke faifaiange pea mole faka’aufuli ‘a e totonu ki he kelekele. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi Fonua lahi ‘oku nau ngāue’aki ‘a e founa hono lisi ‘o e kelekele pea tu’unga malohi ai ‘a ‘enau fakalalakaka faka’ekonōmika ; ko e ma’u kelekele fakataautaha ‘oku ‘ikai ko ha makatu’unga lelei ia ‘o ha fakalalakaka. ‘I he tafa’aki ‘e tahaa, ‘oku lelei ‘aupito ‘a hono ngāue’aki ‘o e lisi, pehē pē ki hono leva’i mo palani’i fakalelei’i ‘a e ngaahi feitu’u fakapule’anga fe’unga, feitu’u ki he fefononga’aki pea pehē pē ki he ngaahi fiema’u kehe. Ka koe’uhi ko e ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi ngāue fakapalani lelei pehē, pea mo e ‘ikai ke malava fakalao ‘a hono mapule’i lelei ‘a e ngaahi me’a fekau’aki pea mo e kelekele pea hoko ai ‘a e ngaahi ngāue ta’epalani ‘o iku ai ki he ngaahi langa fakalalakaka ‘oku ‘ikai ke fakapotopoto

pea mole ai mo e ngaahi feitu'u ia na'e totonu ke 'aonga ki ha ngaahi ngāue lalahi pea pehē ki he ngaahi fiema'u fakapule'anga. Ko e ngaahi me'a kotoa ko 'eni 'oku ne fakatua'I 'e ia 'a e fakalalakaka. Ko e fakautuutu ko ia 'a hono fakamahu'inga'i fakapa'anga 'a e taufatungamotu'a 'o e lao ki he kelekele 'oku ne holoki ai 'a e mahu'inga 'o e fa'unga 'o e lao ki he kelekele.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 5.1 'o e Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga: Fakalelei'i 'a e palani felave'i mo hono ngāue'aki 'a e kelekele, 'a hono pule'i pea mo hono tokangaekina'aki ha founa 'oku totonu pea toe mālohi ange 'a ia tene fakapapau'i 'oku lelei ange ai 'a e ngaahi feitu'u fakapule'anga pea pehē pē foki ki he ngaahi feitu'u fakataautaha. 'Oku to e lelei ange ai 'a hano malu'i'o e 'ataakai, pea mo fakapapau'i 'oku tonu pea fe'inga 'a e ngaahi langa 'o e ngāue lalahi, pea mo hono fakalelei'i 'a e tukunga 'oku 'i ai 'a e ngaahi komiuniti pehē pē ki he fakalalakaka 'a e ngaahi pisinisi, pea mo e fetaiaki 'o fengāue'aki fakataha pea mo e tala tuku fakaholo ko ia 'o e fokotu'utu'u ki he kelekele.

Poutuliki 5, Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 5.2: Fakalelei'i hono ngāue'aki 'a e koloa fakaenatula ke tolonga 'a hono ngaahi lelei.

'Oku faingofua foki pea vave 'a hono ngāue ta'efakapotopoto'aki 'a e ngaahi koloa fakaenatula tu'unga 'i he pa'anga lelei 'oku ala ma'umei ai. Hange ko e lahi hono ta 'o e ahi pea mo hono toutai'i 'o e mokohunu. Neongo 'oku lau'ilo pē ki he palopalema ni ka koe'uhi ko e feinga ta'efakapotopoto 'a e fa'ahinga 'e ni'ihi ki ha tupu 'oku to e lahi ange 'o tu'unga ai 'a e palopalema 'o e molia atu 'a e ongo koloa mahu'inga ni. Ko hono tokangaekina ko ia mo hono feinga ke fakaili 'a e ngaahi koloa ko 'eni 'e tokoni ia ki he tolonga pea 'ikai ngata aii ka 'oku to e tufotufa atu ai pea mo e faingamālie ki he tu'umālie ki he tokotaha kotoa pē. Ko hono ngāue tokanga'aki 'a e kelekele, ngaahi kongā tahi nongapea mo e hakau 'oku mahu'inga 'aupito ke fakapapau'i'oku 'ikai ha uesia 'a 'enau fengāue'aki pehē ki he'enua tolonga. 'Oku kau heni 'a hono fakapapau'i ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi maumau 'e hoko ki he 'ataakai, 'aki 'a hono fakalelei'i 'a e palani ki ha vaha'ataimi loloa, taliui ki he ngaahi lao fakapule'anga, pea mo hono 'oatu 'a e ngaahi me'angāue totonu ki he tafa'aki kehekehe ke fakahoko lelei'aki 'a 'enau fua fatongia. Kuo 'osi fakamahino mai 'oku ma'u 'i hotau potutahi 'a e koloa 'o kilisitahi ka ko e ngaahi koloa 'eni ia 'oku 'ikai totonu ke toutai'i fakakōmesiale leva ka kuo vave ni pē ha taimi kuo 'ata ke fakahoko 'a e ngāue ki ai. 'Oku 'i ai 'a e mananvasi'i ki he taimi 'e kamata ai 'a hono toutai'i fakakōmesiale 'a e ngaahi koloa ni 'o hange ko ia 'oku hoko 'i he ngaahi fonua lahi 'i māmani he te ne holoki kotoa 'a e ngaahi feinga ke fengāue'aki kotoa pē pehē ki he feinga ke 'aonga pea mo tu'uloa 'a e tupulekina ko ia 'oku taumu'a ki ai 'a 'etau ngāue.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 5.2 'o e Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga: Vahevahe taau, 'aonga pea kau fakataha atu pea mo e pule lelei 'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi koloa fakaenatula ke hokohoko atu aipē 'a e tafe mai 'a e ngaahi lelei 'o 'ikai ko ha fakatamaki ke tu'unga ai ha taimi loloa ki ha fakaakeake.

Poutuliki 5, Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 5.3: Ke to e ma'aange 'a e 'ataakai pea mo e fakalelei ki hono to engāue'aki 'a e veve

Ko e ngaahi sosaieti tukufakaholo, 'oku fakangatangata pē 'a 'enau veve pehē ki hono uli'i 'o e 'ataakai. Ka kuo hoko 'a e ngaahi fefakatau'aki fakaeonopooni pehē ki hono ngāue'aki, ke

fakautuutu ai ke lahi ange 'a e veve 'o hoko ai 'a hono uli'i 'o e 'ataakai. 'Oku 'i ai 'a e tokanga lahi ki he 'ikai ha tukupa ki ha founa ke pule'i'aki 'a lahi 'o hono lingi noa'ia 'o e veve hono faka'auha 'o e veve 'i ha ngaahi founa fe'unga. 'Oku 'ikai ke lahi 'a e ngaahi feitu'u ke lingi ki ai 'a e veve. 'i he'ene pehē leva 'oku matu'aki mahu'inga leva ia ke fakasi'isi'i, fakalelei'i pea mo to engāue'aki 'o e veve.

Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 5.3 'o e Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga: To e ma'aange pea fakasi'isi'i mo hono uli'i 'o e 'ataakai mei he ngāue 'a e ngaahi 'api nofo'anga pea pehēpē mo e 'u pisinisi makatu'unga pē 'i hono fakalelei'i 'a hono tokanga'i, ta'ota'ofi pea mo hono to engāue'aki 'o e veve, to e fakapapau'iko e ngaahi tu'unga/ makatu'unga 'oku maluange, mo'ui lelei ange pea mo fiemālie ki he kakai kae 'uma'a 'a e kau 'a'ahi mai.

Poutuliki 5, Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 5.4: Fakalelei'i 'a e ngaahi ngāue kae lava ke matu'uaki 'a e nunu'a mo e fakatamaki 'o e feliuliuaki 'o e 'ea.

'Oku kau 'a hotau fonua' 'i he ngaahi fonua lahi 'oku faingofua 'a hono uesia 'e he fakatamaki fakaenatula hange ko e mofuike', peau kula', afa'pea mo e tafea' foki. 'E to e 'alu 'a e ngaahi tu'unga fakatu'utamaki ko 'eni' ki he koviangē 'i he kaha'u tupunga mei he feliuliuaki aipē 'a e 'ea. 'E malava pē ke si'isi'i ange 'a e uesia ko ia 'i he feliuliuaki 'a e 'ea 'i honongāue'aki 'a e ngaahi tekinolosia 'oku toelelei ange, ke to e fengāue'aki malohiangē 'a e ako fakataha' mo hono tokangaekina 'o e ngaahi naunau 'oku talia 'a e faingata'a', ngaahi ngāue lalahi 'oku fe'unga'pea pehē ki hono fakangatangata 'o e ngaahi langa 'oku fakahoko 'i he 'ū feitu'u 'oku ala hoko ai 'a e ngaahi fakatamaki. 'I he taimi ko ia 'oku hoko 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula', 'oku fiema'u ke fai ha ngāue vave ke tokoni'i 'a e komiuniti' telia na'a to e hoko 'o lahi ange 'a e mate, fokoutua fakasino pea pehē ki he maumau. Ko e ngaahi ngāue ko 'eni 'oku mahu'inga tautautefito kiate kinautolu 'oku faingata'a'ia pehē ki he ngaahi kulupu 'oku li'ekina

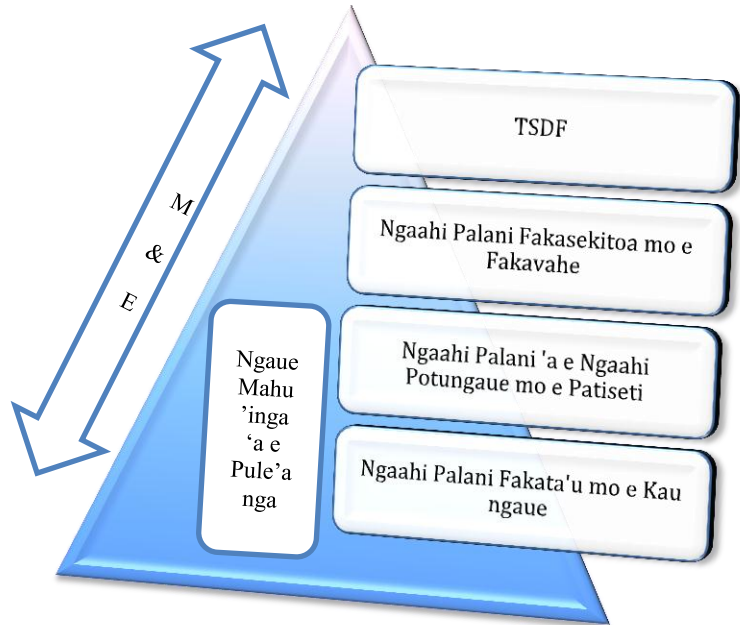
Ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 5.4 'o e Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga: Fakalelei'i 'a e ivi matu'uaki fakafonuapea mo fakakolo ki ha ngaahi maumau 'e ala hoko ki he lelei fakalukufua, tupulekina mo e fakalalakaka tupunga mei he feliuliuaki 'o e 'ea pea kau atu ki ai pea mo e fua mafana pea mo e ngaahi ngāue 'oku hoko 'i tahi.

5 FOUNGA FAKAHOKO FATONGIA ‘A E FA’UNGA PALANI FAKALAKALAKA ‘A TONGA II.

5.1 Fakahokohoko ‘o e Ngaahi Palani Ngāue ‘a e Pule’anga

Ko e Fa’unga Palani Fakalalakaka ‘a Tonga ‘oku ne tataki e ngaahi fakalalakaka fakalukufua ‘a e Pule’anga mo ‘ene fakahokohoko e ngaahi levolo ma’olunga’ ‘i he ngaahi levolo ki lalo’. ‘Oku ne tataki e ngaahi vahevahe ngāue pea mo e pa’anga ‘oku fakahoko’aki e fatongia ‘a e Pule’anga fakatatau ki he ngaahi tefito’i fiema’u. Ko e ngaahi ola ‘oku fokotu’utu’u ‘i he Fa’unga Palani Fakalalakaka ‘a Tonga, ke fakahoko ‘i he ngaahi takitaha lēvolo ‘i he Pule’anga’o fakatatau ki he hokohoko ‘oku vahevahe ki ai,’a ia ‘oku hā ‘i he **Fakatātā 15.**

Fakatātā 15: Fakahokohoko ‘o e Fa’unga Palani

‘I he Pule’anga, ko e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga II ‘oku fokotu’utu’u ke fakahoko fatongia ‘i he ta’u e hongofulu kene tataki ‘a e:

- Ngaahi Palani Faka-Sekitoa mo e Faka-Vahe.
- Ngaahi palani faka-Potungāue fakata’u ta’u tolu mo e Patiseti
- Palani fakata’u ‘a e ngaahi Pule ki he ngaahi tafa’aki
- Ngaahi fakamatala ‘o e founga vakai’i ‘o e fua fatongia
- Fealea’akimuimui’i, sivi’i pea lipooti ke fakahoko ‘i he lēvolo kotoa.

Ko e ngaahi pule’anaga e ni’ihi ‘oku nau faka’amu ke fokotu’u ha asenita ki he ngaahi fiema’u vivili ‘a ia ‘oku ne faka’ilonga’i e ngaahi tefito’i fakakaukau ‘i he Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga II, ke tuku ki ai ‘enua tokanga ‘i he vaha’a taimi ‘oku nau lolotonga fakahoko fatongia ‘i he Pule’anga. Ko e Fa’unga Palani Fakalalakaka ‘a Tonga ko eni ‘oku ne to e tokoni’i ke tataki mo to e vakai’i ‘a e Palani Ngāue Fakata’utolu ‘a e ngaahi Potungāue mo e Patiseti.

Ko e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga II ‘oku fa’u ia ‘i he tu’unga ma’olunga ke ne tataki e ngaahi fakahoko fatongia ‘i he ngaahi lēvolo ma’ulalo, pea ko e ngaahi ola mei he fakahoko fatongia mei he ngaahi lēvolo ma’ulalo ko e ngaahi fokotu’utu’u fakakaukau ia ki he lēvolo ma’olunga. Ko e ngaahi lēvolo takitaha ‘oku fiema’u ke fakahoko fatongia ‘o fakatatau ki he lēvolo ma’olunga pea tokoni ki hono fakahoko e ngaahi fiema’u ‘oku fakama’ala’ala ai kae malava ke ma’u ‘a e visone kuo fokotu’u.

5.2 Vahevahe ‘a e Ngaahi Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue

Ko e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga II ‘oku ‘alu hifo pēia ‘o ngata pē ‘i he lēvolo ‘o e ngaahi ola ‘o e fokotu’utu’u ngāue. ‘Oku malava ke a’usia e ngaahi ola ko ‘eni mei he pou pou mei he ngaahi potungāue ‘a e Pule’anga mo e ngaahi potungāue mavahe pē. ‘Oku mahu’inga ke’ilo ‘oku ai e mahino fakafonua mo e femahino’aki ‘i he ngaahi va fengāue’aki fekau’aki mo e ngaahi fatongia kuo vahe ki he ngaahi potungāue takitaha ‘i he Pule’anga Tonga, ki hono tenge mo pou pou’i e ngaahi ola ‘i he fokotu’utu’u ngāue ‘a ia ‘oku ha ‘i he Fa’unga Palani Fakalalakaka ‘a Tonga. ‘Oku hā e ngaahi ola fokotu’utu’u ngāueko ‘eni ‘i he tepile 6 ,’a ia ‘oku lisi fakatatau pē ki he ngaahi pou tuliki takitaha mo e vahevahe ki he ngaahi potungāue ‘a e pule’anaga mo e ngaahi potungāue mavahe ‘a ia ‘oku nau takimu’a i hono pou pou’i e ngaahi ola ‘oe fokotu’utu’u ngāue takitaha. Ko e ngaahi potungāue ‘a e Pule’anga ‘oku malava kenau liliu ‘enau fa’unga ngāue pea ‘e liliu henimo e tepile ‘i he ‘osi ko ia ‘a e ta’u ‘e hongofulu ‘a hono fakahoko ‘a e fa’unga palani fakalalakaka ko ‘eni.

Tepile 9, ‘oku lisi ai ‘a e ngaahi palani fakasekitoa pea mo e ngaahi kaveinga ‘oku fekau’aki pea ‘oku tokoni lahi ki he to e leleiangē ‘a e ngaahi ola ‘o e fokotu’utu’u fakangaue. ‘Oku tatau pe ‘a e Tepile 8 mo e Tepile 9 ‘e fai pe ‘a hono liliu kimui ange ke lava ‘a e ngaahi Potungāue’ ‘o fakapapau’i ‘oku nau ngaue’aki ‘a e lisi fakamuimui taha’.

Ko e ngaahi fo’i puha ‘oku lanu pulu malohi ‘oku ne fakamahino mai ko e ngaahi potungāue ia ‘oku fakafatongia’i kenau tataki hono fakahoko ko ia ‘a e ngaahi ola ‘o e fokotu’utu’u ngāue. Ko e ngaahi potungāue ‘a e Pule’anga ‘oku mahu’inga ke ‘i ai ‘enau ngaahi taumu’a ngāue ‘oku ma’ala’ala fe’unga ke tokoni ki he ngaahi ola ‘o e fokotu’utu’u ngāue ‘i hono fakaikiiki ‘i he ngaahi palani mo e patiseti ‘a e potungāue takitaha. Ko e ngaahi fo’i puha ‘oku lanu pulū’ malohi ‘oku fakahoa ia ki he ngaahi potungāue’ a ia ‘oku tokoni fakahoko e ngaahi ola ki he fokotu’utu’u ngaue ‘o angamaheni’aki ‘oku ma’u ‘a e ola pē ‘e taha mei he ngāue kuo fakahoko’. Ko e ngaahi puha leva ‘oku lanu pulu vaivai ‘oku ne fakamahino mai ‘oku fiema’u ke fakakau ia ‘i he palani’i ‘a e ngaahi palani mo e patiseti ‘a e ngaahi potungāue ka ‘oku ‘ikai ke fiema’u ha ngaahi taumu’a ngāue pau ki ai. Ko e ngaahi ola ‘o e fokotu’utu’u ngāue takitaha kuo pau ke ‘i ai e potungāue ‘e taha ‘a e Pule’anga ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i puha lanu pulu fakapopo’uli .

Tēpīle 8 : Ngaahi Potungāue & Hoa Ngāue 'oku nau Takimu' a he ngāue ki hono a'usia 'o e Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue

Ngaahi Poutuliki	Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue	Ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga																	Ngaahi Kupu										
		P a l a c e O f f i c e	A u d i t	C P R	M F A T	H M A F	P M O	M F N P	M R C	M P E & P E	M C T L	M O J	A G O	M P P F	M O H	M E T	M I A	M A F F	M O I	M L N R	P S C	S T A T S	M E I D E C C	N R B T	b u s i n e s s	c o m m u n i t y	C S O S	C h u r c h e s	
1. Ngaahi Ngaue'anga Faka'ekonomika	1.1 Leleiangē pea lolotoangē 'a hono pukepuke e pule'l' o e tu'unga faka'ekonomika pea mo e ngaahi maketi fakapa'anga																												
	1.2 Vaofi ange 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e Sekitōa Taautaha ke tupulekina 'a e tupu faka'ekonomika																												
	1.3 Leleiangē 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi																												
	1.4 Lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi kautaha 'a e pule'anga																												
	1.5 Lelei ange hono a'usia 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga, ngaue mo e 'inivesime'i muli																												
2. Ngaahi Ngaue'anga Fakasosiale	2.1 Fakalalalaka 'a e fengau'aki mo e fepoupouaki 'a e ngaahi kautaha'ikai fakapule'anga mo e ngaahi kulupu fakakolo																												
	2.2 Ngaue vaofi ange 'a e pule'anga, ngaahi siasi mo e ngaahi hoa ngaue kehe ki he fakalalalaka 'a e ngaahi komiuniti																												
	2.3 Fokotu'utu'u e ngaahi ngaue mo e polokalama faka sosiale mo e 'ulungaanga fakafonua totonu mo e fonua																												
	2.4 Fakalalalaka 'a e ako mo e ako ngaue ke hakeaki'i e tu'unga fakaako																												
	2.5 Fakalalalaka 'a e tokanga'i e mo'ui mo e founa fakahoko fatongia ke a'usia 'e he kakai 'a e mo'ui lelei																												
	2.6 Fakahoko e ngaahi founa ngaue 'oku fakamamafa ki he ngaahi mahaki pipihi mo e 'ikai pipihi																												
	2.7 To e lelei ange hono tokanga'i mo pou'ou'i e kau faingata'a'ia fakatefito ki he kau faingata'a'ia fakaesino																												
	2.8 Fakalalalaka 'a e fengau'aki mo e kakai Tonga 'i muli																												
3. Ngaue'anga Fakapolitika	3.1 Lahi ange lava me'a, 'aonga, ma'ama'a, faitotonu, 'ata ki tu' a mo tokonia 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'o fakatefito 'i he ngaahi taumu'a mahu'inga taha																												
	3.2 Fakalelei'i e lao mo e mauu pea ko e malu mo e hao fakalotofale 'oku tauu pea fe'unga hono fakahoko																												
	3.3 Ko 'ene mahinoange koia 'a e tu'unga 'o e fengau'aki pea mo e kakai fakalukufua, pea 'e malava leva ke lelei 'a hono vahevahe 'o e ngaahi fatongia 'o e pule'anga																												
	3.4 Ke fakaeonopooni pea mo fe'unga 'a e Konisitutone, pea ko e ngaahi Lao ke ho'ata mei ai 'oku nau muimui ofi ki he tu'unga fakamamani lahi 'o e ngaue fakatemokalati																												
	3.5 Fakalelei'i 'a e ngaahi va fengau'aki pea mo e ngaue fakataha 'i he Fakataha Tokoni 'a 'Ene 'Afio, Pule'anga, Fale Alea pea mo e Fakamaau'anga																												
	3.6 Lelei ange 'a e fengau'aki mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalalalaka ke fakapapau'i ko 'enau polokalama ngaue 'oku muimui ofi pe 'i he 'asenita ngaue 'a e Pule'anga																												
	3.7 Fakalelei'i 'a e va fekau'aki fakapolitikale, fakataumalu'i fonua 'o 'ikai ngata pe 'i he Pasifiki kae pehe pe foki mo e fakamamani lahi																												
4. Ngaahi Ngaue'anga Lalahi mo e Tekinolosia	4.1 Ke falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia 'a e ngaahi faingamalie ki he ma'u'anga ivi																												
	4.2 Ke falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia e ngaahi faingamalie 'i he fefononga'aki																												
	4.3 Ke falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia e ngaahi faingamalie ki he fakamatala mo e fetu'utaki fakatekinolosia, 'o ngaue'aki 'i he founa 'ilo fo'ou																												
	4.4 Ke falala'anga ange, malu pea ma'ama'a 'a hono a'usia e ngaahi faingamalie 'o e langa pea mo e ngaahi fa'unga kehe.																												
	4.5 Ke fakalalalaka ange 'a hono ngaue'aki 'o e fakatotolo mo e fakalalalaka 'o fakamamafa ki he ngaahi fiema'u mahu'inga taha																												
5. Ngaahi Ngaue'anga ki he Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai	5.1 Fakalelei'i 'a e palani mo hono pule'i 'o e kekelele pea pehe ki he ngaahi feitu'u fakapule'anga																												
	5.2 Fakalelei'i hono ngaue'aki 'a e koloa fakaenatula ke tolonga 'a hono ngaahi lelei																												
	5.3 Ke to e ma'ama'a ange 'a e 'ataakai pea mo e fakalelei ki hono to e ngaue'aki 'a e veve																												
	5.4 Fakalelei'i 'a e ngaahi ngaue kae lava ke matu'uaki 'a e nunu'a mo e fakatamaki 'o e feliiuaki 'o e 'ea																												

Tu'unga 'o e fakahoko fatongia 'o e ngaahi Potungāue, Kautaha ki he Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue

mahu'inga
 tokoni fe'unga
 kongia si'i
 ikai tokoni

Ko e tepile ko ‘eni’ ‘oku fakatefito ke tokoni’i e ngaahi potungāue ‘a e Pule’anga mo e ngaahi potungāue taautaha ‘i he ‘enau palani ngāue fakata’u tolu mo e patiseti ‘i hono fakamahino’i e ngaahi ola ‘o e fokotu’utu’u ngāue tenau poupou’i.’Oku toe tokoni ‘eni ki he ngaahi potungāue kehe ki honau fatongia ‘oku fokotu’utu’u ke fakahoko.Ko e ngaahi vahevahe ‘i he ngaahi puha takitaha ‘oku totonu ke makatu’unga ia mei he ngaahi fepotalanoa’aki fakafonua pea ‘e malava ke liliu ‘i ha taimi pē. Fakatātā mahino’aki ‘a e palanisi ‘i he fua fatongia ki hono ngaohi e ngaahi koloa ki he fakamaketi ‘oku malava ke liliu ‘i ha taimi, tatau pē ki he liliu e ngaahi fatongia ‘a e Pule’anga, siasi mo e ngaahi potungāue taautaha ‘i hono fakalele ‘o e ako. Ko e ngaahi fatongia ‘a e ngaahi potungāue ‘oku malava pē ke liliu ‘e he Pule’anga. Ko hono fakasi’isi’i ‘o e ngaahi faikehekehe ko ‘eni ko e sitepu ia ‘oku fiema’u.

‘Oku lisi ‘i he **Tēpile 9** ‘a e ngaahi palani felalave’i mo e komiti ngāue ‘a e potungāue kene fakahā’i ‘a e founa ngāue fakataha kene poupou’i ki hono a’usia ‘a e taumu’a ‘a e fa’unga palani fakalalakaka ‘a Tonga. Ko e ngaahi palani mo e komiti ngāue ko ‘eni ‘oku malava ke liliu ‘i ha fa’ahinga taimi. ‘Oku to e tokoni lahi ‘a e ngaahi lisi ko ‘eni ke fakamahino ki he ngaahi potungāue ‘a e Pule’anga ‘oku ‘i ai honau ngaahi palani mo e kulupu felalave’i.

5.3 Fa’u ‘a e Ngaahi Taumu’a Ngāue ‘a e Ngaahi Kautaha

Ko e fa’u ‘o e ngaahi ngāue ke fakahoko ‘oku fakaikiiki ia ‘i he palani ngāue fakata’u 3 ‘a e potungāuepeamo epatiseti (ONE TOOL). Ka neongo ia, kohono mahu’inga ‘o e a’usia e ola totonu ‘e malava ke a’usia e taumu’a ‘oku fakahā ‘i he fa’unga palani fakalalakaka ‘a Tonga, ko e kongā ko ‘eni ‘oku ne fakamatala’i ‘a e ngaahi poini tanaki fakalahi ki he fakahinohino. Ko e ngaahi potungāue ‘a e Pule’anga ‘oku fiema’u ke ‘uluaki fakapapau’i ‘a e ngaahi taumu’a ngāue ‘oku nau poupou’i. Ko e fakaikiiki ‘i he **Tēpile 7** ‘oku mahu’inga ka ‘oku fiema’u ke fakatokanga’i ‘oku ‘i ai ngaahi kongā ‘oku ikai ke ‘omi e fakamatala fakamuimitaha ke kakato kakato pea ‘oku fiema’u heni ke hiki ha ngaahi fakamatala ki ha ngaahi liliu a mui ange.

‘I he Poutuliki takitaha ko e ngaahi fepotalanoa’aki mo e ngaahi memipa ‘i he ngaahi potungāue, ne malava ke fakatokanga’i heni ‘a e ‘ū palopalema ‘oku ne fakafe’atungia’i ‘a e fakahoko fatongia ‘a ia na’e siofi ‘oku mahu’inga ki hono palani’i pea pehē ki he founa ki hono a’usia ‘a e ngaahi ola mei he fakahoko fatongia kene poupou’i ‘a e taumu’a ngāue ‘a e ngaahi potungāue. Ko e ngaahi palopalema ko ‘eni ‘oku ‘i he lēvolo ki lalo hifo ‘i he Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga II. Ka ko e ngaahi palopalema ko’eni ‘oku ne fakaai ‘e ia ‘a e ngaahi fakakaukau mahu’inga ki hono fakahoko ‘a e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga II, fa’u ‘a e ngaahi palani fakasekitoa, fakavahe, palani faka-potungāue pea mo e patiseti. Ko e lisi ko ‘eni na’e ‘ikai pē kakato ka ko e fakatokanga’i hono ‘aonga ‘oku toe lisi ai ‘i he pepa tanaki II ke ngāue’aki ‘i he kaha’u.

Ko e ngaahi ‘ulungaanga e nima na’e malava ke fakatokanga’i ‘oku fiema’u ke fakakau ‘i hono palani’i ‘a e ngaahi ngāue ke fakahoko ‘aia ‘oku felave’i ki he kau fakalukufua mo e fakatolonga ‘oku fakamamafa ki ai ‘a e fa’unga palani fakalalakaka ‘a Tonga

1. Ngāue’aki e polokalama ‘ilo fakatefito ‘i he palani, ko e patiseti mo e founa sivi’i e fakahoko fatongia makatu’unga mei he fakalalakaka ‘o e fakahoko fatongia, pea ki he ngaahi fakamatala mo e ngaahi fakamo’oni ke to e fakaikiiki ange ke to e lelei mo faingofua ange faitu’utu’uni.
2. Ngāue’aki e founa fepotalanoa’aki mo e ngaahi memipa ‘i loto ‘i he Pule’anga mo e kau memipa mei he ngaahi potungāue taautaha ke to e feongoongoi pea fakafaingofua e ngāue

3. To e fakalelei'i ange ngaahi lao, palani, polokalama, poloseki mo e founa pule ke tokoni ki hono fakama'ala'ala e fakaikiiki e hala fononga mo e founa ke a'usia e taumu'a.
4. Hokohoko hono to e fakamamafa'i ange e taukei ki hono fakalalakaka'i e ngaahi langa lalahi 'i he ngāue'anga, tekinolosia mo e ngaahi ngāue lalahi ke fakapapau'i 'oku malava ke fakahoko e ngaahi taumu'a ne palani'i.
5. To e fakalalakaka'i ange founa ki hono muimui'i, sivi'i peamo e ngaahi lipooti ke fakapapau'i 'oku fakahoko fatoniga pē he taumu'a totonu ne palani'i pea malava ke faka'ehi'ehi mei he a'usia ha ola 'ikai fakafiemālie ne 'ikai fakataumu'a kiai.

Tēpīle 9: Fakakalalaksi 'o e ngaahi Sekitōa/Palani Fakavahe mo e Ngaahi Komiti ki he'ene Potungae mo e ngaahi kupu 'oku kau ki ai.

Ngaahi Poutuliki	Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue	Ngaahi Potungae 'a e Pule'anga																	Kupu Kehekehe										
		Palace	LA	Audit	CPR	MFA	HMA	PMO	MFP	MRC	MPE & PE	MCTL	MOJ	AGO	MPPF	MOH	MET	MIA	MAFF	MOI	MLNR	PSC	STATS	MEIDEC	NRBT	business	community	CSOs	Churches
1. Ngaahi Ngaue'anga Faka'ekonomika	Ngaahi Palani																												
	Palani 'a e Sekitōa Ngoue																												
	Palani 'a e Sekitōa Toutai																												
	Palani 'a e Takimamata																												
	Lao e 'a e Kautaha Fefakatau'aki Fakamamani Lahi																												
	Palani ki hono Faka'ai'ai 'o e 'Inivesimeni																												
	Palani ki he Lao Fakalele Pisinisi																												
	Polokalama Ngaue 'I Muli																												
	Fokotu'utu'u Ngaue ki he Noo																												
	Polokalama Fakalelei ki he Tuhuhau																												
	Sivi ki he Ngaahi Uesia 'o e 'Atakai																												
	Fokotu'utu'u Ngaue ki he Fakatau koloo mo e sevesi 'a e Pule'anga																												
	Halafononga ki hono Tokanga'I 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga																												
	Ngaahi Palani Fakavahe																												
	Ngaahi Komiti																												
	Komiti 'a e Sekitōa Takimamata																												
	Komiti 'a e Sekitōa Ngoue																												
	Komiti 'a e Sekitōa Toutai																												
	Komiti 'a e Sekitōa Ngaahi Pisinisi																												
	Komiti Tu'utu'uni ki he Tuhuhau																												
	Komiti 'a e Sekitōa Ngaahi Ngaue'anga Iiki																												
	Komiti Faka'ekonomika Fakalukufua																												
	Komiti ki he Fakatau koloo mo e Sevesi 'a e Pule'anga																												
	Komiti ki hono Tokanga'I e Pa'anga 'a e Pule'anga																												
	Poate 'a e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga																												
	2. Ngaahi Ngaue'anga Fakasosiale	Ngaahi Palani																											
Ngaahi Tu'utu'uni Ngaue ki he 'Ulungaanga Fakafonua																													
Fokotu'utu'u Ngaue ki he Mo'uilelei 'I he 2015																													
Fokotu'utu'u Ngaue ki he Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi																													
Fokotu'utu'u Ngaue ki he Malu'I Fakasosiale																													
Ngaahi Taumu'a Fakalalaka 'o e Mileniume																													
Ngaahi Palani Fakavahe																													
TVET																													
Fokotu'utu'u Ngaue Fakafonua ki he Sipoti																													
Fokotu'utu'u ki he Fakalalaka 'a e To'utupu																													
Tu'utu'uni ki he Tangata/Fefine																													
Fa'unga 'o e Totonu 'a e Tangata																													
Polokalama Fakalelei ki he kau Popula																													
Fokotu'utu'u Ngaue ki he Fakamamahi 'I 'Api																													
Ngaahi Komiti																													
Ngaahi Komiti Fakavahe																													
Komiti ki he Tala tukufakaho mo e 'Ulungaanga Fakafonua																													
Komiti ki he Sipoti 'a e Pasifiki																													
Komiti Ngaue/Komiti Pule ki he Fakalalaka 'o e Mileniume																													
Komiti Fakafonua ki he 'Akauni 'a e Potungae Mo'ui																													
Komiti ki he Fakamamahi 'I 'Api																													
Komiti ki he Malu'I Fakasosiale																													

Tēpile 10 : : Fakakalalakasi 'o e ngaahi Sekitoo/Palani Fakavahe mo e Ngaahi Komiti ki he'ene Potungauē mo e ngaahi kupu 'oku kau ki ai.

Ngaahi Poutuliki	Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue	Ngaahi Potungauē 'a e Pule'anga																	Kupu Kehekehe											
		P a l a c e O f	L A	A u d i t	C P R	M F A T	H M A F	P M O	M F N P	M R C	M P E & P E	M C T L	M O J	A G O	M P P F	M O H	M E T	M I A	M A F F F	M O I	M L N R	P S C	S T A T S	M E I D E C C	N R B T	b u s i n e s s	c o m m u n i t y	C S O s	C h u r c h e s	
3. Ngaahi Ngaue'anga Fakapolitikal e	<i>Ngaahi Palani</i>																													
	Lipooti ki he Fakalelei Fakakonisitutone																													
	Lao/Tu'utu'uni ki he Sevesi 'a e Pule'anga																													
	Lao ki he Komisoni Fili																													
	<i>Ngaahi Komiti</i>																													
	PACC/Fakataha 'a e Ngaahi Tokoni mei muli																													
	Fakataha Tokoni																													
	Falealealea																													
Fakataha 'a e Kau Taki Ngaahi Potungauē																														
Poate 'a e Kau Ngaue Fakapule'anga																														
4. Ngaahi Ngaue'anga Lalahi mo e Tekinolosia	<i>Ngaahi Palani</i>																													
	Mapē ki he Ma'u'anga Ivi Fo'ou 'a Tonga																													
	Tu'utu'uni Fakafonua ki he Langa																													
	Palani ki he 'Inivesimēni Ngaahi Ngaue Lalahi																													
	Tu'utu'uni ki he Faihia 'I he 'Initaneti																													
	Tu'utu'uni ki he 'Ata ki tu'a																													
	<i>Ngaahi Komiti</i>																													
	Komiti 'a e Sekitoo Langa																													
	Komiti ki he 'Inivesimēni 'o e Ngaahi Ngaue Lalahi																													
	Komiti Fale																													
Komiti Ma'u'anga Ivi																														
5. Ngaahi Ngaue'anga ki he ngaahi koloo fakaenatula mo e 'Ataki	<i>Ngaahi Palani</i>																													
	Palani Fakafonua ki he Ngaahi Ngaue Fakalukufua 'a e 'Atakai																													
	Palani ki hono Tokanga'I e Ngaahi Nunu'a kovi 'o e Fakatamaki Fakaenatula																													
	Lao ki he Maka koloo 'I 'Oseni																													
	Lao ki hono Sivi'I 'o e Uesia 'o e 'Atakai																													
	Palani ki hono Tokanga'I 'o Nuku'alofa																													
	Tu'utu'uni ki he Ngaahi koloo Fakaenatula																													
	<i>Ngaahi Komiti</i>																													
	Komiti 'a e 'Atakai																													
Komiti EIA																														
Komiti Vai Fakafonua																														

5.4 To e vakai'i 'a e fakalalakaka 'i he founga ngāue

Ko e fakalalakaka 'i he tu'unga hono vakai'i mo hono sivi'i e fakahoko fatongia, 'oku fiema'u kiai 'a e ngaahi me'a fua kene sivi'i e nga'unu kimu'a 'a e fakahoko fatongia, felave'i mo e ngaahi lēvolo 'i he hokohoko 'o e ngaahi ola. Ko e tu'unga hono vakai'i mo hono sivi'i e ngaahi palani ngāue pe fakahoko fatongia 'oku matavaivai ki he ngaahi lēvolo 'i he ngaahi Potungāue lahi mo e ngaahi Kautaha Taautaha 'i Tonga. 'Oku kau ki heni 'a hono faka'uhinga'i e 'uhinga 'o e ngaahi me'afua ke ne sivi'i mo vakai'i e tu'unga fakahoko fatongia, 'a ia 'oku 'uhinga ki he to e fakafaingamālie mo falala'anga ange 'a e ngaahi fakamatala mo e founga hono ngāue'aki e fakamatala ko ia. Ko e ngaahi me'afua lelei, founga hono tanaki e ngaahi fakamatala pea to engāue'aki ko ha tefito'ingāue kene fakalalakaka'i e fa'unga pule mo e ngaahi fakahoko fatoniga ki he kakai 'i he tu'unga fakafiēmālie ange.

Ko e fakakaukau 'o e ngaahi 'ola' 'oku ne 'omi 'a e ngaahi makatu'unga kefakahoko'aki 'a hono vakai'i mo siofi'aki 'a e fakalalakaka 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II pea ke faka'ilonga'i ai 'a e ngaahi tefito'i 'uhinga ngalingali 'e 'ikai lava ke a'usia ai 'a e taumu'a 'oku fai ki ai 'a e faka'amu'. Ko e ngaahi tefito'i 'uhinga ko 'eni' 'oku kau ki ai 'a e:

1. Ko e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka I, 'oku 'ikai ke mauu 'a hono fokotu'utu'u 'i he ngaahi levolo takitaha ko 'eni:
  - a) *'Oku 'i ai 'a e ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue (fakatatau ki he ngaahi fakakaukau) (vakai ki he Tepile 7) 'oku 'ikai ke kakato ke nau lava 'o fakama'opo'opo 'a 'enau tokoni ki hono ngaue'i 'a e Kaveinga Ngaue Fakafonua;*
  - b) *'Oku 'i ai 'a e ngaahi Kaveinga Ngaue Fakafonua (fakatatau ki he ngaahi fakakaukau) 'oku 'ikai kakato kuo 'osi fakapapau'i' 'oku 'ikai fe'unga ke nau lava 'o fakama'opo'opo 'a 'enau tokoni ki hono ngaue'i 'a e Visone.*
2. Neongo kapau 'oku sai pe 'a e fika 1 ia, ko e ngaahi ola 'o e fokotu'utu'ungaue 'a e ngaahi Potungāue fakatatau ki he ngaahi fatongia 'oku ha atu 'i he Tepile 8 'oku 'ikai fe'unga pe malava ke fakahoko pe Fakaola 'a e ngaahi fokotu'utu'u fakangaue ko ia
3. Neongo kapau 'oku fakafiēmālie pe 'a e fika 2, palani, patiseti pehe ki he ngaahi naunau kehe (fakatatau ki he ngaahi fakakaukau) 'oku 'ikai ke fakafiēmālie ia ke ma'u ai ha ola
4. Neongo kapau 'oku fakafiēmālie pe 'a e 3 ia, ko hono fakahoko mo ngaue'i ko ia 'a e ngaahi palani pea mo e patiseit (fakatatau ki he ngaahi fakakaukau) 'oku 'ikai ke fe'unga ia ke ngaue'i pea 'i aiha ola 'o hangē koi a 'oku 'i he palani' pea mo e patiseti'
5. Neongo kapau 'oku fakafiēmālie 'a e ngaahi fokotu'utu'u kotoa 'oku ha atu 'i 'olunga', fakatatau ki he ngaahi fakakaukau', 'e 'i aipe 'a e kongā ia 'e fehalaaki pea 'i he'ene pehē leva he'ikai ke makupusi 'e he mafai mo e naunau 'oku ma'u' ke fai hano fakalelei mo fakatokamālie 'a e faingata'a'.

Ko hono siofi mo vakai'i 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga II, 'oku kau ki ai mo hono fakatahataha'i 'o e lipooti 'i he ngaahi fakahoko fatongia ki he Fa'unga Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga II tautautefito ki he ngaahi me'afua ke fakahoko'aki 'a e ngaue'. Kapau 'oku fenāpasi 'a e ngaue' mo e taketi kuo fokotu'u' (fakaha atu he Tepile) pea 'e 'ikai to e fiema'u fai hano to e fakamatala. 'I he tafa'aki 'e taha' kapau leva 'oku 'ikai ha laka kimu'a pea 'e fiema'u leva ke vaka'i'i faka'auliliki 'a e ngaue mei he tumutumu' ki he taupotu taha ki lalo'.

Ko hono fakahoko 'o e ngaue ko 'eni' 'oku mahu'inga ko kinautolu 'oku nau ngaue ki he 'ū palani pea mo e patiseti kuo nau 'osi fokotu'u 'enau takitaha founa ki hono siofi mo vakai'i 'aki 'a e ngaahi me'afua tefito ki he fakahoko fatongia'. Pea 'e faingofua leva kenau takitaha fakamatala ki he tu'unga 'o e tonounou' kapau 'oku fiema'u. Ko e fakaikiiki ko ia 'e ma'u 'i he ngaahi levolo hifo ki lalo' 'i hono fakahokohoko 'a e Fa'unga Palani Langa Fakalalakalaka II te tau lava ai ke fakatahataha'i 'a e ngaahi taumu'a mo e palopalema ke 'analaiso'aki 'a e ngaahi 'uhinga 'oku kei tuai ai, pe fehalaaki 'a hono "analaiso" mo faka'uhinga 'a e paotoloaki 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga II.

5.4.1 Ngaahi Me'afua tefito ki he fakahoko fatongia

Ko e ngaahi me'afua tefito ko 'eni' 'oku ne fua mo faka'atā ki hono vakai'i e ngaahi ola 'o e fokotu'utu'u ngāue, ngaahi ola 'o e ngāue kuo fakahoko, ngaahi fakahoko fatongia mo e ngaahi naunau 'oku 'uuni 'i loto 'i he fa'unga ola 'i he Fa'unga Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga II.

Ko e ngaahi me'afua 'oku ngāue'aki ki he fa'unga palani fakalalakalaka fakatefio pē ki hono sivi'i e visone mo e ola fakalukufua. 'Oku fa'u e ngaahi me'afua ko 'eni' 'o fakataumu'a ke toe ngāue'aki pē ki he Palani Faka-Potungāue fakata'u tolu kae fakatefito ki hono sivi'i e tu'unga mo e ngaahi ola mei he fakahoko fatongia.

Puha 4 : Ngaahi Me'afua ki he fakahoko fatongia

- *Fakapapau'i pea mahino 'a e taumu'a 'o e ngaahi fakahoko fatongia 'e malava ke fakamatala'i lelei mo to e mahino ange*
- **Malava ke fua:** malava ke fua 'a e ngaahi fakahoko fatongia ke lava ai ke tau 'ilo 'a e tu'unga 'oku 'i ai, ka 'ikai he 'ikai malava ke tau fokotu'u ha taumu'a ke a'usia
- **Malava ke a'usia:** kotoa 'a e ngaahi memipa fengaue'aki ke nau felotoi ki he ngaahi taumu'a ke a'usia pea ke poupoua foki
- **Malava ke fakahoko:** fakatatau ki he taukei 'oku tau ma'u, ivi ma'u'anga pa'anga ('esitimeti fakaangaanga kuo vahea) 'e 'i ai e faingamalie ke malava a'usia 'a e taumu'a, ka 'ikai
- **Fakahoko 'i he taimi totonu:** ko e fakangatangata 'o e taimi 'e fokotu'u (Loloa fe'unga ke a'usia 'a e taumu'a, kae 'ikai pe fu'u fuoloa), ki he Fa'unga Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga II ko e taumu'a 'e malava 'o tufaki 'i he ta'u 'e hongofulu.
'E malava pe ke to e fakaikiiki ange ngaahi fakamatala 'e ngaue'aki ke lava 'o fakafaikehekehe 'i 'a e ngaahi kulupu kehekehe (tangata/fe'fine, ta'u, nofo'anga, fiema'u vivili)

'Oku matavaivai 'a Tonga ni ki hono ngāue'aki e founa vakai'i mo e sivi'i e tu'unnga palani mo e fakahoko fatongia makatu'unga mei he founa faka'uhinga'i 'o

e ngaahi me'afua 'oku ngāue'aki. Hangē 'oku hā 'i he **Puha 4** 'oku lolotonga feinga 'a Tonga ke fokotu'u e ngaahi me'afua ko 'eni ke a'usia ha founa 'a'ahi mo ha sivi 'oku fakafiemālie (vakai ki he **Puha 4**). Ko e ngaahi me'afua ko eni' 'oku ngāue'aki 'i he lēvolo kotoa 'o e palani mo e patiseti.

'Oku hā 'i he **Tēpile 12** 'a e ngaahi me'afua ki he fa'unga palani fakalalakaka ke sivi'i mo vakai'i e Visone Fakafonua, Taumu'a Fakafonua mo e Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue. 'Oku malava pē ke toe ngāue'aki ngaahi me'afua ko 'eni ki he palani fakapotungāue e ni'ihī 'i he ngaahi ola 'o e Fakahoko Fatongia 'a e Potungāue.

Ko e me'a fua takitaha 'oku fiema'u ke fakamatala'i lelei ke tokoni ki hono sivi'i mo fakafaihehekehe'i 'e ngaahi ma'u'anga fakamatala, ta'u ne 'uluaki lekooti ai 'a e fakamatala, ngaahi faka'amu pea pehē ki he fakahoko fatongia (fakamatala fakaiikiiki). Ko e ngaahi fakamatala ko 'eni 'a e ngaahi me'afua takitaha 'i he ngaahi poutiliki takitaha. Ko e ngaahi me'afua fakalotofonua 'oku fiema'u ia ke fa'u fakatatau ki he ta'u fakapa'anga ke felave'i mo e Ngaahi Palani faka-Potungāue mo e Patiseti mo e ngaahi lipooti fakapotungāue. 'Oku fokotu'utu'u ki ai 'a e ngaahi me'afua ki he visone fakafonua, Taumu'a Fakafonua mo e Ngaahi Ola 'oe Fokotu'utu'u Ngāue

Ko e to e fakalalakaka ange 'a e ngaahi me'afua ke ngāue'aki ki hono vakai'i mo sivi'i e fakahoko fatongia 'oku fu'u mahu'inga kene lava 'o fakamatala'i lelei 'a e ngaahi ola 'o e fokotu'utu'u ngāue'oku faka'amu ke a'usia pea ke to engāue'aki ma'upē ki hono vakai'i 'a e fakalalakaka. Ko e taha ia ngaahi fekau ne ma'u mei he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga 1 ka 'oku kei faingatamaki pē ki hono fakahoko. 'Oku fokotu'utu'u 'i he Pule'anga lolotonga ke fokotu'u ha polokalama 'oku to e lelei ange pea fakatefito pē ki hono vakai'i mo sivi'i e nga'unu kimu'a 'a e fa'unga palani fakalalakaka 'i he taimi kuo palani'i ke fakahoko ai.

5.4.2 Ngaahi fakamatala ke ma'u 'i he founa 'oku to e fakalalakaka ange

'Oku 'i ai 'a e tokanga lahi ki he mataivaivai 'i he fakahoko fatongia ki hono tanaki e ngaahi fakamatala 'oku hokohoko lelei, tonu pea to efaingamālie he taimi 'oku fiema'u ai ki hene tonu, felave'i, tokoni lahi ki he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga Tonga. Ko e me'afua ke ne sivi'i 'aki e nga'unu kimu'a 'i he ngāue'anga 'oku 'ikai ke 'aonga 'i he taimi 'oku ta'efala'anga ai 'a e ngaahi fakamatala.

'I he fokotu'u fo'ou 'a e va'a ko 'eni 'i he tafa'aki 'a e Palani Fakafonua mo e fakalalakaka faka-'Ekonōmika 'oku 'i ai 'a e tokanga mavahe ki he ngāue fakataha mo e kau ngāue 'a e Potungāue Sitesitika 'a Tonga, kau ngāue 'a e Pangikē Pule mo e ngaahi potungāue 'oku felave'i ke fakalalakaka e founa fakatahataha'i mohono tufaki e ngaahi fakamatala 'i he founa 'oku tonu,ma'u pē he taimi 'oku fiema'u ai pea ki he ngaahi fakamatala 'oku tokoni lahi pea to e siofi ke to e lelei ange 'a e founa hono vakai'i mo hono sivi'i ngaahi fakamatala. Ko e tanaki ki he lelei ange 'a e founa fai fatongia, ko e lelei ange mo falala'anga e ngaahi lipooti fakamatala ki he ngaahi faitu'utu'uni 'oku to e tokoni ki he to e lelei ange hono fa'u 'a e ngaahi lao, palani mo e ngaahi poloseki.

5.4.3 Fokotu’u e Ngaahi Tāketi

Ko hono fokotu’u ‘o e ngaahi tāketi ngalingali ‘e hoko ko e pole ‘i he ta’u ‘e 10 ka hoko. ‘Oku ‘ikai ke faingofua he ‘oku si’isi’i ke ma’u e ‘aho mo e tu’unga ‘oku ‘i ai e ngaahi tāketi ke makatu’unga ai hono fokotu’u. ‘Oku hā ‘i he **Tepile 11** mo e **Tepile 12** ‘a e ngaahi tāketi kuo fokotu’u ke tataki e founa hono vakai’i mo sivi’i ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakalaka ‘o Tonga. Ko e ngaahi tāketi ko ‘eni ‘e to e fakalelei’i pe makatu’unga ‘i he to e lelei ange ‘a e ngaahi fakamatala mo e tu’unga kuo lava.

Tēpile 11 : Ngaahi Me'afua 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tonga II (TSDF) mo e Ngaahi Tāketi ki he Tu'uloa 'a e Fakalalakalaka 'o Tonga		
Ngaahi Ola 'o e Fa'unga Palani	Tāketi	Ma'u'anga Fakamatala
Visone: <i>Paotoloaki 'a e fakalalakalaka ke fakalekesi 'a e mo 'ui ki he taha kotoa</i>	Tu'unga 'o Tonga 'i he kalasi ma'olunga 'o e fakalalakalaka 'a e tangata/fefine pea fakalalakalaka ange mo e Tu'unga 'o e Fakalalakalaka 'a e Tangata	Lipooti 'a e UNDP ki he Tu'unga Fakalalakalaka 'a e Tangata/Fefine, Tepile A
<p>Kaveinga ngāue A: <i>Longomo 'ui e 'ilo faka'ekonōmika</i></p> <p>Ola 'o e Ngaahi Fokotu'utu'u Ngāue:</p> <p>1). <i>Ke to e lelei ange mo lolotoange 'a hono pukepuke e pule'i 'o e tu'unga faka'ekonōmika mo e ngaahi maketi fakapa'anga</i></p> <p>2). <i>Vāofi ange 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e Sekitoa Taautaha ke tupulekina 'a e tupu faka'ekonōmika</i></p> <p>3). <i>Lelei ange 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi</i></p> <p>4). <i>To e lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi kautaha 'a e Pule'anga</i></p> <p>5). <i>Lelei ange hono a'usia 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga, ngāue mo e 'inivesimeni mei muli</i></p>	<p><u>Tupu Faka'ekonōmika</u> Ko e 'avalisi 'o e GDP totonu ki he tupu fakata'u 'e a'u ki he peseti 'e 2.5-4.</p> <p><u>Fakalalakalaka fakalukufua 'o e sekitoa taau taha</u></p> <p><u>Ngōue, toutai mo e takimamata</u> Fakafuofua ke tupu'aki e peseti 'e 2.9 'a e Ngoue 'i he ta'u fakapa'anga 2016; pea tupu 'aki 'e he toutai 'a e peseti 'e 2.7 'i he ta'u fakapa'anga 2016. Fakakātoa 'o e kau folau'eva'eva 'oku folau vakapuna mai 'oku taketi ke a'u ki he 'avalisi ko e toko 50,000 'i he 2025, fakatatau ki he taketi taimi loloa kuo faka'ofisiale ko e toko 35,000 ki he 50,000 'i he ta'u.</p> <p><u>Pukepuke e Tu'unga Faka'ekonōmika Fakalukufua</u> Tauhi e fe'amokaki 'i he patiseti fakakātoa ke si'isi'i pe 'i he peseti 'e 2 'o e mahu'inga 'o e Koloa mo e Ngāue fakatupu fakalotofonua.</p> <p>Tauhi pe e tu'unga 'o e hikihiki e totongi koloa 'i he peseti 'e 2-5 'i he ta'u</p> <p>Pule'i e tupu 'i he fetongi pa'anga ke pukepuke pe 'a e pa'anga talifaki mei muli 'i he mahina 'e 3 pe to e lahi hake 'i he pa'anga huu mai ke</p>	<p>MFNP</p> <p>MFNP</p> <p>MFNP</p> <p>'Ofisi Sitetisitika Tonga</p> <p>NRBT</p>

	<p>totongi</p> <p><u>Pukepuke e Malu 'o e 'Atakai</u> Faka'amu ke fakahoko e EIA ki he ngaahi poloseki fakalalakaka lalahi kotoa</p>	
<p><i>Kaveinga Ngāue E: ....palanisi 'a e fakalalakaka 'a e tangata/fe'fine 'i he vahevahe taau</i></p> <p><i>Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue:</i></p> <p>1). <i>Fakalalakaka 'a e fengāue'aki mo e fepoupouaki 'a e ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga mo e ngaahi kulupu fakakolo</i></p> <p>2). <i>Ko 'ene mahinoange ko ia 'a e tu'unga 'o e fengāue'aki pea mo e kakai fakalukufua, pea 'e malava leva ke lelei 'a hono vahevahe 'o e ngaahi fatongia 'o e pule'anga.</i></p>	<p>Holo 'i he faikehekehe 'o e pa'anga huu mai 'a e ngaahi famili 'i kolo mo 'uta</p> <p>Tu'unga 'o e Masivesiva</p> <p>Fokotu'u e ngaahi 'ofisi fakavahe mo e kosilio, mo e ngaahi komiti ki he tupu faka'ekonōmika</p> <p>Fakahoko 'o e ngaahi palani ki he Ngaahi Vahenga fili</p>	<p>Savea ki he Pa'anga Hū mai mo e Fakamole 'a e Famili 'i he 2006</p>
<p><i>Kaveinga Ngāue F: .....fakaivia e fakalalakaka 'a e tangata/fe'fine 'i he vahevahe taau</i></p> <p><i>Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u ngāue:</i></p> <p>1). <i>Ngāue vaofi ange 'a e Pule'anga, ngaahi siasi mo e ngaahi hoa ngāue kehe ki he fakalalakaka 'a e komiuniti</i></p> <p>2). <i>Fokotu'u e ngaahi ngāue mo e polokalama fakasosiale mo e 'ulungaanga fakafonua totonu mo e fonua</i></p> <p>3). <i>Fakalalakaka 'a e ako mo e ako ngāue ke hakeaki'i e tu'unga fakaako lelei</i></p> <p>4). <i>Fakalalakaka 'a e tokanga'i e mo'ui mo e founa fakahoko fatongia ke a'usia 'e he kakai 'a e mo'ui lelei</i></p> <p>5). <i>Fakahoko e ngaahi founa ngāue 'oku fakamamafa ki he ngaahi mahaki pipihi mo e 'ikai pipihi</i></p> <p>6). <i>To e lelei ange hono tokanga'i mo tokoni'i e kau faingata'a'ia fakatefito ki he kau faingata'a'ia fakaesino</i></p> <p>7). <i>Fakalalakaka 'a e fengāue'aki mo</i></p>	<p><u>Ako</u> Holo e tu'unga 'o e nofo mei he ako mei he x ki he x.</p> <p><u>Mo'ui</u> Ke ma'ulalo pe 'a e tu'unga 'o e mate 'i he longa'i fanau he tu'unga ko e 5</p> <p>Holo e mate mo e ngaahi fakatu'utamaki 'oku hoko felave'i mo e suka 'aki e peseti 'e 2 'i he ta'u 'o a'u ki he 2025</p> <p>Ke a'u e tu'unga mo'ui 'a e kakai tangata ki he ta'u motu'a ko e 69</p> <p>Ke a'u e ta'u motu'a 'o e kakai fe'fine ki he ta'u 70</p> <p><u>Tokoni ki he Kakai faingata'a'ia</u> Founa ki hono vakai'i ke faka'ilonga'i mo sivi'i e ngaahi palopalema 'oku fehangahangai mo e ngaahi kulupu faingata'a'ia 'i he fonua pea 'oku ngāue ki ai e</p>	<p>Potungāue Ako</p> <p>Potungāue Mo'ui</p> <p>Savea Fakasosiale</p> <p>Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua</p>

<p><i>e kakai Tonga 'i muli</i></p> <p>8). <i>To e lelei ange hono ngāue'aki 'o e ngaahi fakatotolo mo e fakalalakaka fakatefito 'i he ngaahi fiema'u tefito</i></p> <p>9). <i>To e lelei ange 'a hono fakasi'isi'i e ngaahi palopalema 'i he fakatamaki fakaenatula mo e uesia 'o e feliuliuaki e 'ea</i></p>	<p>Pule'anga</p> <p>Lelei ange 'a hono fakahoko 'o e polokalama fakaosiale ki Tonga kotoa</p> <p><u>Ngaahi Kolo</u> Hiki hake e tokolahi mo e faka'ai' ai ke to e longo mo'ui ange 'a e fengāue'aki 'a e ngaahi kulupu 'i he kolo ke longomo'ui 'i he kau ki ha fa'ahinga sipoti pe ko e ngaahi ouau fakafonua 'i Tonga ni mo muli foki</p>	
<p><i>Kaveinga Ngāue H: ....tali ui ki he pule lelei</i></p> <p><i>Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u ngāue:</i></p> <p>1). <i>Lahi ange lava me'a, 'aonga, ma'ama'a, faitotonu, 'ata ki tu'a mo tokonia 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'o fakatefito 'i he ngaahi taumu'a</i></p> <p>2). <i>Fakalelei'i 'o e lao mo e maau pea ko e malu mo e hao fakalotofale 'oku taau pea fe'unga hono fakahoko</i></p> <p>3). <i>Ko 'ene mahinoange ko ia 'a e tu'unga 'o e fengāue'aki pea mo e kakai fakalukufua, pea 'e malava leva ke lelei 'a hono vahevahe 'o e ngaahi fatongia 'o e pule'anga.</i></p> <p>4). <i>Ke fakaonopooni pea mo fe'unga 'a e Konisitutone, pea ko e ngaahi Lao ke ho'ata mei ai 'oku nau muimui ofi ki he tu'unga fakamāmani lahi 'o e ngāue fakatemokalati</i></p> <p>5). <i>Fakalelei'i 'a e ngaahi vaa fengāue'aki pea mo e ngāue fakataha 'i he Fakataha Tokoni 'a 'Ene 'Afio, Pule'anga, Fale Alea mo e Fakamaau'anga</i></p>	<p>'Oku faka'amu e kakai ke to e lelei ange 'a e 'ata ki tu'a, tali ui mo e faitotonu 'a e faitu'utu'uni 'a e Pule'anga</p> <p><u>Ngaahi me'afua 'a e Pule (1=ma'ulalo ki he 6=ma'olunga)</u></p> <p>Ko e Tu'unga e Sivi 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue 'a e Ngaahi Ngāue'anga 'i Fonua (CPIA) ki he 'ata ki tu'a, tali ui mo e faihala 'i he fakahoko fatongia 'a e kau ngāue fakapule'anga ke mavahe hake ki he poini 6. 'I he 2013 na'e poini 3.5 'a Tonga, CPIA ki he fakalele 'o e pule'anga na'e fe'unga mo e 3.5, pule'i 'o e sekitoa pule'anga mo e ngaahi ngāue'anga na'e fe'unga mo e 3.7, totonu ki he kekelele mo e lao pea mo e tu'unga 'o e pule na'e fe'unga mo e4.0.</p>	<p>Lipoti 'a e Kulupu mei he Pangike 'a Mamani, 2013</p>
<p><i>Kaveinga Ngāue I: ....fakalalakaka 'o e ngaahi ngāue lalahi mo e tekinolosia</i></p> <p><i>Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u ngāue:</i></p> <p>1). <i>Ke Falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia 'a e ngaahi faingamalie ki he ma'u'anga</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • peseti 'e 13 pe si'isi'i hifo 'a e fakakātoa 'o e mole 'i he 'a e ngaahi ngāue makatu'unga 'i he mate 'a e 'uhila • Holo e 'avalisi fakakātoa 'oe loloa e mate 'a e 'uhila ke uesia e fiema'u 	<p>TPL</p>

<p>ivi</p> <p>2).Ke falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'a hono 'ausia e ngaahi faingamalie 'i he fefononga'aki</p> <p>3).Ke falala'anga, malu pea ma'ama'a 'a hono a'usia e ngaahi faingamalie ki he fakamatala mo e fetu'utaki fakatekinolosia, 'o ngāue'aki 'i he founga 'ilo fo'ou</p> <p>4) Ke falala'anga ange, malu pea ma'ama'a hono a'usia e ngaahi faingamalie 'o e langa pea mo e ngaahi fa'unga kehe.</p> <p>5) Ke fakalalakaka ange 'a hono ngāue'aki 'o e fakatotolo mo e fakalalakaka 'o fakamamafa ki he ngaahi fiem'au tefito</p>	<p>'a e kakai peseti 'e 50</p> <ul style="list-style-type: none"> • Peseti 'e 50 'o e ma'u'anga ivi fo'ou ke ngaue'aki 'i he 2025 • lahi 'o e ma'u'anga ivi kuo fokotu'u • Hala Fakakātoa • Peseti 'o e hala kuo 'osi valitaa 'i he fakakātoa 'o e ngaahi hala • Lahi 'o e 'u me'alele taau taha kuo'osi lesisita • peseti 'e 10 'o e ngaahi vaka fakavaha'apule'anga 'oku nau 'a'ahi mai ki Tonga ni 'oku 'atita'i 'e he Ma'u mafai ki he Taulanga • peseti 100 e ngāue 'i mala'e vakapuna 'oku a'usia e tu'unga 'oku fiema'u 'e he Pule'anga mo e ICAO • kakai 'e toko 100 pea ko e toko 60 'oku ma'u telefoni • kakai 'e toko 100 pea ko e toko 50 'oku ngāue'aki e 'initaneti • peseti 80 'o e ngofua langa 'oku muimui ki he tu'utu'uni langa 	<p>MoI</p> <p>TCC/MEIDECC</p> <p>MoI</p>
<p>Kaveinga Ngāue K: ....lelei ange hono pule'i 'o e kelekele mo e 'ataakai pea ke fakasi'isi'i e tu'ulaveangofua ki he feliuiliuaki 'o e 'ea</p> <p>Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u ngāue :</p> <p>1). Fakalelei'i 'a e palani mo hono pule'i 'o e kelekele pea pehe ki he ngaahi feitu'u fakapule'anga</p> <p>2). Fakalelei'i hono ngāue'aki 'o e koloa fakaenatula ke tolonga 'a hono ngaahi lelei</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Lahi 'o e ngaahi Palani kuo fa'u'tali ki hono Pule'i ke Tu'uloa e 'Atakai • Lahi 'o e ngaahi palani mo e feitu'u langa fakalalakaka kuo teuteu/tali • Fokotu'u e ngaahi lao mahino mo taau mo e 'ataakai, hokohoko lelei 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e ngaahi palani ke tatau mo e aleapau faka vaha'apule'anga (90%) • peseti 'e 100 e ngaahi poloseki langa 	<p>Palani Ngāue 'a e Potungāue Kele mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, 2014/15-2016/17</p> <p>Palani Ngāue 'a e MEIDECC, 2015/16-2017/18</p>

<p>4). <i>ke ma'a ange 'a e 'ataakai pea mo e fakalelei ki hono to e ngāue'aki 'a e veve</i></p> <p>5). <i>Fakalelei'i 'a e ngaahi ngāue kae lava ke matu'uaki 'a e nunu'a mo e fakatamaki 'o e feliuliuaki 'o e 'ea</i></p>	<p>fakalalakaka kotoa kuopau ke fakahoko e EIA</p> <ul style="list-style-type: none"> • peseti 100 hono fakahoko e ngaahi poloseki ki 'oku haa he NBSAP • peseti 100 hono fakahoko e poloseki IAS • peseti 100 hono fakahoko 'o e poloseki R2R • peseti 'e 72 'o e pamu vai 'oku ngāue'aki e lolo 'oku kamata ngāue'aki e sola 'i Tongatapu • peseti 'e 80 'o e ngaahi falekoloa fakamovetevet 'oku nau fakatau atu e CFL 'i he totongi tatau • peseti 100 hono fakamamafa'i hono pule'i e huu mai 'o e ngaahi naunau 'uhila 'oku uesia e 'ataakai • Fakahoko 'o e Tu'utu'uni ki he Ma'u'anga Ivi mo e Palani ki hono 'analaiso 'o e Fika • Sekitua ki he 'uhila ki 'uta Peseti 'e 50 'o e Ma'u'anga Ivi fo'ou 'oku taketi ke ma'u 'i he 2020: • Sekitua ki he vave/ feau 'o e ma'u'anga ivi: a'usia e peseti 'e 12 taketi ki he 2020 • Peseti 'e 50 'o e DRM 'oku ako ki ai e kakai 'o e fonua (faka'osi 'o e MTBF 2015/16 ki he 2017/18) • Kakato e fo'i fokotu'utu'u 'e 3 'o e ngaahi mape ki he fakatamaki mo e ngaahi feitu'u ke fetukutuku ki ai e kakai 	<p>MEIDECC Palani Ngāue 2015/16-2017/18</p> <p>Palani Ngāue 'a e MEIDECC, 2015/16-2017/18</p>
<p><i>Kaveinga Ngāue L: ...hokohoko atu e ngaahi ngāue 'i tu'apule'anga, malu</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • Toko lahi 'o e kau ngāue 'oku kau atu ki he 	<ul style="list-style-type: none"> • Palani Ngāue 'a e MIA, 2015/16-

<i>mo e Pule tau'ataina</i>	Polokalama Toli	2017/18
Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u ngāue:	fua'i'akau 'i 'Aositelelia mo Nu'usila	
1). Lelei ange pea lolotoange 'a hono pukepuke e pule'i 'o e tu'unga faka'ekonōmika pea mo e ngaahi maketi fakapa'anga	<ul style="list-style-type: none"> • peseti 'e 80 'o e ngaahi pisinisi koe ngaahi kautaha pisinisi mei muli 	<ul style="list-style-type: none"> • Lipooti 'o e Ngaahi Pisinisi kuo Laiseni mo Lesisita, MCTL
2). Fakalalakaka e fengāue'aki mo e kakai Tonga 'i muli	<ul style="list-style-type: none"> • peseti 25 ki he 30 'o e pa'anga talafi mei he famili 'i muli 'i he ta'u 	<ul style="list-style-type: none"> • Lipooti 'a e NRBT ki he BOP
3). Fakalelei ki he fengāue'aki mo e ngaahi hoa ki he fakalalakaka	<ul style="list-style-type: none"> • holo e Tokoni Fakapatiseti 	<ul style="list-style-type: none"> • Aleapau 'o e Tokoni Fakapatiseti, MOFNP
4). Fakalelei e vaa fengāue'aki fakapolitikale, fakataumalu'i fonua 'o 'ikai ngata pe 'i he Pasifiki kae pehe pe foki mo māmani lahi	<ul style="list-style-type: none"> • to e lelei ange hono vahevahe 'o e pa'anga tokoni ki he fakalalakaka • Lahi e ngaahi polokalama akko fakatau malu'i 'i tu'apule'anga 'oku kau atu ki ai 'a e kau sotia 'i he ta'u 	<ul style="list-style-type: none"> • Palani Ngāue 'a e Kau tau 'a 'Ene 'Afiō, 2015/16-2017/18

6 NGA AHI FAKALAHĪ

Fakalahi 1: ‘Asenita ‘a e Ngaahi motu Iiki ‘oku kei Fakalalakaka ‘i he “Halafononga ‘a Ha’amoā”

Fakalahi 2: Talafi ‘o e Ngaahi Taumu’a Fakalalakaka mo Tu’uloa

Fakalahi 3: Fakalukufua ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka I

Fakalahi 4: Fakafehoanaki ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘o Tonga I mo e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘o Tonga I

Fakalahi 5: Fakafehoanaki ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘o Tonga II ki he Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘o Tonga I

Fakalahi 6: Malohinga, Vaivai’anga, Faingamālie mo Makatukia’anga ki he Poutuliki Faka’ekonōmika

Fakalahi 7: Malohinga, Vaivai’anga, Faingamālie mo e Makatukia’anga ki he Poutuliki Fakasōsiale

Fakalahi 8: Malohinga, Vaivai’anga, Faingamālie mo e Makatukia’anga ki he Poutuliki Fakapolitikale

Fakalahi 9: Malohinga, Vaivai’anga, Faingamālie mo e Makatukia’anga ki he Poutuliki Ngaahi Ngaue Lalahi mo e Tekinolosia

Fakalahi 10: Malohinga, Vaivai’anga, Faingamālie mo e Makatukia’anga ki he Poutuliki ki he Koloa Fakaenatula mo e ‘Atakai

Fakalahi 11: Fakafehoanaki ‘a e Ngaahi Malohinga, Vaivai’anga, Faingamālie mo e Makatukia’anga ki he Ngaahi Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue

Fakalahi 12: Founa ki hono ngāue’i ‘etau Visone

Fakalahi 13: Konga Si’i ‘o e Mape ki he fokotu’utu’u palani ngāue ‘a e Potungāue Pa’anga mo Palani Fakafonua, 2015/16

Fakalahi 14: Ngaahi Fakakaukau Mahu’inga ke ne tataki ‘a e Taumu’a Fakahoko Ngāue

Fakalahi 15: Ngaahi Me’afua ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga II

Fakalahi 1 : ‘Asenita ‘a e Ngaahi motu Iiki ‘oku kei Fakalalakaka ‘i he “Halafononga ‘a Ha’amoā”

‘Oku fa’o ‘i he Halafononga ‘a e lisi loloa ‘o e ngaahi ngāue ‘oku ‘i lalo ‘i he ngaahi topiki (‘a ia ‘oku hā ‘i he ngaahi palakalafi ‘oku fakafika)

- Hokohoko mo tu’uloa ‘a e ngāue kafataha mo e tupu faka’ekonōmika taau ‘i he ngāue totonu ki he taha kotoa, kau ai e tu’uloa ‘a e ngaahi ngāue faka’ekonōmika lalahi, vā fengāue’aki mo e ngaahi pisinisi taau taha pehē ki he ‘ataakai ‘oku malava (24-29)
- Tu’uloa mo kafataha ‘a e fakalalakaka faka’ekonōmika (30)
- Tu’ulaveangofua ki he Feliuliuaki ‘o e ‘Ea (34-36)
- Totongi lelei ‘a e ma’u’anga ivi mo tu’uloa (46-50)
- Fakasi’isi’i e ngaahi faingata’a’ia fakaenatula (51-52)
- Malu’i ‘o e ngaahi me’a mo’ui ‘i ‘oseni, pehē ki he ‘elia ‘oku tu’u laveangofua ki he tafea (53-58)
- Me’atokoni mo e founga e kai (59-63)
- Pule’i e ma’u’anga vai (64-65)
- Tu’uloa e fefononga’aki ‘i he fonua mo e toenga ‘o māmani (66-67)
- Tu’uloa e fakatupu koloa mo hono ngāue’aki (68-69)
- Tokanga’i ‘o e ngaahi kemikale mo e ngaahi veve kau ai e veve ‘oku fakatu’utamaki (70-71)
- Mo’uilelei mo e ngaahi mahaki ‘ikai pipihi (72-75)
- Fakaivia e kakai fefine mo e tangata ke vahevahe tatau (76-77)
- Fakalalakaka Fakasōsiale (78 – 79)
- ‘Ulungaanga fakafonua mo e sipoti (80 – 82)
- Faka’ai’ai e nofo melino ‘a e sosaieti mo e malu ‘a e komiunitii (83-86)
- Ako (87-88)
- Me’a mo’ui (89 – 91)
- Kelekele mo e hongē vai (92-93)
- Vaota(94)
- Ngaahi me’a mo’ui iiki (95)
- Mahu’inga’ia ‘i he fakahoko e ngāue mo e fengāue’aki mo e ngaahi hoa tokoni (96)
- Vā fengāue’aki (97-101)
- Fakapa’anga(102-106)
- Fefakatau’aki (107)
- Langa’i e tu’unga ngāue (108-109)
- Tekinolosia (110-111)
- Sitetisitika mo e ngaahi fakamatala(112-115)
- Ngaahi ngāue tokoni k ihe ngaahi fonua fakalalakaka iiki (116-120)
- Ngaahi fiema’u vivili ‘a e ngaahi fonua fakalalakaka iiki ke ‘ave ki he ‘as’enita fakalalakaka ‘amanaki ke fakahoko he 2015 (121)
- Muimui’i mo tali ui (122-124)

Ma’u’anga fakamatala: ngaahi palakalafi lahi ‘i he Ola ‘o e Konifelenisi Fakavaha’a Pule’anga tu’o tolu e ngaahi Fonua Iiki ‘oku kei fakalalakaka, ‘i ‘Apia, Ha’amoā ‘aho 1 ki he 4 ‘o Sepitema, 2014, Talafi ‘o e Halafononga ‘o Ha’amoā”

Fakalahi 2 : Talafi 'o e Ngaahi Taumu'a Fakalalakaka mo Tu'uloa

Ko e lisi 'eni 'o e ngaahi Taumu'a Fakalalakaka mo Tu'uloa 'a ia na'e fa'u 'i Fepueli 2014, mo hono fakakulupu ki he ngaahi Ola Fakafonua 'i Tonga

Ngaahi Taumu'a	Ngaahi Taumu'a Fakalalakaka mo Tu'uloa kuo fokotu'u	Ngaahi Ola Fakalalakaka 'a Tonga
Taumu'a 1	Fakangata 'a e masivesiva 'i he tapa kotoa pē	A, F, K
Taumu'a 2	Fakangata e mo'ui fiekaia, a'usia e me'atokoni malu mo to e lelei ange 'a e ma'u me'atokoni mo'uilelei pea faka'ai'ai e tu'uloa 'a e ngoue	A, E, K, I, L
Taumu'a 3	Fakapapau'i 'a e mo'ui lelei mo faka'ai'ai 'e ma'u 'e he taha kotoa 'i ha fa'ahinga ta'u 'a e mo'ui fiefia	F,K,L
Taumu'a 4	Fakapapau'i 'oku a'usia 'e he taha kotoa e tu'unga taau 'o e ako mo faka'ai'ai e mo'ui faingamālie ako ki ha fa'ahinga taha pē 'oku ne fiema'u	F
Taumu'a 5	A'usia 'e he tangata mo e fefine 'a e mo'ui vahevahe taau pea ke fakamalohia e kakai fefine mo e fanau fefine	F,H,I,K
Taumu'a 6	Fakapapau'i 'oku faingamālie mo tu'uloa 'a e founa pule'i 'o e ma'u 'anga vai mo e ngaahi toileti ki he taha kotoa	E, I, K
Taumu'a 7	Fakapapau'i 'oku a'usia 'e he taha kotoa 'a e ma'u'anga ivi 'oku faingofua hono ma'u, taau mo tu'uloa pea mo fakaonopooni	I, K
Taumu'a 8	Faka'ai'ai ke tauhi ke tu'uloa, mo kafataha 'a e tupu faka'ekonōmika mo tupulaki pea faingamālie ha ngaahi ngāue ki he taha kotoa	A, F, I, K, L
Taumu'a 9	Langa ha ngaahi ngāue lalahi 'oku 'ikai tu'u lavea ngofua ki he fakatamaki fakaenatula, faka'ai'ai e fakahoko e ngaahi ngāue kafataha mo tu'uloa pea ke faka'ai'ai e ngāue fo'ou	A, F, I, K, L
Taumu'a 10	Holoki e to kehekehe 'a e ngaahi fonua	A,F,L
Taumu'a 11	Langa e kolo mo fakanofonofu ke maau e kakai 'i he sio fakalukufua ke hao, mo malu pea mo tu'uloa e nofo	E, H, I, F, K,L
Taumu'a 12	Fakapapau'i 'oku tu'uloa hono ngāue'aki e ngaahi founa ngaohi koloa	A, F, I, K, L
Taumu'a 13	Fakahoko e ngāue vave ki hono fakafepaki'i 'o e ngaahi uesia 'o e feliuliuaki e 'ea *	F, K
Taumu'a 14	Fakatolonga mo tauhi ke tu'uloa hono ngāue'aki 'o 'os'eni mo e ngaahi koloa 'o 'os'eni	H, I, K
Taumu'a 15	Malu'i, tauhi mo faka'ai'ai ke tu'uloa hono ngāue'aki 'o e 'ataakai, tauhi e vaotata, fakafepaki'i e ngaahi feliuliuaki fakamāmani lahi, ta'ofi e ngaahi ngāue kemikale he kelekele pea ta'ofi e mole 'a e ngaahi me'amo'ui	H, K
Taumu'a 16	Faka'ai'ai e nofo melino mo e sosaieti ngāue	H

	kafataha ke tu'uloa e fakalalakaka, a'usia 'e taha kotoa fakamaau pea mo langa e tu'unga ngāue lelei, tali ui mo kafataha	
Taumu'a 17	Fakamalohia hono fakahoko mo fakafo'ou e vā fengāue'aki fakamāmani lahi pea ke tu'uloa e fakalalakaka	A,F, I, K, L

Ma'u'anga fakamatala: Fokotu'utu'u mei he Kulupu Ngāue ki hono fa'u e Lipooti mo e ngaahi fokotu'u ki he Ngaahi Taumu'a ke Tu'uloa e Fakalalakaka, uepisaiti: <https://sustainabledevelopment.un.org/focussdgs.html>

Fakalahi 3 : Fakalukufua ‘o e Fa’unga Palani Langa Fakalalakaka I

KO E VISONE FAKAFONUA KI HE FAKALAKALAKA

“Ke langa mo faka’ai’ai ha sosaieti ‘oku fakamaau totonu, vahevahe taau mo tupulaki ‘o ta’imalie ‘ai e kakai ‘o Tonga ‘i he mo’ui lelei, melino, uouongataha mo e tu’umalie ke a’usia ‘enau ngaahi ‘amanaki”

NGAAHI TAUMU’A OLA

Ko e ngaahi taumu’a ola ‘eni ‘oku fokotu’utu’u ‘e he Pule’anga ke fakahoko ke a’usia ‘aki ‘a e Visone

1. Ke **kaunga malohi ange ‘a e kakai ‘o e kolo**, ‘aki hono fakakau mai ‘a e ngaahi tukui vahenga/kolo/kakai ‘o e kolo ke a’usia ‘enau fiema’u tefito pea ke vahevahe totonu ‘a e monu’inga ‘o e fakalalakaka.
2. Ke **longomo’ui ‘a e takaua ‘a e Pule’anga mo e ngaahi sekitoa taautaha ke ne tataki ‘a e tupu faka’ekonōmika**, ‘aki ‘a hono faka’ai’ai ha va fengāue’aki lelei ange ‘a e Pule’anga mo e ngaahi pisinisi, faka’ai’ai totonu mo hono fakalelei’i ‘a e ngaahi lao mo e tu’utu’uni ngāue.
3. Ke **palani’i lelei ‘a e ngaahi ngāue lalahi, ‘aonga mo matauhi ke tokoni ki hono fakalalakaka ‘o e mo’ui ‘a e kakai pea fakafaingofua’i hono fakahoko ‘o e pisinisi**, ‘aki hono fakapa’anga fe’unga pea mo fakahoko ‘o e Palani Fakafonua ki he Fakalalakaka ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi (NIIP).
4. Ke **lelei ‘a e ngaahi tu’unga ‘o e ako**, hono fakamamafa’i ‘a e tefito’i tu’unga ‘o e ako fakalukufua.
5. Ke **lelei mo fe’unga ‘a e poto’i ngāue ‘a e kau ngāue**, ke fenāpasi mo e ngaahi faingamāliengāue ‘i Tonga ni mo tu’apule’anga ‘aki hono fakahoko ‘o e Ako Faka-Tekinikale (TVET) ke to elelei ange.
6. Ke **fakalalakaka ‘a e tu’unga mo’ui lelei ‘a e kakai** – ‘aki hono faka’ai’ai ‘a e fili ki he to’onga mo’ui ‘oku fakatupu mo’ui lelei ‘o tokangaekina mavahe ‘a e ngaahi mahaki ‘oku ‘ikai pipihi (NCDs), pea mo fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ki he mo’ui ‘oku lelei, longomo’ui mo tu’uloa.
7. Ke **tokangaekina ‘a e anga-fakafonua, ‘atakai ‘oku tu’uloa, tokanga’i mo fakasi’isi’i ‘a e lavelaveili ‘i ha hoko ha fakatamaki fakaenatula mo mateuteu ki he feliuliaki ‘o e ‘ea, ke katoi ‘i he ngaahi palani kotoa pea mo hono fakahoko ‘a e ngaahi polokalama ngāue**, ‘aki hono fokotu’u pea mo muimui ofi ki he ngahi founga ngāue totonu pea mo ha ngaahi founga fakataha maau.
8. Ke **fa’u ha fa’unga Pule Lelei ange – ke fenāpasi mo e tefito’i tui ‘o e pule lelei**, tali ui, ‘ata ki tu’a pea mo e Pule ‘o e Lao.
9. Ke **ma’u ha sosaieti ‘oku hao, malu pea mo ma’uma’uluta** ‘i hono tauhi ‘o e lao mo e maau.

NGAAHI KAVEINGA NGĀUE TOKONI

Ko e ngaahi Taumu'a Ola, 'e fakahoko'aki 'a e ngaahi kaveinga ngāue tokoni 'e fa ko 'eni:

Ke kaunga
malohiange 'a e
kakai 'o e kolo, 'aki
hono fakakau mai 'a
e ngaahi tukui
vahenga/kolo/kakai
'o e kolo ke a'usia
'enau fiema'u tefito
pea ke vahevahe
totonu 'a e monu'ia
'o e fakalalakaka

Ke fakalalakaka 'a e
'ataakai
faka'ekonomika
fakalukufua mo e
pule'i 'o e ngāue
fakapa'anga kau ai
hono fakalelei'i ange
'a e ngaahi ngāue ki
he pa'anga hū mai
ke fakapapau'i 'oku
potupotu tatau pea
malava ke
fakapa'anga'aki 'a e
ngaahi ngāue 'oku
fakahoko atu ki he
kakai

Ke fakapapau'i
'oku tolonga mo
tali ui 'a e ngaahi
Kautaha 'a e
Pisinisi 'a e
Pule'anga pea ka
tuha pea toki
fakalele ko ha
pisinisi taautaha

Ke fakapapau'i 'oku
faataha 'a e
fengāue'aki 'a
Tonga ni pea mo e
ngaahi hoa ngāue ki
he langa
fakalalakaka

Fakalahi 4 : Fakafehoanaki 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'o Tonga I mo e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'o Tonga II

Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga I	Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II: Paotoloaki e Fakalalakaka 'o Tonga: ke fakalahi 'a hotau tofi'a
Visone	Visone
<i>Ke langa mo faka'ai'ai ha sosaieti 'oku fakamaau totonu, vahevahe taau mo tupulaki 'o ta'imalie 'ai e kakai 'o Tonga 'i he mo'ui lelei, melino, uoungataha mo e tu'umalie ke a'usia 'enau ngaahi 'amanaki</i>	<i>Paotoloaki 'a e fakalalakaka ke fakalekesi 'a e mo'ui ki he taha kotoa</i>
Ngaahi Taumu'a Ola	Ngaahi Kaveinga Ngaue
1. Ke kaunga malohi ange 'a e kakai 'o e kolo, 'aki hono fakakau mai 'a e ngaahi tukui vahenga/kolokakai 'o e kolo ke a'usia 'enau fiema'u tefito pea ke vahevahe totonu 'a e monu'inga 'o e fakalalakaka.	<i>E : Tupulekina e ngaue kafata pea ke tu'uloo... e palanisi 'a e fakalalakaka 'I 'uta mo kolo pea pehe ki he ngaahi tukui motu</i>
2. Ke longomo'ui 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e ngaahi sekitoa taaataha ke ne tatakai 'a e tupu faka'ekonomika, 'aki 'a hono faka'ai'ai ha va fengaue 'aki leleiangae 'a e Pule'anga mo e ngaahi pisinisi, faka'ai'ai totonu mo hono fakalelei 'a e ngaahi lao mo e tu'utu'uni ngaue.	<i>A: Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloo... longomo'ui e 'ilo faka'ekonomika</i>
3. Ke palani'i lelei 'a e ngaahi ngaue lalahi, 'aonga mo matauhi ke tokoni ki hono fakalalakaka 'o e mo'ui 'a e kakai pea fakafaingofua'i hono fakahoko 'o e pisinisi, 'aki hano fakapa'anga fe'unga pea mo fakahoko 'o e Palani Fakafonua ki he Fakalalakaka 'o e Ngaahi Ngaue Lalahi (NIIP).	<i>I. Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloo... e fakalalakaka e ngaahi ngaue lalahi mo e tekinolosia</i>
4. Ke lelei 'a e ngaahi tu'unga 'o e ako, hono fakamamafa'i 'a e tefito'i tu'unga 'o e ako fakalukufua.	<i>F: Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloo... mo fakaivia e fakalalakaka 'a e tangata/fe'fine 'i he vahevahe taau</i>
5. Ke lelei mo fe'unga 'a e potoi ngaue 'a e kau ngaue, ke fenapasi mo e ngaahi faingamalie ngaue 'i Tonga ni mo tu'apule'anga 'aki hono fakahoko 'o e Ako Faka-Tekinikale (TVET) ke to e leleiangae.	<i>F: Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloo... mo fakaivia e fakalalakaka 'a e tangata/fe'fine 'I he vahevahe taau</i> <i>A: Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloo... longomo'ui e 'ilo faka'ekonomika</i>
6. Ke fakalalakaka 'a e tu'unga mo'ui lelei 'a e kakai – 'aki hano faka'ai'ai 'a e fili ki he to'onga mo'ui 'oku fakatupu mo'ui lelei 'o tokangaekina mavahe 'a e ngaahi mahaki 'oku 'ikai pipihi (NCDs), pea mo fakahoko 'a e ngaahi ngaue ki he mo'ui 'oku lelei, longomo'ui mo tu'uloo.	<i>F: Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloo... mo fakaivia e fakalalakaka 'a e tangata/fe'fine 'I he vahevahe taau</i>
7. Ke tokangaekina 'a e anga-fakafonua, 'ataakai 'oku tu'uloo, tokanga'I mo fakasi'isi'i 'a e lavelaveili 'i ha hoko ha fakatamaki fakaenatula mo mateuteu ki he feliliuaki 'o e 'ea, ke katoi 'i he ngaahi palani kotoa pea mo hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama ngaue, 'aki hono fokotu'u pea mo muimui ofi ki he gnaahi founa ngaue totonu pea mo ha ngaahi founa ngaue totonu pea mo ha ngaahi founa fealelea'aki taau	<i>K: Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloo..... mo lelei ange 'a hono pule'I 'o e kelekele mo e 'ataakai pea ke fakasi'isi'I e tu'u laveangofua ki he feliliuaki 'o e 'ea</i> <i>F: Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloo... mo fakaivia e fakalalakaka 'a e tangata/fe'fine 'I he vahevahe taau</i>
8. Ke fa'u ha fa'unga Pule Lelei ange – ke fenapasi mo e tefito'i tui 'o e pule lelei, tali ui, 'ata ki tu'a pea mo e Pule 'o e Lao.	<i>H: Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloo... e taliui ki he pule lelei</i>
9. Ke ma'u ha sosaieti 'oku hao, malu pea mo ma'uma'uluta 'i hono tauhi 'o e lao mo e maau.	<i>H: Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloo... e taliui ki he pule lelei</i> <i>L: Tupulekina e ngaue kafataha..... pea hokohoko atu e ngaahi ngaue 'I tu'apule'anga, tu'unga malu 'o e fonua pea mo e pule tau'ataina</i>
Ngaahi Kaveinga Ngaue Tokoni	
(A) Ke hokohoko atu 'a e lalaka ki ha pule'anga 'oku fakapotopoto mo to e lelei ange, 'aki 'ene takiekina 'o hono ngaahi tefito'i fatongia, ngaue vaofi ange, fakahoko fatongia lelei ange, pea mo ngaue lelei'aki 'a e koloo 'o e fonua	<i>H: Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloo... e taliui ki he pule lelei</i>
(E) Ke fakalalakaka 'a e 'ataakai faka'ekonomika fakalukufua mo e pule'i 'o e ngaue fakapa'anga kau ai hono fakalelei'i ange 'a e ngaahi ngaue ki he pa'anga hu mai ke fakapapau'i 'oku potupotu tatau pea malava ke fakapa'anga'aki 'a e ngaahi ngaue 'oku fakahoko atu ki he kakai.	<i>A: Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloo... longomo'ui e 'ilo faka'ekonomika</i>
(F) Ke fakapapau'i 'oku tolonga mo tali ui 'a e ngaahi Kautaha 'a e Pisinisi 'a e Pule'anga pea ka tuha pea toki fakalele ko ha pisinisi taaataha.	<i>A: Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloo... longomo'ui e 'ilo faka'ekonomika</i>
(H) Ke fakapapau'i 'oku faaitaha 'a e fengaue'aki 'a Tonga ni pea mo e ngaahi hoa ngaue ki he langa fakalalakaka	<i>L: Tupulekina e ngaue kafataha..... pea hokohoko atu e ngaahi ngaue 'I tu'apule'anga, tu'unga malu 'o e fonua pea mo e pule tau'ataina</i>
Ngaahi Palani Ngaue	Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue, mo e ngaahi fokotu'utu'u ngaue tokoni 'oku lisi atu 'I lalo

Fakalahi 5: Fakafehoanaki 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'o Tonga II ki he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'o Tonga I

Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga I	Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II: Paotoloaki e Fakalalakaka 'o Tonga: ke fakalahi 'a hotau tofi'a
Visone	Visone
<p><i>Ke langa mo faka'ai'ai ha sosaieti 'oku fakamaau totonu, vahevahe taau mo tupulaki 'o ta'imalie 'ai e kakai 'o Tonga 'i he mo'ui lelei, melino, uouongataha mo e tu'umalie ke a'usia 'enau ngaahi 'amanaki</i></p>	<p><i>Paotoloaki 'a e fakalalakaka ke fakalekesi 'a e mo'ui ki he taha kotoa</i></p>
Ngaahi Taumu'a Ola	Ngaahi Kaveinga Ngaue
<p><i>A: Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloa ... longomo'ui e 'ilo faka'ekonomika</i></p>	<p>2. Ke longomo'ui 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e ngaahi sekitoa taautaha ke ne tataki 'a e tupu faka'ekonomika, 'aki 'a hono faka'ai'ai ha va fengau'e'aki leleiange 'a e Pule'anga mo e ngaahi pisinisi, faka'ai'ai totonu mo hono fakalelei 'a e ngaahi lao mo e tu'utu'uni ngaue.</p> <p>5. Ke lelei mo fe'unga 'a e potoi ngaue 'a e kau ngaue, ke fenapasi mo e ngaahi faingamalie ngaue 'i Tonga ni mo tu'apule'anga 'aki hono fakahoko 'o e Ako Faka-Tekinikale (TVET) ke to e leleiange.</p> <p>(E) Ke fakalalakaka 'a e 'ataakai faka'ekonomika fakalukufua mo e pule'i 'o e ngaue fakapa'anga kau ai hono fakalelei'i ange 'a e ngaahi ngaue ki he pa'anga hu mai ke fakapapau'i 'oku potupotu tatau pea malava ke fakapa'anga'aki 'a e ngaahi ngaue 'oku fakahoko atu ki he kakai.</p> <p>(F) Ke fakapapau'i 'oku tolonga mo tali ui 'a e ngaahi Kautaha 'a e Pisinisi 'a e Pule'anga pea ka tuha pea toki fakalele ko ha pisinisi taautaha.</p>
<p><i>E : Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloa ... e palanisi 'a e fakalalakaka 'I'uta mo kolo pea pehe ki he ngaahi tukui motu</i></p>	<p>1. Ke kaunga malohi ange 'a e kakai 'o e kolo, 'aki hono fakakau mai 'a e ngaahi tukui vahenga/kolo/kakai 'o e kolo ke a'usia 'enau fiema'u tefito pea ke vahevahe totonu 'a e monu'inga 'o e fakalalakaka.</p>
<p><i>F: Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloa ... mo fakaivia e fakalalakaka 'a e tangata/fevina 'i he vahevahe taau</i></p>	<p>4. Ke lelei 'a e ngaahi tu'unga 'o e ako, hono fakamamafa'i 'a e tefito 'i tu'unga 'o e ako fakalukufua.</p> <p>5. Ke lelei mo fe'unga 'a e potoi ngaue 'a e kau ngaue, ke fenapasi mo e ngaahi faingamalie ngaue 'i Tonga ni mo tu'apule'anga 'aki hono fakahoko 'o e Ako Faka-Tekinikale (TVET) ke to e leleiange.</p> <p>6. Ke fakalalakaka 'a e tu'unga mo'ui lelei 'a e kakai – 'aki hano faka'ai'ai 'a e fili ki he to'onga mo'ui 'oku fakatupu mo'ui lelei 'o tokangaekina mavahe 'a e ngaahi mahaki 'oku 'ikai pipihi (NCDs), pea mo fakahoko 'a e ngaahi ngaue ki he mo'ui 'oku lelei, longomo'ui mo tu'uloa.</p> <p>7. Ke tokangaekina 'a e anga-fakafonua, 'ataakai 'oku tu'uloa, tokanga'I mo fakasi'isi'i 'a e lavelaveili 'i ha hoko ha fakatamaki fakaenatula mo mateuteu ki he feliuliaki 'o e 'ea, ke katoi 'i he ngaahi palani kotoa pea mo hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama ngaue, 'aki hono fokotu'u pea mo muimui ofi ki he gnaahi founga ngaue totonu pea mo ha ngaahi founga ngaue totonu pea mo ha ngaahi founga fealelea'aki taau</p>
<p><i>H: Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloa ... e talui ki he pule lelei</i></p>	<p>8. Ke fa'u ha fa'unga Pule Lelei ange – ke fenapasi mo e tefito 'i tui 'o e pule lelei, tali ui, 'ata ki tu'a pea mo e Pule 'o e Lao.</p> <p>9. Ke ma'u ha sosaieti 'oku hao, malu pea mo ma'uma'uluta 'i hono tauhi 'o e lao mo e maau.</p> <p>(A) Ke hokohoko atu 'a e lalaka ki ha pule'anga 'oku fakapotopoto mo to e lelei ange, 'aki 'ene takiekina 'o hono ngaahi tefito 'i fatongia, ngaue vaofi ange, fakahoko fatongia lelei ange, pea mo ngaue lelei'aki 'a e koloa 'o e fonua</p>
<p><i>I. Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloa ... e fakalalakaka e ngaahi ngaue lalahi mo e tekinolosia</i></p>	<p>3. Ke palani'i lelei 'a e ngaahi ngaue lalahi, 'aonga mo matauhi ke tokoni ki hono fakalalakaka 'o e mo'ui 'a e kakai pea fakafaingofua 'i hono fakahoko 'o e pisinisi, 'aki hano fakapa'anga fe'unga pea mo fakahoko 'o e Palani Fakafonua ki he Fakalalakaka 'o e Ngaahi Ngaue Lalahi (NIIP).</p>
<p><i>K: Tupulekina e ngaue kafataha pea ke tu'uloa ... mo lelei ange 'a hono pule'I 'o e kekelele mo e 'ataakai pea ke fakasi'isi'I e tu'u laveangofua ki he feliuliaki 'o e 'ea</i></p>	<p>7. Ke tokangaekina 'a e anga-fakafonua, 'ataakai 'oku tu'uloa, tokanga'I mo fakasi'isi'i 'a e lavelaveili 'i ha hoko ha fakatamaki fakaenatula mo mateuteu ki he feliuliaki 'o e 'ea, ke katoi 'i he ngaahi palani kotoa pea mo hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama ngaue, 'aki hono fokotu'u pea mo muimui ofi ki he gnaahi founga ngaue totonu pea mo ha ngaahi founga ngaue totonu pea mo ha ngaahi founga fealelea'aki taau</p>
<p><i>L: Tupulekina e ngaue kafataha ... pea hokohoko atu e ngaahi ngaue 'I tu'apule'anga, tu'unga malu 'o e fonua pea mo e pule tau'ataina</i></p>	<p>9. Ke ma'u ha sosaieti 'oku hao, malu pea mo ma'uma'uluta 'i hono tauhi 'o e lao mo e maau.</p> <p>(H) Ke fakapapau'i 'oku faaitaha 'a e fengau'e'aki 'a Tonga ni pea mo e ngaahi hoa ngaue ki he langa fakalalakaka</p>

Fakalahi 6: Malohinga, Vaivai'anga, Faingamālie mo Makatukia'anga ki he Poutuliki Faka'ekonōmika

'Oku fakaikiiki atu 'i he konga ko 'eni 'a e Malohinga, Vaivai'anga, Faingamālie mo e Makatukia'anga ki he Pou Tuliki Faka'ekonōmika. Ko e ngaahi mata'i fika 'i he 'osi 'a e lisi takitaha, 'oku ne fakahā'i mai 'a e ngaahi ola 'o e fokotu'utu'u ngāue. 'Oku fakakalalasi atu 'eni 'i he pou tuliki ko 'eni pea 'oku to e felave'i pē mo e ngaahi pou tuliki kehe.

Malohinga, Vaivai'anga, Faingamālie mo e Makatukia'anga 'o e Pou Tuliki Faka'ekonōmika	
Malohinga (fakalotofale & fakafiemālie)	Vaivai'anga (fakalotofale & 'ikai fakafiemālie)
<ul style="list-style-type: none"> • nga'unu mei he tu'unga ma'olunga e nō ki he tu'unga fe'unga pē [1.1] • fakalahi e vilitaki ki he fepotalanoa'aki ta'u'ataina 'a e Pule'anga mo e sekitoa taautaha [1.2] • ngaahi lao 'oku katoi ai 'a e pule'i 'o e ngāue fakapa'anga 'a e Pule'anga, laiseni mo e tu'utu'uni ki he pisinisi, malu'i e totonu 'o e konisiuma, tu'utu'uni ki he ngaahi feta'efiemālie'aki fakasōsiale mo e fakakōmesiale [1.3] • si'isi'i e fakamole ki he fakahoko pisinisi [1.3] • tukupa ke fakalelei'i 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi [1.3] • kekelele lelei pea mafola atu 'o fakangatangata pē ki he 'elia 'ekonōmika [1.3,5.2] • lao 'oku fakamamafa'i mai ai 'a hono pule'i 'o e pisinisi 'a e Pule'anga [1.4] • malava ke fakahoko e keli makakoloa 'i kilisitahi [1.1,5.2] • ngaahi faingamālie ki he uta atu e ngahai koloa mo e faingamālie ngāue ki he ngaahi Fonua kaunga'api [1.5,2.8] • lonogmo'ui e kau atu 'a e kulupu kakai fefine ki he ngaahi ngāue fakapisinisi [1.2,1.3,2.1,2.2] 	<ul style="list-style-type: none"> • fiema'u ki he kau ngāue 'o lahi ange ia 'i he ivi ma'u'anga pa'anga (ko e pa'anga tokoni ki he patiseti mo e ngaahi tokoni fakapa'anga kehe pē 'oku nau tātāpuni 'a e tō nounou ko 'eni) [1.1,3.1,3.7] • fakangatangata 'a e faingamālie ki he noo fo'ou, 'ikai fu'u lelei hono totongi fakafoki 'o e noo [1.1,1.2] • pa'anga 'ikai fakalao'i 'i he Fonua 'oku malava ke hoko ai 'a e fakangatangata hono tauhi 'o e lekooti pea mo e si'isi'i 'a e muimui pau ki he tu'utu'uni [1.2,1.3,2.4] • tupu mei he moveteveteange 'a e ngaahi pisinisi, 'oku mamafa ange ai 'a e totongi 'o e fakatupu koloa [1.3,1.5,3.4,4.2,4.3,4.5] • vaivai 'a hono pule'i mo fokotu'utu'u, taukei fakatekinikale mo e holo 'i he tu'unga laukonga [1.2,3.2,2.4,4.5] • lahi ange 'a e hiki atu e kakai taukei ngāue ki he ngaahi Fonua muli; pea mo e mate mei he Ngaahi Mahaki 'Ikaiki Pipihi (NCDs) [1.5,2.4,2.5,2.6] • ko e ngaahi to nounou 'i he founa 'oku hoko ia ko e me'a ke ne fakatua'i'i mo fakafaingata'a'ia'i 'a hono ma'u mai e ngaahi lais'eni 'oku fiema'u, tautautefito 'eni ki he ngaahi tukui motu [1.2,1.3,3.1,3.3] • veiveiua'ia 'i he ngaahi ngāue fakakōmesiale [1.2,2.3] • kovi hono fakalele 'o e Lao Kekelele [1.2,1.3,2.3,5.1,5.2] • fakangatangata e ngaahi faingamālie ki ha inivesim'eni longomo'ui pea mo e founa fakapangike angamaheni, 'o fakatefito 'i he kakai fefine 'oku nau faingata'a'ia [1.1] • ma'ulalo e mahu'inga tanaki mai fakalotofonua, mo e uta atu 'o e ngaahi koloa ngoue, toutai mo e vao'akau [1.5,4.5,5.2] • Fehangahangai 'a e pisinisi 'a e Pule'anga mo e faingata'a 'i he ngaahi tu'utu'uni ki he fiema'u, 'ikai lelei e founa hono pule'i, ma'ulalo e tupu mei he 'inivesim'eni [1.1,1.2,1.4,4.1,4.2,4.3,4.4,4.5] • 'ataakai 'oku afengofua pea mo tu'ulaveangofua ki he fakatamaki fakaenatula mo e feliuliuaiki e 'ea, 'o ne maumau'i ai e ngāue faka'ekonōmika [4.5,5.2,5.4] • 'ikai sai e ngaahi fakamatala [3.1,4.3,4.5]

Ngaahi Faingamālie ('i tu'a mei he potungāue & fakafiemālie)	Makatukia'anga ('i tu'a mei he potungāue & 'ikai fakafiemālie)
<ul style="list-style-type: none"> • fakataumu'a ki ha Fonua talitali'anga folau'eve'eva lelei pea mo 'iloa foki [1.2,1.3,1.5,5.3] • lelei ange va fengāue'aki mo e ngaahi Fonua kaunga'api, pea 'oku ne 'omai ha ngaahi faingamālie fefakatau'aki pea mo e ngāue 'i muli [1.5] • fehokotakinga lelei mo e kakai Tonga 'i muli ke tokoni ki hono fakatau mai 'a e ngaahi koloa pea mo hūatu ki muli e ngaahi koloa 'a e Fonua [1.5,2.8] 	<ul style="list-style-type: none"> • ma'olunga ange fe'au'auhi mei he ngaahi Fonua talitali'anga folau'eve'eva kehe he 'oku lelei ange 'enau fakahoko fatongia pea ma'ama'a mo ofi ange 'a e halanga fefolau'aki [1.2,1.3,1.5,5.2] • mama'o mei he ngaahi māketi muli, pea 'oku ne fakatupu mai e mamafa ange 'a e totongi fefononga'aki mo e fetu'utaki [1.5,2.8,4.2,4.3] • fakangatanga mo e phyto-sanitary controls 'i hono hūatu 'o e ngoue, toutai mo e vao'akau [1.5] • polokalama ngāue ki muli 'oku lahitaha ki he kau ngāue 'oku 'ikai taukei fe'unga, kakai 'oku faingata'a'ia pea mo e kakai fefine [1.5,2.8] • malava pē ke lahi ange 'o fehangahangai mo e hiki atu ki he ngaahi Fonua, 'oku 'i ai e faingamālie ngāue [1.5,2.8]

Fakalahi 7: Malohinga, Vaivai'anga, Faingamālie mo e Makatukia'anga ki he Poutuliki Fakasōsiale

‘Oku fakaikiiki atu ‘i he konga ko ‘eni ‘a e Malohinga, Vaivai'anga, Faingamālie mo e Makatukia'anga ki he Poutuliki Fakasōsiale. Ko e ngaahi mata'i fika ‘i he ‘osi ‘a e lisi takitaha, ‘oku ne fakahā'i mai ‘a e ngaahi ola ‘o e fokotu'utu'u ngāue. ‘Oku fakakalalasi atu ‘eni ‘i he pou tuliki ko ‘eni pea ‘oku to e felave'i pē mo e ngaahi pou tuliki kehe.

Malohinga, Vaivai'anga, Faingamālie mo e Makatukia'anga ‘o e Poutuliki Fakasōsiale	
Malohinga (fakalotofale & fakafiemālie)	Vaivai'anga (fakalotofale & 'ikai fakafiemālie)
<ul style="list-style-type: none"> • tu'uloa mo malohi 'a e 'ulungaanga fakafonua, mo e ngaahi me'a 'oku ne fakafaikehekehe'i kitautolu mei he ngaahi fonua kehe, tukupa ki he famili, kainga, kolo, siasi, lahi ange 'a e vilitaki ke ngāue ngāue'aki 'a e solova'anga fakaeonopooni, 'e malava pē vaivai ange ai 'a e talatukufakaholo pea 'oku ne fakasi'isi'i ai 'a e masiva 'ango'ango kae tuku atu ha totonu fakasōsiale 'oku malohi ki he kakai fefine [2.1, 2.2, 2.3, 2.7, 2.8] • taukei 'i he fehikitaki fakaloto fonua mo fakavaha'apule'anga 'i he ngaahi ta'u lahi kae kei tauhi pē 'a e fehokotakinga fakasōsiale [1.5, 2.1, 2.2, 2.8, 3.7] • fakalahi e ngaahi faingamālie, taukei mo e potō'i ngāue 'i he ngaahi tukui tupu mei he kakai fo'ou 'oku hū mai ki he fonua [2.1, 2.2, 2.3, 3.2] • lea tu'ufonua pē 'e taha mo e ngāue'aki 'o e lea fakapilitania ki he fetu'utaki fakavaha'apule'anga [1.5, 2.2, 2.3, 2.4 3.7] • mālohi ange 'a e tukupa fakasōsiale ki he ako, ma'olunga ange 'a e ma'u ako lautohi pea mo e kolisi [2.4] • fakalele 'o e ako mei he Pule'anga mo e ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga [2.2, 2.4] • ma'olunga ange 'a e ngāue fakafaito'o (ka 'oku fakangatangata pē [2.5, 2.6] 	<ul style="list-style-type: none"> • hoko 'a e hiki 'a e kakai mei he tukui motu ki he 'elia ki kolo mo muli ke ne maumau'i 'a e fekainga'aki fakasōsiale pea mo fakavaivai'i 'a e fa'unga tokoni tukufakaholo 'o 'ikai fakakau 'a e taimi mo e vahanoa ke fa'u ha fakakaukau fo'ou [2.1, 2.2, 2.3] • 'ikai lelei 'a e taukei mo e 'ilo ki hono fakatahataha'i 'aki e kakai nofo fo'ou mai ki he fonua 'o si'isi'i ai 'a e melino 'i he sosaieti [2.1, 2.2, 2.3] • 'ikai fakafiemālie 'a e tu'unga ma'olunga 'oku 'i ai 'a e feke'ike'i 'i he sosaieti kau ai mo e famili ('o fakatefito pē ki he kakai fefine mo e fanau) pea mo e fanau ako [2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.2] • maumau 'a e ngaahi famili pea si'isi'i 'a hono tokonia 'a e kakai faingata'a'ia mo e toulekeleka 'i he lahi 'a e hiki atu 'a e kakai ki muli pea mo e feluliuaki 'i he ngaahi tu'unga fakasōsiale mo e faka'ekonōmika [1.5, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 2.8] • 'ikai fakafiemālie 'a hono fa'u 'o e potō'i/taukei 'i he ongo lea 'oku ngāue'aki 'i he fonua (tu'ufonua mo e fakapilitania) 'o ne fakangatangata ai 'etau 'ilo mo e taukei ki hono fakahoko mo 'analaiso [2.3, 2.4] • si'isi'i 'a e taukeingaue 'i he lakanga pule, 'analaiso pea mo hono solova 'o e palopalema [1.3, 2.3, 2.4] • si'isi'i 'a e founga fale'i fakataki [2.1, 2.2, 2.3] • lahi 'a e fakamamafa 'a e ngaahi famili 'i he fakamole 'o e ako taukei ngāue 'a ia 'oku mei fe'unga ange ia ki he fanau ako pea mo kinautolu 'oku nau fu'u fiema'u 'a e 'elia ako ko 'eni [2.1, 2.2, 2.3, 2.4] • holo 'i he tu'unga 'o e laukonga mo e fai fika [2.3, 2.4] • holo 'i he fuoloa 'a e mo'ui 'a e kakai [2.3, 2.4, 2.5, 2.6] • polokalama mo e ngāue fakasōsiale te ne tokonia 'a e 'ikai mo e to'onga 'ikai mo'ui lelei [2.1, 2.3, 2.4, 2.5, 2.6]
Ngaahi Faingamālie ('i tu'a mei he potungāue & fakafiemālie)	Makatukia'anga ('i tu'a mei he potungāue & 'ikai fakafiemālie)
<ul style="list-style-type: none"> • tokolahi 'a e kakai Tonga 'i he Pasifiki pea mo muli foki kaneongo 'etau va mama'o ka 'oku kei malohi ange pē 'a e tauhi 'a e fehokotakinga ko 'eni pea malava leva ke tau lavengamonu 'i hono ngaahi lelei mo e monu'ia [1.5, 2.2, 2.8] • taukei, 'ulungaanga, to'onga , mo e 'ilo fo'ou 	<ul style="list-style-type: none"> • ko e liliu faka'ekonōmika kau ki ai 'a e hiki atu 'a e kakai ki muli 'i he taimi loloa pea mo e folau atu 'a e tamai (taki 'i he famili) ki muli ke ngāue, 'oku na maumau'i 'a e tolonga mo e tu'uloa 'a e famili pea mo e ivi ki hono fakahoko 'o e fatongia fale'i tukufakaholo [1.5, 2.1, 2.8]

<p>mei he kakai nofo fo'ou mai ki Tonga ni pea mo hotau kainga 'i muli. [2.3]</p> <ul style="list-style-type: none"> • mālohi ange 'a e tokoni mei he kakai Tonga 'i muli pea mo e ngaahi fonua tokoni langalanga hake 'a e ola 'o e ako pea mo e mo'ui [1.5, 2.3, 2.4, 2.5, 2.6, 2.8, 3.6] 	<ul style="list-style-type: none"> • ko e ngaahi fakafe'atungia fakasōsiale mo e faka'ekonōmika 'e malava ke he maumau'i 'a e fehokotakinga 'a e kakai Tonga 'i Tonga ni pea mo e kakai Tonga 'i muli [1.5, 2.2, 2.8] • ko e hū mai 'a e kakai kehekehe 'o nofo fonua mai ki he fonua, 'oku ne fakafe'atungia'i 'a 'etau ngaahi tefito'i tui mo e fokotu'utu'u fakasōsiale [2.3, 3.2] • ke fakahū fakalelei ki he sosaieti 'a e kakai 'oku fakafoki/tipota'i mai mei muli 'a ia 'oku 'ikai ha nau taukei ngāue, he ten au maumau'i 'a e ma'uma'uluta 'a e sosaieti pea mo fakalahi 'a e faihia [1.5, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 2.8] • mafola vave fakavaha'apule'anga 'o fakalaka atu ia 'i he'etau ivi ki hono mapule'i [1.5, 2.5, 2.6, 2.8, 5.4] • ko e liliu lahi 'i he tekinalosia mo e 'ilo 'oku ne fakafaingata'a'ia'i 'a e vave 'o e ako [1.5, 2.3, 2.4, 4.5]
--	---

Fakalahi 8: Malohinga, Vaivai'anga, Faingamālie mo e Makatukia'anga ki he Poutuliki Fakapolitikale

‘Oku fakaikiiki atu ‘i he konga ko ‘eni ‘a e Malohinga, Vaivai'anga, Faingamālie mo e Makatukia'anga ki he Poutuliki Fakapolitikale. Ko e ngaahi mata'i fika ‘i he ‘osi ‘a e lisi takitaha, ‘oku ne fakahā'i mai ‘a e ngaahi ola ‘o e fokotu'utu'u ngāue. ‘Oku fakakalalasi atu ‘eni ‘i he pou tuliki ko ‘eni pea ‘oku to e felave'i pē mo e ngaahi pou tuliki kehe.

Malohinga, Vaivai'anga, Faingamālie mo e Makatukia'anga ‘o e Poutuliki Fakapolitikale	
Malohinga (fakalotofale & fakafiemālie)	Vaivai'anga (fakalotofale & 'ikai fakafiemālie)
<ul style="list-style-type: none"> • ko e tukupa ki he ngaahi tefito'i tui faka kalisitiane ‘oku ne fakamamafa'i ‘a e faitotonu, tatau pea mo e fatongia ki hono fakahoko ‘o e fatongia pē ‘e taha [2.1, 2.2, 2.3] • tu'unga ma'ulalo ‘a e faihia mo e valau fakasōsiale [2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.2, 3.3] • tukupa ki he tau'atina ‘a ia ‘oku ha ‘i he Konisitone [3.2, 3.4] • fengāue'aki vāofi ‘i he kau ‘ofisakolo mo e pulefakavahe [3.1, 3.2, 3.3] • fakelelei ki he Konisitone ke fakamamafa'i ‘a e ngaahi fakalalaka ‘i he ta'u S'enituli kuo ‘osi [3.4, 3.5] • tali fakalukufua ‘a e fiema'u ke fakalahi ‘a e fakalalaka ‘o e ngaahi ngāue'anga fakapolitikale ‘i ha fa'unga lao taau pea ‘ata ki tu'a ki he kakai [2.1, 2.2, 3.1, 3.3, 3.4, 3.5] 	<ul style="list-style-type: none"> • neongo ‘a e ngeia lahi ‘a e kakai fefine ‘i Tonga, ka ko e toko ni'ihī pē ‘oku nau tu'u ke fili Fale Alea, pea ‘ikai ke fili kinautolu [2.1, 2.3, 3.4, 3.5] • ngāvaivai ‘a e fakahoko ngāue ‘a e Pule'anga, malava ke ngāue fakapalataha, fakangatanga ‘a e fengāue'aki vāofi ‘i he Pule'anga mo e ngaahi kupu fengāue'aki, ‘ikai ke ‘i ai ha fa'unga fakafetu'utaki ma'ae Pule'anga, malava ke hoko ai ‘a e ‘ikai lelei ‘a hono tufaki mo vahevahe atu ‘a e fakamatala pea hoko ai ‘a e koviange ‘i he fakahoko ngāue, ‘ikai fai pau ki he ngaahi tu'utu'uni [2.3, 2.4, 3.1, 3.3, 3.4, 3.6] • ‘ikai kakato ‘a e ngaahi fakalelei fakatemokalati, pea ‘oku fiema'u ke to e ‘ata ki tu'a ‘a e fakahoko ngāue pea mo e founa tali ui ki he kakai ‘i hono fakalele ‘a e fa'unga ‘o e fakamaau'anga • matavaivai ‘i hono fakahoko ‘a e tatau mo e ‘ata ki tu'a ‘a e lao [2.3, 2.4, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4] • ma'olunga ange ‘ikai faitotonu [2.2, 2.3, 3.1, 3.2] • ‘i he kuo hili ne ‘ikai lava hono fa'u ‘a e ngaahi ngāue'anga fakapolitikale ke vave fe'unga ke ‘alu fakataha mo e ngaahi liliu [2.1, 3.4, 3.5] • lahi ‘a e hoha'a ‘i he fa'unga politikale fekau'aki mo e ngaahi faingamālie ke ma'u mai ha konga kelekele [2.3, 3.4, 5.1] • faingata'a hono fa'u ha fa'unga ngāue fe'unga ki hono fakatahataha'i mai ‘a e ngaahi ngāue fakapolitikale mo e fakasōsiale pea ke lava ‘o sivi'i pea mo potupotu tatau lolotonga ia ‘oku ne ta'ota'ofi ‘a e ngaahi to nounou lolotonga ‘a e liliu [2.3, 2.4, 3.4, 3.5] • te'eki ai ke fakapapau'i ‘a e fengāue'aki ‘a e Fakataha Tokoni, Pule'anga, Fale Alea mo e Fakamaau'anga [3.4, 3.5]

Ngaahi Faingamālie (‘i tu’a mei he potungāue & fakafiemālie)	Makatukia’anga (‘i tu’a mei he potungāue & ‘ikai fakafiemālie)
<ul style="list-style-type: none"> • faingamālie ke fokotu’u ha ngaahi ngāue’anga ‘oku ‘alu fakataha mo e feliuliuaki ‘i he tu’unga ‘o e fonua ‘a ia ‘oku ako mei he ngaahi fonua kehe ka ‘i he taimi tatau ‘oku ne langalanga hake ‘a e mālohi ange ‘i he’etau ‘ulungaanga fakafonua [2.8, 3.6] • fakangatangata pē ‘a e tu’unga malu ‘o e fonua ‘o kapau ‘e hoko ha moveuveu ‘i he ngaahi fonua kaunga’api [1.5, 3.7] • ‘iloa ko e fonua ‘oku tokoni atu ‘i he ngaahi ngāue fakamelino fakavaha’apule’anga, pea ‘oku ‘oatu hotau le’o ‘i he ngaahi fakataha lalahi fakavaha’a Pule’anga pea mo faipoupoua ‘e he ngaahi fonua mafai lalahi [3.6, 3.7] • longomo’ui pea mo lelei ange ‘a ‘etau va fengāue’aki mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalalakaka ‘a ia ‘oku nau fakamamafa ki he pule lelei [3.6] • va fengāue’aki vāofi mo lelei mo e ngaahi fonua kaunga’api pea mo māmani foki [1.5, 2.8, 3.7] • ngaahi faingamālie fo’ou ‘oku ma’u mei he ma’olunga ange ‘a e fe’au’auhi ‘i he fonua kaunga’api ki he mafai lalahi [1.5, 2.8, 3.7] 	<ul style="list-style-type: none"> • fakamalohi’i ke liliu mei he ngaahi ma’u’anga faingamālie mei muli ‘ikai kau ai ‘a e tokoni fe’unga ke fakafaingofua’i ‘a e liliu ‘oku fiema’u ‘e he kakai [2.3, 2.4, 3.4] • fakamalohi’i ‘a e ngaahi me’a fakapolitikale mo e faka’ekonōmika mei tu’a ke ne pule’i ‘a e koloa ‘a e fonua [2.8, 3.6, 3.7] • lahi ange ‘a hono fakamamafa’i ‘a e ngaahi lao fakavaha’apule’anga ke solova ‘aki e “feke’ike’i fakafonua” ‘a ia ‘e ala lava ke ne fakavaivai’i ‘a hotau ivi fengāue’aki vāofi mo e ngaahi fonua kehe [1.5, 2.8, 3.2, 3.6, 3.7] • lahi ange ‘a e ngaahi ‘ulungaanga fakafonua kehekehe ‘oku hū mai ki he fonua pea mo e hū mai ‘a e kakai fo’ou ‘o nofo fonua mai ki he fonua, ‘oku nau ‘omi ‘a e ngaahi ‘ulungaanga mo e to’onga faihia mo e faihala pea hoko ia ‘o ne maumau’i ‘a e va fengāue’aki mo muli ‘i he faihia [2.1, 2.3, 3.2, 3.6, 3.7] • ko e lahi ange ‘a e fe’au’auhi ‘i he mafai lalahi ‘i he fonua, pea ‘oku hoko leva ai ‘a e moveuveu ‘i he fonua [2.8, 3.6, 3.7]

Fakalahi 9: Malohinga, Vaivai’anga, Faingamālie mo e Makatukia’anga ki he Poutuliki Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Tekinolosia

‘Oku fakakiiki atu ‘i he kongā ko ‘eni ‘a e Malohinga, Vaivai’anga, Faingamālie mo e Makatukia’anga ki he Poutuliki Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Tekinolosia. Ko e ngaahi mata’i fika ‘i he ‘osi ‘a e lisi takitaha, ‘oku ne fakahā’i mai ‘a e ngaahi ola ‘o e fokotu’utu’u ngāue. ‘Oku fakakalakalasi atu ‘eni ‘i he pou tuliki ko ‘eni pea ‘oku to e felave’i pē mo e ngaahi pou tuliki kehe.

Malohinga, Vaivai’anga, Faingamālie mo e Makatukia’anga ‘o e Poutuliki ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Tekinolosia	
Malohinga (fakalotofale & fakafiemālie)	Vaivai’anga (fakalotofale & ‘ikai fakafiemālie)
<ul style="list-style-type: none"> • ko e to e tupulakiange e mahino mo e ‘ilo ki he fu’u mahu’inga ki hono pule’i mo tauhi fakalelei ke tolonga ‘a e ngaahi ngāue lalahi mo e tekniolosia [4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 4.5] • to e tupulaki ange ‘a e ngaahi fiema’u ki he ngaahi tekniolosia ‘oku to e fakaonopooni ange ‘o fakafehoanaki ki he tekniolosia ‘oku lolotonga ngāue’aki (hange ko e misini ki he ma’u’anga ivi ,tekniolosia ki he fetu’utaki) ke to e fakafiemālie ange ki he ngaahi fiema’u. [4.1, 4.3, 4.5] • To e fakafaingamālie ange ngaahi fefonoga’aki ki he ngaahi ‘otu motu [4.2] 	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e matavaivai ‘i he tu’unga faka’ekonōmika ‘i he tafā’aki ‘o e ngaahi e koloa ‘i he totongi ma’olunga ,matavaivai ki he ngahi kupu felalave’i kenau ngāue fakataha ki he fehokotaki holo e ngaahi ngāue lalahi ‘o makatu’unga heni ‘a e mamafa ‘a e totongi ‘i he ngaahi ngāue langa. [4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 4.5] • si’isi’i e ngaahi ako mo hono fakataukei’i ki hono pule’i mo tauhi e ngaahi langa lalahi mo e tekniolosia ki he tu’unga fakafiemālie pea ke tu’uloa [2.4, 3.1, 4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 4.5] • faingata’a ki honoto e fakapa’anga ha ngaahi nague lalahi fo’ou [1.1, 3.6, 4.1, 4.2, 4.3, 4.4] • lahi e ngaahi ngāue langa lalahi ‘oku fakahoko pea pule’ehe ngaahi kautaha ‘a e Pule’anga ‘oku nau fehangahangai mo fepaki mo e ngaahi ola ‘oku faka’amu ke a’usia pea mo e si’isi’i hono fiema’u e kau taukei ‘i he tafā’aki takitaha. [1.4, 2.4, 3.1, 4.1, 4.2, 4.3, 4.4] • si’isi’i hono fakatokanga’i ‘i he taimi hono fahoko ai ha palani ki ha langa lalahi ‘a e ngaahi langa totonu pea tatau ki he ngaahi fiema’u ‘a e kulupu takitaha (hange ko e kakai fefine,kau faingata’ia)pea to e si’isi’i mo e tokanga ki ha founa e fakasi’isi’i ai ha ngaahi maumau mei ha fakatamaki. [2.1, 2.7, 4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 4.5] • matavaivai pē ki he sekitoa ko ‘eni ‘enau ngāue fakataha ki he ola ‘o e ngaahi lao ,to e vakai’i e ngaahi tukuhau ki he ngaahi ma’u’anga ivi ‘uhila mo e fakahoko fatongia [4.1]
Ngaahi Faingamālie (‘i tu’a mei he potungāue & fakafiemālie)	Makatukia’anga (‘i tu’a mei he potungāue & ‘ikai fakafiemālie)
<ul style="list-style-type: none"> • To e lahi ange ngaahi faingamālie ki he ngaahi ngāue lalahi ‘oku iiki fakafe’unga ki he ngaahi tu’unga ‘i he ngaahi kolo [4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 4.5] • to e lelei ange ngaahi tokoni fakapa’anga ki he ngaahi fakalakalaka ki he ma’u’anga ivi [1.3, 2.1, 4.1] • ma’u faingamālie ki he fakahoko fatongia ‘o ngāue’aki e ngaahi tekniolosia ka ‘oku ‘ikai ko e langa kiliniki pē mo e faleako [1.4, 2.4, 2.5, 3.1, 4.3, 4.5] 	<ul style="list-style-type: none"> • tonounou ‘i hono liliu e ngaahi tekniolosia o faktatau ki he ta’au o taimi [2.4, 4.5] • tonounou ‘i hono fakahoko ha ngaahi langa lalahi pē tekniolosia ke malava ke langa ‘aki e ngaahi ngāue faka-‘Ekonōmika [1.2, 2.4, 4.5] • tonounou ‘i hono fa’u e ngaahi lao ‘i he fefononga’aki (folau tahi,fefononga’aki he ‘ea) ‘o makatu’unga heni hono fakangatangata e ngaahi fakahoko fatongia mei tu’apule’anga [2.4, 3.6, 3.7, 4.5]

Fakalahi 10: Malohinga, Vaivai'anga, Faingamālie mo e Makatukia'anga ki he Poutuliki ki he Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai

'Oku fakaikiiki atu 'i he konga ko 'eni 'a e Malohinga, Vaivai'anga, Faingamālie mo e Makatukia'anga ki he Poutuliki ki he Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai. Ko e ngaahi mata'i fika 'i he 'osi 'a e lisi takitaha, 'oku ne fakahā'i mai 'a e ngaahi ola 'o e fokotu'utu'u ngāue. 'Oku fakakalakalasi atu 'eni 'i he pou tuliki ko 'eni pea 'oku to e felave'i pē mo e ngaahi pou tuliki kehe.

Malohinga, Vaivai'anga, Faingamālie mo e Makatukia'anga 'o e Pou ki he Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai.	
Malohinga (fakalotofale & fakafiemālie)	Vaivai'anga (fakalotofale & 'ikai fakafiemālie)
<ul style="list-style-type: none"> • fa'ahinga kehekehe 'i he fa'unga 'o e fonua mei he ngaahi motu feo ki he ngaahi motu fa'u 'e he afi, 'oku lelei 'aupito 'a e kelekele kae pehē ki he ngaahi tahironga, mo e tu'unga māfana fe'unga 'i he 'ea. [1.2, 1.3, 2.4, 4.5, 5.1, 5.2] • lahi 'a e potu tahi faka'ekonōmika [1.2, 1.3, 1.5, 3.7, 5.2] • 'oku mahu 'a tahi pea to e 'i ai mo hono ngaahi maka koloa mahu'inga 'oku 'i kilisitahi. • ngāue'aki e polokalama faka-komipiuta ki he vahevahe 'a e kelekele 'oku ne fakafaingofua'i ai 'a e malava ki he ngaahi famili kenau ma'u ngaahi fakamatala fekau'aki mo e kelekele[2.1, 2.3, 3.4] • toe tupulaki ange mahino fe'unga ki he ngaahi fakamanamana mei he ngaahi nunu'a kovi mei he 'ataakai mo e feliuliu'aki 'o e 'ea pea mo e ngaahi fokotu'utu'u 'a e potungāue ki hono malu'i mo pule'i e 'ataakai[5.4]. • mou'i lelei ange ngaahi me'a mo'ui 'oku malava ke mo'ui 'i he 'ataakai mei he lelei ange 'a e ngaahi koloa fakaenatula 'o e feitu'u koia • tokolahi e kau taukei fakalotofonua 'i he fakalakalaka 'i he naunau fakaenatula mo e founa pule'i mo hono malu'i e 'ataakai pea malava ke matu'uaki e ngaahi feliuliuaki ki he 'ea. [2.4, 5.4] 	<ul style="list-style-type: none"> • ko e ma'u faingamalie ki he kelekele 'oku faka'a'au pe ke to e faingata'aange tupunga mei he ngaahi fehikitaki fakaloto fonua, feliuliuaki 'a e ngaahi 'ulungaanga fakafonua pehe ki hono toe fakafehu'i 'a e founa tuku fakaholo ki he ma'u faingamalie ki he kelekele 'oku 'i he kakai tangata pe. [2.3, 3.4, 5.1] • uesia ngofua ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula, feliuliuaki e 'ea, mo e ngaahi nofo'anga 'ikai fakafiemālie pea mo e si'isi'i fakahoko ha ngaahi founa ke malu'i ai 'a e matātahi.[2.4, 3.6, 3.7, 4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 5.4] • 'ikai ha naunau moha ngāue'anga fe'unga ke pule'i 'aki e 'ataakai pea malava ke tali e ngaahi maumau fakaenatula 'oku hoko mei ha ngaahi fakatamaki[2.3, 3.1, 3.2, 4.5, 5.4] • ngaahi kemikale fakatupu maumau ki he 'ataakai, kau ki ai mo e toe momokoange tu'unga 'o e 'ea 'oku ne maumau'i e mo'ui a e kakai mo e ngaahi koloa kotoa [2.4, 2.5, 4.5] • tonounou 'i he hono pule'i lelei e ngaahi koloa fakaenatula mo e lahi hono uli'i e 'ataakai .[1.2, 1.3, 2.3, 2.4, 2.6, 3.2, 5.1, 5.2, 5.3] • fanga ki'i 'otu motu iiki 'oku tu'u ma'uma'unganoa mo e tokolahi fakakātoa 'a e kakai 'oku tokosi'i pea 'oku toe vahevahe takai e nofo mei he ngaahi motu lalahi • mataivaivai 'i hono fakamamafa'i e ngaahi lao makatu'unga mei he si'isi'i ngaahi naunau ke fakahoko 'aki 'a e ngāue. • mataivaivai 'i hono to e sivi'i e tu'unga 'oku 'i ai 'a e 'ataakai, malu mo hao e ngaahi fakamatala /lipooti, vakai'i pea mohono lipooti 'o ngāue'aki e founa fekumi angamaheni. • si'isi'i hono fakangāue'i e kakai 'i Tonga ni nau ma'utauei

	<ul style="list-style-type: none"> • si'isi'i hono ngāue'aki e ngaahi palani ki he kelekele pea mohono tuku atu ha ngaahi feitu'u 'i he loto kolo ki he ngaahi fakafiefia(hange koe paaka)
Ngaahi Faingamalie ('i tu'a mei he potungāue& fakafiemālie)	Makatukia'anga ('i tu'a mei he potungāue& 'ikai fakafiemālie)
<ul style="list-style-type: none"> • ngaahi ngoue tefito 'i he fanga ki'i maketi iiki[1.2. 1.3, 1.5, 2.8, 3.7,4.2, 4.3] • lahi kau folau'eve'eva 'oku nau mahu'inga 'ia 'i he fa'unga fakasiokalafi hotau fonua 'oku lahi ngaahi feitu'u 'oku fe'unga lelei ki he takimamata[1.2, 1.3, 1.5, 2.8, 4.2, 4.3, 5.1,] • to e fakaloloto ange 'a e a'usia fakamāmani lahi e founa ki hono leva'i lelei ha ngaahi ngāue kovi 'aki e ngaahi makakoloa 'i he kilisitahi[1.1, 1.5, 2.8. 3.6, 3.7, 5.2]. • mahu'inga e tu'unga 'o e ngaahi tokoni mei he ngaahi hoa ngāue mei tu'a mei he potungāue 'i he fakapa'anga,ngaahi tekinosia mo e fakataukei'i ke tokoni ki he fakalahi e tu'unga 'ilo ki hono leva'i mo pule'i lelei e 'ataakai mo e ngaahi maumau mei he fakatamaki fakaenatula pea mo e ngaahi feliuliuaki ki he 'ea [1.5, 3.6, 4.5, 5.2, 5.3, 5.4] • to e lahi ange ma'ufaingamalie ki hono fakangāue'i/ngāue'aki e kau taukei fakalotofonua. • to e fakalahi e tu'unga 'o e 'ilo fakaloto fonua pehe ki he pasifiki mo tu'apule'anga foki 	<ul style="list-style-type: none"> • fakautuutu e ngaahi feta'emahino'aki ki he ngaahi maka koloa 'i kilisitahi 'o makatu'unga heni 'a e si'isi'i e ngaahi monu'ia 'oku totonu ke ma'u pea mo e toe ngaahi maumau lahi aupito mei he ngāue ta'etokonga'aki ngaahi koloa fakaenatula.[1.1, 1.2, 1.3, 1.5, 2.4, 2.8, 3.1, 3.6, 5.2] • 'oku lahi e ngaahi fonua 'i he pasifiki mo māmani 'oku ma'u e ngaahi natula tataui ki he 'ataakai,potu tahi ka 'oku to e ma'a pea faka'ofa'ofa mo tokanga'i lelei ange ngaahi 'ataakai koia fakafehoanaki ki he 'ataakai 'o Tonga. [1.2, 1.3, 1.5, 2.8, 4.2, 5.2, 5.3] • 'ikai fakafiemālie e tu'unga 'oku 'i ai hotau 'oseni , pea koe 'ataakai 'oku 'i he tu'unga 'ikai fakafiemālie mei he ngāue 'a e ngaahi feliuliu'aki 'i he 'ea mo e ngaahi fakatamaki mei he tahi hange koe peau kula[1.2, 2.4, 2.8, 5.4] • fakatokaga ki he vave 'osi ngaahi kulupu me'a mou'i 'i he 'oseni molia 'u 'akau tu'u fonua.[5.4] • fu'u fakafalala ki he ngaahi hoa ngāue kenau tokoni ki he ngaahi maumau e hoko mei he feliuliuaki 'a e 'ea.

Fakalahi 11: Fakafehoanaki ‘a e Ngaahi Malohinga, Vaivai’anga, Faingamālie mo e Makatukia’anga ki he Ngaahi Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue

Fakafehoanaki 'o e Malohinga, Vaivai'anga, Faingamalie mo e Makatukia'anga ki he Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue Takitaha

Ngaahi Poutuliki	Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue	Malohinga					Vaivai'anga					Faingamalie					Makatukia'anga					Fakakatoa	
		Eco	Soc	Pol	I&T	NR &E	Eco	Soc	Pol	I&T	NR &E	Eco	Soc	Pol	I&T	NR &E	Eco	Soc	Pol	I&T	NR &E		
1. Ngaahi Ngaue'anga Faka'ekonomika	1.1 Lelelange pea lolotoange 'a hono pukepuke e pule'i 'o e tu'unga faka'ekonomika pea mo e ngaahi maketi fakapa'anga	2					4			1						1						1	9
	1.2 Vaofi ange 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e Sekitoo Taautaha ke tupulekina 'a e tupu faka'ekonomika	2				3	8				1	1				2	1				1	3	22
	1.3 Lelelange 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi	5				3	6	1			2	1	1		1	2	1				2	24	
	1.4 Lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi kautaha 'a e pule'anga	1					1			1					1							4	
	1.5 Lelei ange hono a'usia 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga, ngaue mo e 'inivesime'i muli	1	2			1	3	1				3	2	2		5	4	5	1		2		32
2. Ngaahi Ngaue'anga Fakasosiale	2.1 Fakalalaka 'a e fengaue'aki mo e fepoupouaki 'a e ngaahi kautaha'ikai fakapule'anga mo e ngaahi kulupu fakakolo	1	3	3		1	7	1	1			2		1			2	1					23
	2.2 Ngaue vaofi ange 'a e pule'anga, ngaahi siasi mo e ngaahi hoa ngaue kehe ki he fakalalaka 'a e ngaahi komiuniti	1	5	2			6					1					2						17
	2.3 Fokotu'utu'u e ngaahi ngaue mo e polokalama faka sosiale mo e 'ulungaanga fakafonua totonu mo e fonua		3	3		1	2	11	1		3	2					3	2					31
	2.4 Fakalalaka 'a e ako mo e ako ngaue ke hakeaki'i e tu'unga fakaako	1	3	1		2	3	8		2	4	1		1	1		2	1	3	2			35
	2.5 Fakalalaka 'a e tokanga'i e mo'ui mo e founa fakahoko fatongia ke a'usia 'e he kakai 'a e mo'ui lelei		1				1	2			1	1		1			1						8
	2.6 Fakahoko e ngaahi founa ngaue 'oku fakamamafa ki he ngaahi mahaki pipihi mo e 'ikai pipihi		1				1	2			1	1					1						7
	2.7 To e lelei ange hono tokanga'i mo pou pou'i e kau faingata'a'ia fakatefito ki he kau faingata'a'ia fakaesino		1				1		1														3
	2.8 Fakalalaka 'a e fengaue'aki mo e kakai Tonga 'i muli	1	2				1				1	1	2	3		3	2	4	3		3		26
3. Ngaue'anga Fakapolitikale	3.1 Lahi ange lava me'a, 'aonga, ma'ama'a, faitotonu, 'ata ki tu'a mo tokonia 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'o fakatefito 'i he ngaahi taumu'a mahu'inga taha			2			3	3	2	1											1		12
	3.2 Fakalelei'i e lao mo e mauu pea ko e malu mo e hao fakalotofale 'oku taau pea fe'unga hono fakahoko			3					2		2						1	2					10
	3.3 Ko 'ene mahinoange koia 'a e tu'unga 'o e fengaue'aki pea mo e kakai fakalukufua, pea 'e malava leva ke lelei 'a hono vahevahe 'o e ngaahi fatongia 'o e pule'anga			3			1		2														6
	3.4 Ke fakaeonopooni pea mo fe'unga 'a e Konisitutone, pea ko e ngaahi Lao ke ho'ata mei ai 'oku nau muimui ofi ki he tu'unga fakamamani lahi 'o e ngaue fakatemokalati			4		1	1	6		1									1				14
	3.5 Fakalelei'i 'a e ngaahi va fengaue'aki pea mo e ngaue fakataha 'i he Fakataha Tokoni 'a 'Ene 'Afio, Pule'anga, Fale Alea pea mo e Fakamaa'anga			2			4																6
	3.6 Lelei ange 'a e fengaue'aki mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalalaka ke fakapapau'i ko 'enau polokalama ngaue 'oku muimui ofi pe 'i he 'asenita ngaue 'a e Pule'anga						1	1	1	2		1	3		2			4	1	2			18
	3.7 Fakalelei'i 'a e va fakau'aki fakapolitikale, fakataumalu'i fonua 'o 'ikai ngata pe 'i he Pasifiki kae pehe pe foki mo e fakamamani lahi		1			2					1			4		2		4	1				15
4. Ngaahi Ngaue'anga Lalahi mo e Tekinolosia	4.1 Ke falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia 'a e ngaahi faingamalie ki he ma'u'anga ivi				2		1			6	2			2								13	
	4.2 Ke falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia e ngaahi faingamalie 'i he fefononga'aki				2		2			5	2			1	2	1					1		16
	4.3 Ke falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia e ngaahi faingamalie ki he fakamatala mo e fetu'utaki fakatekinolosia, 'o ngaue'aki 'i he founa 'ilo fo'ou			2		3				5	2			2	2	1							17
	4.4 Ke falala'anga ange, malu pea ma'ama'a 'a hono a'usia e ngaahi faingamalie 'o e langa pea mo e ngaahi fa'unga kehe.			1		1				5	1			1									9
	4.5 Ke fakalalaka ange 'a hono ngaue'aki 'o e fakatotolo mo e fakalalaka 'o fakamamafa ki he ngaahi fiema'u mahu'inga taha				2	2	6			3	3			2	1		1		3				23
5. Ngaahi Ngaue'anga ki he Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai	5.1 Fakalelei'i 'a e palani mo hono pule'i 'o e kelekele pea pehe ki he ngaahi feitu'u fakapule'anga					1	1			2				1								5	
	5.2 Fakalelei'i hono ngaue'aki 'a e koloa fakaenatula ke tolonga 'a hono ngaahi lelei	2				4	3			1				2	1						2		15
	5.3 Ke to e ma'ama'a ange 'a e 'ataakai pea mo e fakalelei ki hono to e ngaue'aki 'a e veve									1	1			2							1		5
	5.4 Fakalelei'i 'a e ngaahi ngaue kae lava ke matu'uaki 'a e nunu'a mo e fakatamaki 'o e fieliuluaki 'o e 'ea					3	1			2				1			1	1			2		10
Fakakatoa (kolomu)		17	22	23	9	24	53	40	20	33	36	7	13	12	13	29	11	23	19	9	22	435	
Fakakatoa (fakakalulu)						95				182					74						84		

Fakalahi 12 : Founga ki hono ngāue'i 'etau Visone

Na'e langa e Visone ki he 'etau Fa'unga Palani makatu'unga 'i he mape 'o he halafononga ki he fakalalakaka 'a ia 'oku tau ngāue'aki ki hono fa'u e ngaahi palani kehe mo e poloseki (vakai ki he Fakatātā 1 'i he Puipuitu'a). 'I he Visone, 'oku kei hoko pē e Moto Fakafonua ko e makatu'unga 'o hotau 'ulungaanga fakafonua. 'Oku fakamanatu mai 'e he Moto kiate kitautolu 'a e makatu'unga mo e tofi'a na'e foaki 'e Tupou I 'a Tonga ki he 'Otua. 'Oku poupou ki ai e vā longo mo'ui 'i he'etau mo'ui Fakakalisitiane mo e ngaahi tefito'i tui tuku fakaholo, pea mo e fakalalakakae ngaahi tefito'i tui fakatekinolosia 'oku tau fiema'u ke fakakau ki he 'etau ngaahi founga ngāue mo e 'ulungaanga.

'Oku fakamatala'i 'e he Ola Fakafonua Fakalukufua 'a e hala fononga taimi loloa 'oku tau faka'amu ke langa 'i he'etau Moto. 'Oku tokoni'i 'e he ngaahi Ola Fakafonua ma'olunga 'a ia ko e ola ia 'o 'etau fetokoni'aki, pehē ki he ngaahi Ngaue 'i he toenga 'o māmani. Ko e ngaahi Ola Fakafonua ko 'eni 'oku tokoni'i 'e he ngaahi Ola Fakapotungāue kehekehe 'a ia ko e fatongia ia 'o e ngaahi ngāue'anga kehekehe 'i Tonga 'oku hā 'i he'enau ngaahi Taumu'a ngāue- ko e ngaahi me'a 'oku tau fakahoko ki he kakai. 'Oku fakakulupu e ngaahi Ola Fakapotungāue ko 'eni ki he Poutuliki lalahi 'e nima: Ko e Poutuliki 'e tolu 'oku kau ki ai e 'ekonōmika , sosiale mo e gaahi ngāue'anga fakapolitikale; pea ko e Poutuliki leva 'e ua 'oku kau ki ai e ngāue lalahi mo e tekinolosia ki hono tokanga'i e veve mo tauhi 'etau koloa fakaenatula moe 'ataakai kae malava e ngaahi ngāue'anga kehe 'o fakahoko honau fatongia ke lelei.

Lolotonga 'etau tokanga ke fakapapau'i ko e ngaahi Ola Fakapotungāue 'oku tau amanaki 'e fakahoko 'e he ngaahi potungāue 'a e Pule'anga, ngaahi kautaha mo e ngaahi pisinisi, 'oku to e fakatokanga'i 'i he Fa'unga Palani 'a e mahu'inga 'o e tokoni 'oku fiema'u ki he ngaahi Ola Fakapotungāue ko 'eni mei he ngaahi pisinisi, komiunitii mo e kakai 'o Tonga- ke oo fakataha mo e fengāue'aki lahi kuo tau a'usia 'i māmani.

Ko e Motolo 'oku ne tala e anga 'etau ngaue fakataha ki hono fakahoko 'o e Visone 'oku ne fakamatala'i 'a e founga ngāue longomo'ui 'oku tau fetu'utaki ai mei he lēvolo taupotu taha ki lalo 'o a'u ki he lēvolo taupotu taha ki 'olunga 'o e mape. Ko e ngaahi founga ni 'e lava ke fakamalohia mo fakasi'isi'i e fakatonutonu ki he ngaahi lēvolo. Ko e tefito 'o e founga fakalukufua, 'oku 'i ai e ngaahi tefito'i tui fakafonua 'oku fakahā mai 'etau ngaahi tefito'i tui mo e ngaahi ngāue, 'oku fakatonua ki he ngaahi tefito'i tui fakalalakaka 'oku taau ke to e lelei ange 'etau fakalalakaka mo malohi hotau tofi'a.

Mei lalo ki 'olunga: 'oku poupou'i e ngaahi lēvolotakitaha 'i lalo 'a e lēvolo 'i 'olunga. Ko e ngaahi fehū'aki 'a e tui fakafonua pea mo e ngaahi tui fakalalakaka 'oku nau fakahā mai 'etau vakai ki māmani mo e anga 'etau malu'i e ngaahi liliu 'i he lēvolo kotoa. 'Oku fehū'aki e ngaahi koloa fakaenatula mo e 'ataakai (kau ai 'a e ngaahi ongo ki he fakatamaki fakaenatula) fegaue'aki fakataha mo e ngāue lalahi mo e tekinolosia ke fakahā mai 'a e founga ngāue fakapolitikale, fakasōsiale, faka'ekonōmika 'oku malava 'ehe ngaahi ngāue'anga 'o langa mo tauhi ke fa'u mo

fakahoko e ngaahi ngāue ‘oku fiema’u ke hā ai e Ola Fakafonua mo e Ola Fakalukufua.

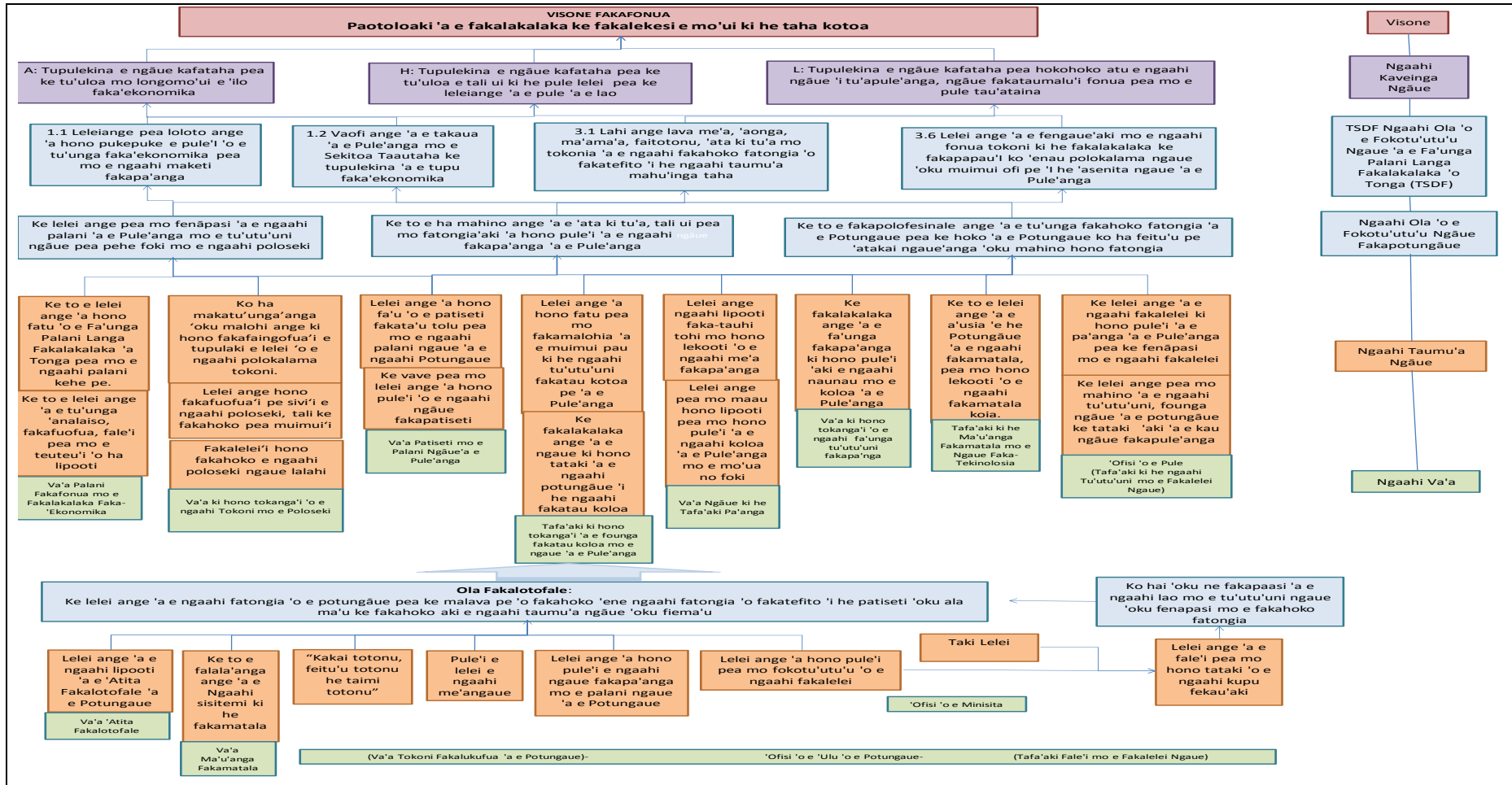
Mei ‘olunga ki lalo: ko e ngaahi lēvolo takitaha ‘i ‘olunga ‘e tokoni ki hono fakaivia mo fakavaivai’i e ngaahi lēvolo ki lalo. Ko e ola mo e fua ‘e uesia ‘a e tupu mo e fakalalakaka faka’ekonōmika ‘i he kaha’u. Ko e natula ‘o e tupu mo e fakalalakaka faka’ekonōmika ‘e to e tokoni ke to e lelei ange pē holoki hifo ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ‘a e ngāue’anga pea mo e founa ‘e fakahoko ai e fengāue’aki mo e toenga ‘o māmani. Ko e ngaahi liliu ki he’etau ngaahi ngāue’anga ‘e tokoni ke fakalahi pē fakangāue ‘a e konga lahi ‘o e tekinolosia mo e ngāue lalahi. ‘E lava peke to e lelei pē holoki e tu’unga fakahoko fatongia ‘aki ‘etau koloa mo e ‘ataakai. Ko e ngaahi liliu ‘i ‘olunga ‘e tataki ki he loto lahi pē fakalotosi’i ke tau ohi mai e ngaahi tefito’i tui fakalalakaka, pea mo e malohi pē vaivai ‘o hotau ‘ulungaanga ‘i he kaha’u.

Ko e founa ‘o e fetu’utaki ko ‘eni ‘e hokohoko atu tatau ai pē lava pē ko e ‘ikai lava ke tau palani mo fa’u e ngaahi tu’utu’uni ki he liliu. Kapau ‘oku tau fiema’u ke palani mo fa’u ha tu’utu’uni, ‘oku ‘uluaki fiema’u ke tau mahino’i e founa mo e ngaahi tu’unga kehekehe (‘i he ngaahi lēvolo kotoa) te tau lava ‘o liliu e founa ni ke fakahoko lelei ange ai ‘a e ngaahi ola ‘oku tau kumi ki ai. ‘I he ngaahi me’a kehekehe ‘oku tau fiema’u:

1. **‘I he lēvolo ‘o e Ola Fakafonua Fakalukufua:** ke fakahā’i ‘a e natula mo e tu’unga ‘o e kaha’u ‘oku tau kumi ki ai ko e kakai; te tau loto nai ki he me’a ‘oku tau fiema’u?
2. **‘I he lēvolo Ola Fakafonua:** ke fakahā, fakamatala’i mo mahino’i e fatongia ‘o e ngaahi Ola Fakafonua kehekehe pea mo e anga ‘enau fetu’utaki mo e fengāue’aki ki hono fakahoko ‘o e ola ‘oku tau kumi ki ai.
3. **‘I he lēvolo ‘o e Ola Fakapotungāue:** ke fakaha, fakamatala’i mo mahino’i ‘a e fatongia ‘o e ngaahi Ola Fakapotungāue m oe ngaahi Poutuliki ‘e nima mo e anga e fakakulupu ‘o e ngaahi ola ni ki he ngaahi Poutuliki ‘e nima ke tokoni’i e ngaahi Ola Fakafonua.
4. **‘I he lēvolo ‘o e Taumu’a Fakapotungāue:** ke fakahā, fakamatala’i mo mahino’i e fatongia ‘o e ngaahi Taumu’ Fakapotungāue pea mo e anga ‘enau poupou ki he ngaahi Ola Fakapotungāue.
5. **‘I he lēvolo ‘oku ‘i ai e ngaahi fehū’aki:** fakamatala’i ‘a e anga e poupou’i ‘e he ngaahi tefito’i tui faka’ulungaanga fakafonua pē ko ‘enau fakaholomui ki he founa ngāue fakalukufua, pea mo e mahu’inga ‘a e ngaahi tefito’i tui fakalalakaka ki hono tataki ‘o e taumu’a ‘oku tau kumi ki ai.

Ko e mahino’i e anga ‘a e fengāue’aki ‘a e ngaahi lēvolo ni, te tau lava ai ‘o fokotu’u e halafononga pea mo e makatu’unga ki ha palani mo ha patiseti lelei ‘i he lēvolo ‘oku fakaikiiki ke tokoni’i tautolu ke tau nga’unu ki mu’a ki he Visone. Ko e ngaahi konga ko ‘eni ‘oku nau kumi ke tali e ngaahi poini ‘i ‘olunga ‘i he visone ‘oku tau fili.

Fakalahi 13 : Konga Si'i 'o e Mape ki he fokotu'utu'u palani ngāue 'a e Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua, 2015/16

Fakalahi 14 : Ngaahi Fakakaukau Mahu'inga ke ne tataki 'a e Taumu'a Fakahoko Ngāue

Ko e fakalahi ko 'eni 'oku fakaikiiki atu ai 'a e ngaahi fakakaukau mahu'inga ne 'osi fakatokanga'i ki he poutuliki takitaha 'i he lolotonga 'o e talanga mo e fepotalanoa'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki. Neongo 'oku nau 'i tu'a 'i he ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'o e Palani Fakalalakaka ka 'oku mahu'inga ki hono fakahoko e ngāue. Na'e 'ikai fatu 'a e ngaahi lisi ko 'eni ke fakangatangata pē ki ha tafa'aki, ka 'oku tokoni ki he palani mo e patiseti 'a e ngaahi sekitoa, vahe Fonuapea mo e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga.

Pou Tuliki 1: Fa'unga Faka'ekonōmika

Ola e Fokotu'utu'u Ngāue 1.1 Lelei ange pea mo tauhi 'a hono pule'i 'o e tu'unga faka'ekonōmika 'i he loloto ange 'a e ngaahi māketi fakapa'anga

Ngaahi Fokotu'u Fakakaukau:

a)	lelei pea vāofi ange fengāue'aki fakataha 'a e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua pea mo e Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga 'i hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni faka'apa'anga 'i he tafa'aaki 'a e Pule'anga mo e pangike pea mo hono 'analaiso 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua
e)	fa'u e lao 'oku lelei fe'unga ki he tali ui, pea mo e fe'au'auhi 'i he ngāue fakapa'anga (ngāue fakapangike, fakamalu'i, kautaha nō iiki mo e ngaahi kautaha kehe pē) kae fakamamafa e tokanga ki he kakai fefine ke malava ke nau a'usia e ngaahi faingamālie ko 'eni
f)	tokanga'i lelei e patiseti 'a e Pule'anga ke tu'uloa e ngaahi ngāue fakapa'anga ('aki ha palanisi fe'unga 'i he pa'anga, pea mo pule'i lelei 'o e nō 'a e Pule'anga)
h)	fekumi ki ha ngaahi faingamālie fakapa'anga mei he ngaahi tokoni mei he Fonua tokoni, nō fakafe'unga, pea mo takaua fakataha 'a e Pule'anga mo e sekitoa taautaha 'i he ngaahi fiem'au ki he ngaahi ngāue lalahi mahu'inga
i)	hokohoko atu hono fakahoko e fakalelei ki he tukuhau pea mo e ngaahi polokalama kehe pē, ke fakalalakaka 'a e ngāue ki he tanaki pa'anga hū mai 'aki 'a e muimui pau ki he totongi tukuhau pea mo faka'ai'ai 'a e 'invesim'eni 'i he taimi tatau
k)	Pule'i 'a e ngaahi nō fo'ou fakalotofonua pea mo e pa'anga talifaki 'a e fonua ke fakapapau'i 'a e fefakafetongi pa'anga

Ola e Fokotu'utu'u Ngāue 1.2 Vāofi ange 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e sekitoa taautaha ki he tupu faka'ekonōmika

Ngaahi Fokotu'u Fakakaukau:

a)	fakapapau'i ko e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga 'oku lelei ange 'a e ngaahi me'angāue ki he fengāue'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki ke tokoni ki hono solova 'a e ngaahi vaivai'anga ki he tupu faka'ekonōmika , kau ki ai e komiti ki he tupu fakasekitoa 'e 6 'a ia ko e ngoue, toutai, takimamata,
----	---

	ngāue langa, ngaohi koloa mo e fefakatau'aki (fakalukufua mo e fakamovetevete)
f)	tokanga makehe ki hono fakapapau'i 'oku a'u lelei atu ki he ngaahi kupu vaivai pē faingata'a'ia pea mo e ngaahi kulupu 'oku li'ekina (kau ai 'a e ngahai tukui motu, kakai fefine pea mo e kakai masivesiva)
h)	fokotu'u 'a hono fakapa'anga 'a e 'inivesimēni 'i he ngaahi ngāue lalahi pea mo felotoi ki he ngaahi tu'ulaveangofua ke fakafaingofua'i 'a e mahu'inga'ia 'a e sekitoa taautaha 'i he ngaahi sekitoa kotoa pē
i)	fekumi ki ha ngaahi faingamālie fengāue'aki vāofi 'a e Pule'anga mo e sekitoa taautaha ki hono pule'i pea mo fakapa'anga e ngaahi pisinisi lalahi kau ki ai mo e ngāue lalahi

Ola e Fokotu'utu'u Ngāue 1.3 Lelei ange 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi

Ngaahi Fokotu'u Fakakaukau

a)	fakapapau'i 'oku 'i he tu'unga fakafiemālie pē 'a e ngaahi lao kuo fa'u, ke fakafaingofua'i ange 'a e lao, malu'i 'a e totonu 'o e konisiuma, faka'ai'ai 'a e faitotonu 'i he pisinisi pea mo e a'usia 'o e māketi, faka'ai'ai 'a hono ngāue'aki fakapotopoto 'a e ngaahi me'angāue, pea mo ta'ota'ofi ha ngaahi maumau 'e hoko
e)	ko e ngaahi lao, mo e tokoni ki he pisinisi ke fakahoko ia 'i ha founa 'oku 'ata ki tu'a, faitotonu pea 'i he 'ulungaanga fakalukufua 'oku ne ta'ota'ofi 'a e filifili manako ki ha ngaahi kulupu pē ni'ihī, pea ke fakatokanga'i makehe 'a e kulupu faingata'a'ia pē tu'ulaveangofua 'o fakatefito 'i he fiema'u 'a e kakai fefine
f)	tokanga'i makehe ange 'a e fiema'u 'a e ngaahi pisinisi iiki ikai laiseni pē fakalao'i ke faka'ai'ai 'enau kau mai ki he sekitoa 'osi laiseni pea mo fakalao'i ka 'oku mahu'inga pē ke tokanga'i makehe 'a e ngahai vaivai'anga 'oku fehangahangai mo e kakai fefine
h)	Ngāue'aki e tekinolosia fakaenopooni, 'o kapau 'oku felave'i mo e lelei ange 'a e laiseni pisinisi pea mo e ngaahi lao kehe ke fakalahi hono a'usia mo e si'isi'i ange taimi e tali, kae fakatokanga'i makehe pē 'a e fiema'u ki he pisinisi 'i he tukui motu pea mo e faingata'a 'a e fetu'utaki mo e fefononga'aki 'oku nau fehangahangai mo ia

Ola e Fokotu'utu'u Ngāue 1.4 Lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga

Ngaahi Fokotu'u Fakakaukau:

a)	lelei ange 'a e ngaahi makatu'unga ki he fa'u tu'utu'uni pea mo e ngaahi makatu'unga ke ne faka'ai'ai 'a hono pule'i lelei 'o e fakahoko fatongia 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga kae fakatokanga'i pē 'a e ngaahi fiema'u kiate kinautolu
e)	fakakau, kapau 'oku felave'i, ngaahi fili e pule pea mo e totonu ki hono fakalele 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga ke lelei ange fakahoko fatongia 'i he tupu, tali ui pea mo e tupu 'oku ma'u mai 'e he kau talekita 'o e

	pisinisi
f)	fakapapau'i 'oku fakahoko 'a e ngaahi fiema'u fakasōsiale mei he pisinisi 'a e Pule'anga, 'a ia 'oku osi ha mahino mai hono fakamole, pea 'ikai ha tokoni 'a e Pule'anga 'e fakapulipuli'i 'o ne fakatuai'i ai 'ene fakahoko fatongia
h)	fakapapau'i ko e ngaahi pisinisi kotoa pē 'a e Pule'anga 'oku 'i ai e me'a ngāue lelei ke fanongo ki he ngaahi fiema'u 'a e konisiuma
i)	Pule'i 'o e ngaahi faingata'a fakaenatula, pea ke fakakau atu ia 'i he ngaahi palani 'a e pisinisi 'a e Pule'anga pea mo e 'inivesimeni ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi uesia 'o e fakatamaki fakaenatula

Ola e Fokotu'utu'u Ngāue 1.5 Lelei ange hono a'usia 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga, Ngāue mo e 'Inivesim'eni muli

Ngaahi Fokotu'u Fakakaukau:

a)	fakapapau'i ko e ivi ngāue'oku fe'unga ke to e lelei ange 'a e fefakatau'aki mo e ngaahi Fonua kaunga'api pea mo e fealelea'aki ke tokoni lahi 'i he ngaahi faingamālie ki hono uta atu 'a e koloa 'o e Fonua pea mo e ngaahi koloa hū mai.
e)	lelei ange founa ngāue pea mo e alea ke lahi ange 'a hono a'usia 'o e ngaahi māketi muli; 'o fakatefito pē 'i he koloa ngoue mo e toutai
f)	alea ke to e lelei ange 'a hono a'usia e ngaahi polokalama ngāue ki muli, fakatefito pē 'i he kau ngāue 'oku nau ma'u e taukei pea mo e ngaahi faingamālie ngāue ki he kakai fefine
h)	'oatu e ngaahi tu'utu'uni 'oku mahino pea 'ata ki tu'a, ngaahi lao, ngaahi faka'ai'ai mo e fakamatala ke faka'ai'ai 'aki e 'inivesim'eni muli mo e fakalotofonua foki
i)	Langa 'i he ngaahi faingamālie 'o e fakafetongi tatau 'o e ngaahi koloa mahu'inga mo hotau kakai 'i muli, ke tokoni ki he va fefakatau'aki 'a e ngaahi kulupu kakai fefine

Poutuliki 2: Ngaahi Ngāue'angaFakasōsiale

Ola 'o e fokotu'utu'u ngāue 2.1: Ke to e lelei ange 'a e fengāue'aki mo e tokoni ki he ngaahi ngāue'anga fakasōsiale mo e sosaieti sivile (CSO) mo e Ngaahi Kulupu 'i he Komiuniti

Ngaahi Fokotu'utu'u Fakakaukau:

a)	fakakaukau'i 'a e founa pule 'i he ngaahi kolo, fakatupulekina 'a e ngāue fakataha pea mo faka'ai'ai 'a e ngaahi loto mamahi'i 'o e ngaahi ngāue fakalalakaka 'i he komiuniti/kolo/fakataha'anga.
e)	faka'ai'ai tokonia 'a hono lesisita 'a e ngāue 'a e Sōsaieti Sivile pea mo e Ngaahi Kautaha 'Ikai 'a e Pule'anga ke lelei ange 'e 'ilo mo e fakahoko ngāue 'a e tukui kolo

f)	faka'ai'ai 'a e to'onga mo'ui 'aonga 'i he to'utupu, kau atu ki ai mo e faka'ai'ai 'o e sipoti mo e ngaahi polokalama ke fakalalakaka'i 'aki 'a e to'utupu pea mo hono mapule'i 'a e ngaahi uesia 'o e fakatamaki fakaenatula
h)	faka'ai'ai 'a e kau atu ki he ngaahi kulupu sipoti fakalotofonua mo fakavaha'apule'anga kae fakamamafa ki he Sipoti Pasifiki 'i he 2019
i)	fakalelei'i 'a e potupotu tatau 'a fafine mo tangata 'aki hono fakahoko ha ngaahi tu'utu'uni ke fakalalakaka ange 'a e palanisi 'a fefine mo tangata pea mo fakapapau'i 'oku potupotu tatau 'a e kau mai 'a fefine mo tangata ki he fa'u tu'utu'uni pea mo e ngaahi ngāue'anga fakasōsiale, 'ekonōmika mo e fakapolitikale
k)	ke fakasi'isi'i 'a 'enau fakahoko ha 'ulungaanga 'oku 'ikai taau pea mo malava ke nau hoko ko ha kakai 'oku fakahoko ha ngāue 'aonga ma'ae sosaieti
l)	fakafaingofua'i 'a hono fakakau mai 'a e kakai Tonga fo'ou ki he sosaieti

Ola 'o e fokotu'utu'u ngāue 2.2: Ngāuevāofi 'a e Pule'anga, ngaahi siasi mo e ngaahi kautaha kehekehe ke fakalalakaka 'a e komiuniti

Ngaahi Fokotu'utu'u Fakakaukau:

a)	faka'apa'apa'i 'a e tau'ataina 'o e ngaahi tefito'i tui fakasiasi pea mo e ngaahi tui kehe
e)	fakamamafa'i 'a hono fakamavahe'i 'a e fatongia fakalaumalie 'a e ngaahi siasi pea mo e fatongia 'o e Pule'anga
f)	tataki ha ngaahi talanga pē fepotalanoa'aki mo e ngaahi kupu fengāue'aki ke fakapapau'i ko e fakahoko ngāue 'oku a'u atu ki he tapa kotoa 'o e fonua pea ki he taha kotoa pē 'o fakataumu'a ki he kakai 'oku kehe atu 'enau fiema'u

Ola 'o e fokotu'utu'u ngāue 2.3: Ko ha polokalama mo ha ngāue fakasōsiale totonu mo e fonua

Ngaahi Fokotu'utu'u Fakakaukau:

a)	fakamamafa'i 'a 'etau tukufakaholo, 'ulungaanga fakafonua mo e tukufakaholo fakasōsiale pea ke fakahoko ia 'i ha founa 'oku 'ata'ataa pē ko fe kongā 'o e tukufakaholo 'e poupu lelei mo e kongā 'e 'ikai felave'i mo e visone
e)	fa'u ha feitu'u lelei mo fe'unga ke tauhi mo faka'ali'ali ai 'etau koloa tukufakaholo mo e ngaahi koloa mahu'inga 'i he 'ulungaanga fakafonua
f)	fakamalohi'i 'a e fengāue'aki mo e ngaahi fale misiume 'i muli ke malava ke faka'ali'ali 'a e ngaahi me'a mahu'inga 'i he 'ulungaanga fakafonua 'i Tonga ni
h)	fokotu'u ha misiume ke malava he kakai 'o e fonua mo e fanau ako 'o ngāue'aki e ngaahi tukufakaholo mo e 'ulungaanga fakafonua 'o 'ikai ngata pē 'i Tonga ni kae pehē ki he ngaahi feitu'u kehe foki

i)	ta'ota'ofi 'a e ala mai 'a e Pule'anga ke ne fakangatangata 'a e feliuliuaki 'a e sosaieti pea 'oua foki te ne fakahoko fakavavevave ha ngaahi liliu he te ne uesia 'a e ma'uma'uluta 'a e nofo 'a kainga pea mo hono uesia 'a 'enau lelei fakalukufua.
k)	neongo 'a e tu'unga ma'olunga 'a e kakai fefine 'i Tonga ni ka 'oku fiema'u pe ke fakapapau'i 'oku fakalelei'i 'a e potupotu tatau 'a fefine mo tangata pea ke fakakau atu ia 'i he ngaahi tu'utu'u ni, palani, lao mo e ngaahi ngāue kehekehe pē
l)	faka'ai'ai 'a e talanga fakafonua fekau'aki mo e liliu 'i he ngaahi 'ulungaanga fakasōsiale mahu'inga mo e ngaahi to'onga kuo hake 'uta mai ki he fonua mei he ngaahi feitu'u kehekehe

Ola 'o e fokotu'utu'u ngāue 2.4: Fakalalakaka 'a e ako mo e ako ngāue ke hakeaki'i 'a e tu'unga fakaako

Ngaahi Fokotu'utu'u Fakakaukau:

a)	hokohoko atu 'a e fakamamafa ki hono fakalele 'o e ako tokamu'a mo e lautohi Pule'anga ki he taha kotoa pē
e)	hokohoko atu 'a e fengāue'aki mo e ngaahi siasi pea pehē ki he ngaahi hoa ngāue ki hono fakalele 'a e ako kolisi pea mo e ako to e ma'olunga ange
f)	fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki he sekitoa 'o e ako ke faitokonia pea mo fakalelei'i 'a e ako tefito fakamāmani lahi
h)	fa'u 'a e fa'unga ngāue ki he ako ke feau 'a e ngaahi fiema'u 'a e fanau fefine mo tangata pea mo fakapapau'i 'a e potupotu tatau 'a e fefine mo tangata 'i he ngaahi tu'unga kotoa 'o e ako
i)	lava ke 'ilo'i 'a e ngaahi faingamālie hange ko e tekinolosia ke tokoni ki hono fakahoko 'a e ngāue ki he ako 'i he tapa kotoa 'o e fonua 'i ha fonga 'oku lelei mo vave pea ke a'usia 'e he taha kotoa
k)	ke hokohoko atu 'a e Pule'anga 'i hono fa'u 'a e ngaahi silapa mo e tu'utu'uni ki he fakahoko 'o e ako ka 'i he taimi tatau 'oku ne faka'ai'ai 'a e fakahoko fatongia 'i he ngaahi ako 'ikai Pule'anga
l)	faka'ai'ai e fakalalakaka 'o e 'ilo mo e taukei 'o fakafou 'i he ngaahi faingamālie ako ngāue fakalotofonua pea pehē foki ki muli
l)	fakamalohia 'a e taukei mo e poto'i ngāue 'a e kakai fefine mo tangata ke fakalahi 'a e ngaohi pea mo hono hūatu 'o e koloa pea pehē ki hono fakangāue'i 'o e kakai Tonga 'i muli
m)	faka'ai'ai 'a e 'ilo mo e fakalalakaka 'i he fekumi ke feau e ngaahi fiema'u 'a e fonua
n)	fekumi ki ha ngaahi founa 'o e fakahoko atu e ngāue ki he tu'unga ma'olunga 'o e ako ka 'i he fakamole si'isi'i

Ola 'o e fokotu'utu'u ngāue 2.5: To e lelei ange 'a e tokanga'i 'o e mo'ui mo e founa fakahoko fatongia (maa'usia e tapa kotoa 'a e mo'ui)

Ngaahi Fokotu'utu'u Fakakaukau:

a)	Hokohoko atu 'a e ngāue ki hono hokohoko atu 'a hono 'oatu 'o e ngaahi faingamālie ki he mo'ui fakamāmani lahi pea ke fakalahi atu ke
----	---

	fakapapau'i 'oku ne feau 'a e fiema'u 'a e ngaahi kupu fekau'aki hange ko e kakai fefine, tangata, fanau pea mo kinautolu 'oku palopalema fakaesino etc
e)	ko e lelei ange mo e fe'unga 'a e fakahoko ngāue 'oku fakatefito ia mei he taki lelei, poto'i mo e taukei ngāue, mo e fekumi ki ha ngaahi fakamatala pea pehē ki hono palani'i lelei'i mo e ngaahi tu'utu'uni
f)	fakamalohia 'a e ivi fakafonua ki hono fakahoko atu 'a e ngāue ki he mo'ui ki ha tu'unga 'oku ma'olunga ange hange ko e palani'i 'o e ngaahi famili pea pehē ki he ngaahi ngāue ki hono ta'ota'ofi 'a e HIV mo e STIs 'i hono ma'u 'e he to'utupu, ongongofua ki he ngaahi fiema'u kehekehe 'a e kakai fefine mo tangata
h)	tauhi pea mo fakalelei'i 'a e fakahoko ngāue ki he mo'ui 'a ia 'oku fakahoko atu 'i he falemahaki Vaiola pea tokoni atu ki ai mo e ngaahi falemahaki 'i he tukui motu, ngaahi kiliniki 'i he tukui kolo koe'uhi peke to e lelei ange ai 'a e fakahoko ngāue
i)	Fekumi ki ha ngaahi faingamālie fo'ou hange ko e tekinolosia ke to e ma'ama'a ange ai 'a e fakahoko ngāue

Ola 'o e fokotu'utu'u ngāue 2.6: Ngaahi founa ke fakamalohia hono fakakau 'o e ngaahi ngāue ki he ngaahi mahaki pipihi mo e 'ikai pipihi.

Ngaahi Fokotu'utu'u Fakakaukau:

a)	fakamalohia 'a e fengāue'aki vāofi mo kafataha mo e Kautaha Mo'ui Lelei 'a Tonga ke ta'ota'ofi kei taimi 'a e ngaahi nunu'a 'o e ngaahi fokoutua'ikai pipihi pea mo e ngaahi fokoutuakehe pē 'oku felave'i moia 'a ia 'oku hoko 'i he Pule'anga mo e sosaieti fkalukufua pea malava ke fa'u ha ngaahi ako fakamamafa'i 'a e mahu'inga 'o e faka'ehi'ehi mei he ngaahi mahaki ni
e)	fakalelei'i 'a hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama faka'ai'ai 'o e mo'ui lelei pea mo faka'ai'ai 'a e to'onga mo'ui lelei, hange ko e ma'u 'o e me'atokoni mo'ui lelei, fakamalohisino ke fakasi'isi'i 'a e hoko 'a e ngaahi mahaki 'ikai pipihi
f)	fakalelei'i 'a e tu'unga faito'o fekau'aki mo e ngaahi mahaki 'ikai pipihi
h)	Fengāue'aki mo e ngaahi kupu fengāue'aki ke fakalelei'i 'a founa pule'i 'o e veve mo fakasi'isi'i 'a e ngaahi me'a 'oku ne fakatupunga 'a e ngaahi mahaki pipihi.

Ola 'o e fokotu'utu'u ngāue 2.7: To e lelei ange hono tokanga'i mo tokoni'i e kakai faingata'a'ia

Ngaahi Fokotu'utu'u Fakakaukau:

a)	fakalahi ange 'a e ngaahi ngāue ki hono tokangaekina mo poupouaki 'a e toulekeleka, paloplema fakaesino mo e ngaahi kulupu faingata'a'ia kau ki ai 'a e fekumi ki he ngaahi fatongia 'a e sekitoa taautaha te ne lava 'o poupou ki atekinautolu
----	---

e)	fakapapau'i 'oku fakahoko lelei'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ko 'eni hange ko e tu'utu'uni ngāue ki he fakalalakaka fakalukufua 'o e kakai faingata'a'ia, mo e ako fakalukufua ke fakapapau'i 'oku 'inasi pē 'a e fanau mo kinautolu 'oku palopalema fakaesino 'i he ako lelei, pea mo ho fakahoko lelei'i 'a e tu'utu'uni ngāue fakafonua ki he mo'uilelei e 'atamai
f)	fakamalohia 'a e ngaahi polokalama ki hono malu'i 'o e kakai faingata'a'ia, pule'i 'o e ngaahi fakatamaki fakenatula pea mo fakasi'isi'i e nofo masivesiva
h)	fengāue'aki vāofi mo e Sosaieti Sivile pea pehē ki he ngaahi kupu kehe 'i he fakahoko fatongia
i)	fakalahi atu 'a e polokalama ki he sino'i pa'anga vahenga malolo ke a'u atu ki he taha kotoa pē pea ke fakapapau'i ko e ngaahi polokalama ko 'eni 'oku fakahoko mo pule'i lelei'i
k)	fakatahataha'i e ngaahi polokalama 'oku fakamamafa'i e mahu'inga 'a e potupotu tatau 'a fefine mo tangata

Ola 'o e fokotu'utu'u ngāue 2.8: Ke to e lelei ange 'a e fengāue'aki mo e kakai Tonga 'i muli

Ngaahi Fokotu'utu'u Fakakaukau:

a)	lava ke to e mahino ange 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe 'oku fengāue'aki ai 'a e kakai nofo 'i Tonga mo e kakai Tonga 'i muli he 'oku tokoni 'a e ngaahi lelei 'oku ma'u mei ai ki he fakalalakaka 'a e ngaahi ngāue'anga mo e ngaahi aleapau fakavaha'apule'anga
e)	fakafaingofua'i 'a e ngaahi fakalalakaka fakapa'anga, fetu'utaki mo e ngaahi ngāue fefononga'aki 'a ia 'e to e faingofua ange 'a e fengāue'aki 'a e kakai Tonga i muli mo e kakai Tonga 'i Tonga ni
f)	Fakapapu'i ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakalotofonua 'oku tokoni ki he fakalalakaka fakalotofonua ka 'oku 'ikai ke hoko ia ko ha me'a ke ne tukuhifo'i 'a e hokohoko atu 'a e fekainga'aki mo e kakai Tonga 'i muli

Poutuliki 3: Ngaahi Ngāue'anga Fakapolitikale

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 3.1: Lahi ange lava me'a, 'aonga, ma'ama'a, faitotonu, ho'ata kitu'a mo tokonia 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'o fakatefito 'i he ngaahi taumu'a mahu'inga taha

Ngaahi Fokotu'utu'u Fakakaukau:

a)	fakamalohi'i 'a e 'ulungaanga fakataki
e)	ke mahinoange 'a hono tufotufa 'o e fatongia 'i he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga pea mo fokotu'u ha ngaahi komiti ngāue ke tokoni ki hono fakatahataha'i pea fengāue'aki vāofi ange 'a e founga pule
f)	ke to e fakamalohiaange 'a hono 'analaiso 'o e tu'utu'uni ngāue pea mo e ivi 'a e Pule'anga ki hono fakahoko 'o fakatefito 'i hono fakalelei'i 'a e

	fakamo'oni mo e fakamatala – fakapapau'i 'oku fakaikiiki hifo 'a e fakamatala mo e 'analaiso 'i he kalasi kehekehe (hange ko e gender) ke 'ilo'i pē 'oku feau 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi kulupu
h)	ke hokohoko atu 'a hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama fakalelei 'a e Komisoni 'a e Kaungāue Fakapule'anga 'i he fakalelei ki he ngaahi tu'utu'uni ki he kaungāue, vahenga 'oku fe'unga mo taaau, mo e fakalelei ki he founa hono fua 'aki e fakahoko ngāue 'a e kaungāue fakapule'anga
i)	hokohoko atu 'a e fakalelei ki hono pule'i 'a e pa'anga 'a e Pule'anga 'aki hono ngāue'aki 'a e lao fakamuimitaha, tu'utu'uni ngāue 'oku lelei ange, palani fakafonua, fakataha'i 'o e palani ngāue mo e patiseti, founa fakatau 'a e Pule'anga, pule'i 'o e pa'anga, hiki'i hake 'a e pa'anga hū mai mo e 'atita
k)	fakalelei'i 'anga fakamatala (fakaikiiki hifo 'i he ngaahi kulupu tefito kau ai 'a e ta'u, fefine mo tangata) ke to e lelei ange 'a hono vakai'i, siofi pea mo hono muimui'i ofi 'a e ola 'o e fakahoko ngāue
l)	Ngāue'aki lelei 'o e tekinolosia ki he fakamatala mo e fetu'utaki (ICT) ki hono pule'i 'o e fakamatala mo e fakalahi atu ki he Pule'anga ngāue'aki e 'initaneti

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 3.2: Fakalelei'i 'o e lao mo e maau pea ko e malu mei he fakamamahi ke taau hono fakahoko

Ngaahi Fokotu'utu'u Fakakaukau:

a)	fakalelei'i 'a e fatongia 'a e Potungāue Fakamaau'anga 'o e fakatefito 'i he fakalelei ki he fa'unga fakamaau'anga 'a Tonga
e)	fakamalohia 'a e fatongia 'a e 'ofisi ki he faihala 'aki ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'oku mahino pea ke tu'u tau'ataina pē 'a e me'a fakapa'anga ke fakafe'atungia'aki 'a e faihala
f)	ke fokotu'u ha 'atita fakalotofale 'i he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga pea kene poupuu atu ki he ngāue faka'atita ki tu'a mei he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga
h)	ke to e lelei ange pea mo polofesinolo 'a e ngāue 'a e polisi pea to e malohi ange 'a e polisi fakakolo 'i he fonua, mo ngāue'aki 'a e ngaahi tekinolosia fe'unga pē kae fakatokanga'i e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi kulupu kehekehe 'i he sosaieti ange ko e kakai fefine, kakai palopalema fakaesino mo e kakai kehe pē.
i)	fekumi ha founa 'e potupotu tatau fe'unga ai 'a e nofo pilisone mo e ngaahi tautea kehe hei'ilo na ko ha founa ia 'e lelei ange ai 'a hono fakatahataha'i pea mo hono pule'i 'o e kau pilisone pea mo 'enau to e foki ki he sosaieti
k)	fokotu'u pea ke fakalahi atu 'a e va fengāue'aki 'i he Polisi mo e Kau Tau 'o 'Ene 'Afio 'i he taimi 'o ka hoko ai ha fema'u fakavavevave fakafonua
l)	ke to e fakalahi atu 'a e fatongia 'a e Potungāue Tamate Afī 'a Tonga, ke 'alu fakataha pē mo e ivi ngāue ki hono fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula kehe

Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue 3.3: Ko ‘ene mahino ange ko ia ‘a e tu’unga ‘o e fengāue’aki pea mo e kakai fakalukufua, pea ‘e malava leva ke lelei ‘a hono vahevahe ‘o e ngaahi fatongia ‘o e Pule’anga.

Ngaahi Fokotu’utu’u Fakakaukau:

a)	Ke to e lelei ange ‘a hono fa’u pea mo hono fakahoko ‘o e ngaahi polokalama fakalalakaka ki he ngaahi tukui motu pea mo e feitu’u ki ‘uta ‘aki ‘a e fengāue’aki vāofi mo e ngaahi tukui kolo, pea ke fakatokanga’i ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e kulupu kehekehe ‘i he sosaieti hange ko e kakai fefine mo tangata, to’utupu, kakai ‘oku palopalema fakaesino pea mo kinautolu kotoa pē ‘oku ‘i he feitu’u maomaonganoa
e)	fakalelei’i ‘a hono pule’i mo hono fokotu’utu’u ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga ki Nuku’alofa
f)	vakai’i mo siofi ha founa lelei ‘oku fakamole si’isi’i ‘o e fakahoko ‘o e pule lelei mo e ngāue ki he feitu’u ‘uta mo kolo kae’oua ‘e fa’u ha fa’unga ‘oku mamafa pea fu’u fakamole.

Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue 3.4: Ke fakaonopooni pea mo fe’unga ‘a e Konisitutone, pea ko e ngaahi lao ke ho’ata mei ai ‘oku nau muimui ofi ki he tu’unga fakamāmani lahi ‘o e ngāue fakatemokalati

Ngaahi Fokotu’utu’u Fakakaukau:

a)	fakahoko ha ngaahi fa’unga lao fakalukufua te ne ‘omai ‘a e le’o ‘o e kulupu kehekehe ‘i he sosaieti pea ke fakakau mai ‘a fefine mo tangata ‘i hono talanga’i ‘a e liliu fakapolitikale ‘oku fehangahangai mo e fonua pea mo e angafefe hono solova ‘o ha ngaahi fakalelei fakalao pea mo e Konisitutone ‘o ka felotoi ki ai
e)	fakapapau’i ko e ngaahi liliu ki he Konisitutone mo e lao ‘oku pule’i ‘i ha founa ‘oku ‘ata ki tu’a ki he taha kotoa pē pea ke tuku atu ha taimi fe’unga ki he kakai ke nau lave’i ‘a e liliu pea mo ‘omai ha nau fakakaukau mo e vahevahe ki ai
f)	ta’ota’ofi ‘a e ngaahi me’a ‘oku hoko fakafokifa pea mo hono fakapaasi ‘o e ngaahi liliu ‘i he ngaahi lao te ne uesia ‘a e fakalalakaka ke a’usia ‘a e visone
h)	Fakalelei’i ‘a e founa mo e fa’unga fakamaau’anga ki hono fili ‘o e kau pēnolo ki hono fili ‘o e kau fakamaau ke fakapapau’i pē ‘oku ‘ata ki tu’a pea mo e tali ui ki he kakai, fakakau ki ai e ngaahi fale’i mei he Lipooti ki he Konisitutone mo e Komisoni Fili.

Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue 3.5: Fakalelei’i ‘a e ngaahi va fengāue’aki pea mo e ngāue fakataha ‘i he Fakataha Tokoni, Kapineti ‘a ‘Ene ‘Afio, Fale Alea pea mo e Fakamaau’anga.

Ngaahi Fokotu’utu’u Fakakaukau:

a)	ke ‘ilo’i pea mo faka’apa’apa’i e ngaahi fatongia faka’apa’apa, totonu mo
----	---

	e ngāue 'a e Fakataha Tokoni, Kapineti 'a 'Ene 'Afio, Fale Alea pea mo e Fakamaau'anga
e)	Vakai'i 'o e va fengāue'aki lolotonga ke malava ke 'ilo'i mei ai 'a e ngaahi tafa'aki 'oku fiema'u ke fakalelei'i

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 3.6: Lelei ange 'a e fengāue'aki mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalalakaka.ke fakapapau'i ko 'enau polokalama ngāue 'oku muimui ofi 'i he ngaahi 'as'enita ngāue 'a e Pule'anga

Ngaahi Fokotu'utu'u Fakakaukau:

a)	ke longomo'ui 'a e kau atu 'i he ngaahi ngāue mo e polokalama ke to e lelei ange ai 'a e polokalama tokoni mo e fakalalakaka ki he ngaahi motu iiki
e)	hokohoko atu 'a hono pukepuke mo tauhi 'a e va fengāue'aki lelei mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalalakaka
f)	hokohoko atu 'a hono fokotu'u 'a e ngaahi founa fakahoko ngāue pea fekumi ma'upē ke lahilahi ngāue'aki 'a e founa 'a e Pule'anga ke lelei ange 'a hono pule'i mo tauhi 'a e ngaahi founa ngāue ni
h)	fakalelei'i 'a hono fokotu'utu'u e fengāue'aki 'i loto 'i he Pule'anga 'a hono pule'i 'o e fengāue'aki mo e tokoni mei he ngahai fonua tokoni ki he fakalalakaka.

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 3.7: Fakalelei'i 'a e va fekau'aki fakapolitikale, fakataumalu'i fonua 'o 'ikai Ngata pē 'i he Pasifiki kae pehēpē foki mo e fakamāmani lahi.

Ngaahi Fokotu'utu'u Fakakaukau:

a)	ke kei hokohoko pē ko e taha falala'anga mo e memipa fai fatongia 'o e kakai fakamāmani lahi 'o poupou'i 'a e langa fakalalakaka 'o e fakavahe fonua 'i he Pasifiki, kau ai 'a e Fakataha'anga Sekelitali mo e ngaahi vahengafonua kehekehe mo e ngaahi kupu fakamāmani lahi
e)	tokoni hono langa 'o e ngāue fakataha mo e tau malu'i fonua 'i he ngaahi hoa fonua kaunga'api ke poupoua 'a e tauhi 'o e melino fakamāmani lahi mo e langa 'o e taukei, kau ai 'a hono poupou'i kakai 'o e kolo 'aki ha 'a'ahi 'a ia 'oku fa'a fakahoko 'e he kau ngāue tau malu'i.
f)	fakapapau'i ko e ngaahi feinga kotoa ke langa hake 'etau malu kuopau ke oo fakataha ia mo e ngaahi kupu kehekehe ke langa 'etau ngaahi faingamālie ki he fefakatau'aki mo e ma'u ngāue 'i he fonua muli.
h)	ke fakapapau'i 'oku longomo'ui 'a e va fengāue'aki mo e ngaahi fakavahefonua ke fakalelei'i 'a e fakangatangata ki he malu, tauhi melino fakamāmani lahi mo e ngaahi kaunga ngāue kehe ki hono fakalelei fakamāmani lahi 'o e lao mo e maau.

Poutuliki 4: Ngāue Lalahi mo e Tekinolosia

Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue 4.1: Ko ha ma’u’anga ivi ‘oku falala’anga, malu pea ma’ama’a ange ‘i hono a’usia ‘e he kakai ‘o e fonua.

Ngaahi Fokotu’utu’u Fakakaukau:

a)	to e kumi ha founa ‘oku to e faingamālie fakapa’anga ki hono tufaki, tauhi ‘o e lolo(penisini/tisolo/kalasini.)
e)	to e fakalalakaka’i ange e ngaahi koloa ‘oku ngāue’aki ki ai e ngaahi ma’u’anga ivi ‘i he founa ‘oku malu ki he ‘ataakai, ma’ama’a hono totongi pea mo hono founa tufaki ke ne tokoni ki he tu’uloa e fakalalakaka ‘i Tonga.
f)	hokohoko hono fakalalakaka’i e tokanga mo hono fakahoko e ngaahi founa ki hono fakahaofi ngaahi faingamālie ki he ngaahi ma’u’anga ivi ke tokoni ki hono fakasi’isi’i e fiema’u ki he ngaahi ma’u’anga ivi .
h)	to e fakalalakaka’i ange mo fakataukei’i e kau ngāue ‘i he ma’u’anga ivi fakaloto fonua ‘i he founa fepotalanoa’aki fakalotofonua mo e ngāue faka-palofesinale

Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue 4.2: Ko ha fefononga’aki ‘oku falala’anga, malu pea ma’ama’a ange ‘i hono a’usia ‘e he kakai ‘o e fonua

Ngaahi Fokotu’utu’u Fakakaukau:

a)	tukuatu e ngaahi naunau ki he fefononga’aki, naunau mo e ngaahi langa, founa hono pule’i e ngaahi ngāue lalahi /tekinolosia mo e ngaahi koloa lalahi kehe pe ‘i he to e founa ‘oku fakalalakaka pea fakafiemālie.
e)	to e lelei mo e tu’unga fakafiemālie ange ngaahi hala pule’anga ‘i he ngaahi kolo mo e ‘otu motu.
f)	fa’u mo fokotu’u ha lao ki he ngaahi ngāue lalahi ki he fefononga’aki ke malava kene fakafehokotaki e ngaahi ‘otu motu ki he fefononga’aki .
h)	muimui’i e totonu e ngaahi lao ki he malu e fefononga’aki ‘i he tahi mo e ‘ea.
i)	to e poupou’i mo tokoni’i ‘a e ngaahi sekitoa ki he ‘alu tahi ,vakapuna mo e fefononga’aki ‘i he hala pule’anga ‘i he enau fakahoko fatongia.
k)	to e fakamalohi’i ange e fengāue’aki mo e ngaahi vaka muli (tahi /vakapuna)
l)	to e fakamalohi’i pea tauhi e ngaahi lao totonu ke ngāue’aki ki he fefolau’aki ‘i he tahi, fefononga’aki ‘i he ‘ea mo e fefononga’aki ‘i he hala.

Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue 4.3: Ko ha fakamatala, fetu’utaki fakatekinolosia ‘oku falala’anga, malu pea ma’ama’a ange ‘i hono a’usia ‘e he kakai ‘o e Fonua, pea ke ngāue’aki ‘i he founa ‘ilo fo’ou

Ngaahi Fokotu’utu’u Fakakaukau:

a)	ke to e fakalahi ‘a e keipolo faipa ‘opitiki ki he fetu’utaki mei Tongatapu ki he ngaahi feitu’u tefito.
e)	to e fakalahi ange fiema’u ki he ma’u’anga fakamatala fakatekinolosia ke to e fakalahi ‘o fakakau ki ai mo e fakalele fakatekinolosia e ako, fakapisinisi, pule’anga, ngaahi faka’ehi’ehi ki he fakatamaki fakaenatula, ngaahi fakame’ite –ko ha founa lelei ke ‘inasi e tokotaha kotoa ‘i he ma’u’anga fakamatala tatau mei he feitu’u pe ‘oku ‘i ai.
f)	To e fakalahi e ako mo e fakataukei’i ki hono ngāue ‘aki e tekinolosia ki he ma’u’anga fakamatala pea ‘oku fakakau heni hono to e fiemau ‘a e inivesim’eni mei muli ‘i he tafa’aki ko ‘eni.
h)	to e fakalotolahi’i ange e tupulaki e fe’au’auhi ‘i hono fakahoko fatongia.

Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue 4.4: Ko ha fa’unga langa pehē ki he ngaahi fa’unga kehe ‘oku falala’anga, malu pea mo ma’ama’a ange ‘i hono a’usia ‘e he kakai ‘o e Fonua.

Ngaahi Fokotu’utu’u Fakakaukau:

a)	tali mo fakapaasi e ngaahi lao fe’unga ki he fakahoko ha langa ‘o fakakau fakataha mo e ngaahi tokanga ki he fakasi’isi’i ha ngaahi uesia e hoko ki he ngaahi langa ‘oku fakahoko pea makatu’unga mei heni hono fakahoko e langa ‘i he ngaahi feitu’u ‘e ‘ikai uesia ngofua mei he ngaahi fakatamaki fakaenatula kau ki ai mo e tafea.
e)	fakafaingofua hono ngāue’aki e ngaahi fa’unga mo e ngaahi me’angāue fo’ou fakaonopooni.
f)	fakafaingofua mo to e tokoni’i e ngaahi kautaha langa fakalotofonua ke malava ke kei langa mo tauhi e ngaahi fa’unga langa ‘i he founa ‘oku to e fakalalalaka ange.
h)	fakapapau’i ko e ngaahi langa tokoni mei he ngaahi fonua muli mo e ngaahi langa fakalalalaka ‘o kau ki ai mo e teuteu langa ki he sipoti lahi ‘a e Pasifiki ‘oku langa fakatatau ki he ngaahi lao ‘o e langa .
i)	to e vakai’i e ngaahi faingamālie ke fakapapau’i ko e ngaahi langa mo e ngaahi naunau ‘oku ‘amanaki ke fakalele ‘aki ‘a e sipoti lahi ‘a e Pasifiki ke kei ngāue’aki pe a mo tauhi hili ‘a e sipoti pea malava ke to e ‘omai e lelei mavahe mei hono ngaue’aki ‘i ha ngaahi ta’u lahi.

Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue 4.5: Ke to e lelei ange ‘a hono ngāue’aki e fekumi mo e fakalalalaka ‘o fakamamafa ki he ngaahi fiema’u ‘oku mahu’inga taha

Ngaahi Fokotu’utu’u Fakakaukau:

a)	tokoni’i e ngaahi ngāue lalahi ki he langa fakalalalaka ke fakakau ‘i he
----	--

	palani ngāue ‘a e ngaahi fiema’u kehekehe ki he sekitoa mo e kulupu takitaha (hange ko e kakai fefine, kau faingata’ a’ia mo e ngaahi motu tu’u tokotaha.)
e)	to e fakalalakaka’i ange ngaahi ako tekunikale mo e faka-saienisi ‘i he lēvolo kolisi mo e to e ngaahi ako’anga ma’olunga ange ke tupulaki e ilo mo e taukei ‘a e fanau ako ki he ngaahi ngāue’anga lalahi.
f)	to e feinga ke fengāue’aki vāofi ange mo e tafa’aki ki he fakatotolo mo e fakalalakaka ki he ngaahi ‘ilo fo’ou ‘i loto ‘i he Pasifiki pea to e malava ke to e ‘inasi lahi ‘i he fakahoko fatongia ko ha makatu’unga ‘eni ke ma’u faingamālie ki hono fakafehoanaki ‘a Tonga ki he ngaahi palopalema mo e pole fakamāmani lahi

Poutuliki 5: Ngaahi Koloa Fakaenatula & ‘Atakai

Ola ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue 5.1: Fakalelei’i ‘a e palani mo hono pule’i ‘o e kelekele pea pehē ki he ngaahi feitu’u fakapule’anga

Ngaahi Fokotu’utu’u Fakakaukau:

a)	fengāue’aki vāofi mo e ngaahi hoa ngāue tefito ke fakapapau’i ‘oku totonu hono fakamamafa’i ‘o e ngaahi Lao mo e tu’utu’uni ‘oku kei ngāue, kau ai e ngaahi sevesi ki he kelekele hange ko ia ‘oku hā he founa motu’a ‘o e kelekele ‘a Tonga, hange ko e fiema’u ‘a e kakai fefine
e)	faka’ehi’ehi mei he maumau ‘o e ngaahi ‘api tuku fakaholo ‘i he ngaahi komiuniti iiki, mo fakapapau’i ‘oku ma’u e kelekele ‘o fakatatau ki he konisitutone, fakamalohia e founa lisi ke fakapapau’i ‘oku totonu e founa ma’u ‘o e kelekele pea tokoni’i e ngāue’aki ‘o e kelekele ke malu ‘i he taimi ‘oku noo ‘aki, ‘o hange ko e ngaahi fiema’u fakalele pisinisi ‘a e kakai fefine
f)	to e fakamālohia ‘a e fa’unga ngāue ki hono tokanga’i ‘o e kelekele’, hange ko hono lekooti mo tauhi ‘o e ngaahi lekooti ko ia, fakahūu ki he ngaahi palani ‘a e Pule’anga ke ‘i ai ha founa fakakomipiuta ‘oku tauhi ai e ngaahi lekooti
h)	tu’uaki pea mo hono tataki ‘o e founa ma’u kelekele pea mo e founa ki hono ma’u ‘o ha konga kelekele.
i)	ke to e mahino ange ‘a e vā fengāue’aki ‘a e Pule’anga, toko taha ha’ana e kelekele pea mo e kakai fakatefito ‘i he palani ngāue’aki ‘o e kelekele ke mahino ‘a e vahevahe ‘o e kolo lahi mei he kolo si’i hange ko ia ‘oku lahi e fiema’u kelekele ‘i he komiunitii ki he langa fale, sevesi ‘a e komiunitii, ngaahi polokalama fakasōsiale (hange ko e sipoti, va’inga), pisinisi mo e ngaahi ngāue lalahi e pule’anga, fiema’u ‘a e kakai ‘oku faingata’ a’ia (kakai fefine, faingata’ a’ia) ke ta’ota’ofi e fokotu’utu’u ‘ikai palani mo ‘ikai lelei ‘a e ngaahi komiuniti
k)	Faka’ai ‘ai ha komiuniti lelei ‘oku longo mo’ui ai e fakalalakaka ‘a e ngaahi pisinisi mo hono tauhi ‘o e ngaahi feitu’u fakapule’anga ke faka’ofa’ofa mo tatau mo e feitu’u taautaha.

l)	Muimui fakatatau ki he ngaahi fokotu'utu'u 'a e Lao Kelekele Ma'olunga (2011)
----	---

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 5.2: Fakalelei'i hono ngāue'aki 'a e koloa fakaenatula ke tolonga 'a hono ngaahi lelei.

Ngaahi Fokotu'utu'u Fakakaukau:

a)	ke to e lelei ange 'a e ngaahi 'ilo ki he ngaahi koloa fakafonua mo honau mahu'inga 'i he' enau tupu
e)	ke to e lelei ange hono tokanga'i mo ngāue'aki e ma'u'anga vai ki he pisinisi mo e ngaahi fiema'u taautaha
f)	fa'u ha fa'unga palani mo ha founa ngaue taau ki hono tokanga'i mo fakatolonga 'o e ngaahi me'amo'ui pea ke tu'uloa e 'ataakai 'i he fakahoko 'o e ngaahi ngāue faka'ekonōmika
h)	fa'u ha ngaahi tu'utu'uni lelei ke tataki e ngāue'aki 'o e ngaahi koloa fakaenatula ke tu'uloa, hange ke to e lelei ange 'a e 'ilo 'a e komiunitii mo e ngaahi mafai ke tokoni'i hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ko 'eni ke a'usia he fonua ha monu'ia fuoloa, pea ke ta'ota'ofi 'a e ngaahi fiema'u ki he pa'anga 'oku lahi ka 'oku 'ikai tu'uloa ai e 'ataakai
i)	fakahūu e ngaahi fiema'u 'a e 'ataakai mo e ngaahi koloa fakaenatula ki he ngaahi palani pea mo e ngaahi fai tu'utu'uni, pehe ki hono ngāue'aki e ngaahi fakamatala fakaikiiki mo e ngaahi palani ke fakamatala'i 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi kulupu makehe (kakai fefine, kau faingata'a'ia)
k)	ke to e lelei ange 'a e 'ilo fakasaienisi mo fakatekinikale 'i he ngaahi ngāue'anga 'a e Pule'anga ke to e lelei ange hono tauhi 'o e ngaahi koloa fakaenatula
l)	fa'u ha ngaahi tu'utu'uni, lao mo fokotu'u ha founa ngāue ki hono tokonga'i 'o e ngaahi fiema'u fakame'angāue mo fakapa'anga 'a e maka koloa ke fakasi'isi'i hono pa'usi'i mo fakapapau'i ko e ngaahi monu'ia 'oku ma'u ai' 'oku tokoni lahi ki he'etau visone 'o 'ikai ko e fakamasiva

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 5.3: Ke to e ma'aange 'a e 'ataakai pea mo e fakalelei ki hono toe ngāue'aki 'a e veve

Ngaahi Fokotu'utu'u Fakakaukau:

a)	ke to e mahino'i ange 'e he ngaahi pisinisi mo e ngaahi famili 'a e palopalema 'o e 'uli mo e fakaveve ki he mo'ui mo e 'ekonōmika pea mo e monu'ia 'a e kakai pehe ki he fiefia 'i he a'usia e 'ataakai ma'a 'a ia 'oku hā 'a hono ola 'i he ngaahi kulupu kehekehe 'o e 'ataakai
e)	langa'i e tu'unga 'ilo 'a e Pule'anga mo e komiuniti ke fakapapau'i 'oku tauhi ke ma'a 'a e 'ataakai 'aki e fakamamafa'i 'o e lao mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue
f)	to e lahi ange 'a e kau mai 'a e sekitoa taautaha ki hono fakahoko 'o e ngaahi sevesi ke ta'ota'ofi e 'uli mo e fakaveve, 'a ia 'oku si'isi'i hono tokanga'i mo hono fakahoko 'a e ngaahi sevesi 'oku tuku mai 'e he

	Pule'anga fakafou 'i he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga
h)	fakakau e ngaahi kautaha 'i he lēvolo kotoa (kau ai e kakai fefine, kakai tangata, to'utupu, ngaahi ako mo e ngaahi kulupu kehekehe) 'i he ako ke 'ilo mo mahino'i 'a e mahu'inga 'o e nofo 'i he mo'ui ma'a mo ha 'ataakai 'oku tu'uloa
i)	fa'u ha polokalama fakafonua ke fakasi'isi'i e ngāue'aki e ngaahi kemikale mo e veve 'i he kekelele pea tokanga'i hono faka'auha to e ngāue'aki e veve

5.4 Ngaahi Fokotu'utu'u Fakakaukau: Fakalelei'i 'a e ngaahi ngaue kae lava ke matu'uaki 'a e nunu'a mo e fakatamaki mo e feliuliuaki 'o e 'Ea

a)	ke to e lelei ange 'a e 'ilo fakatekinikale mo hono ngāue'aki e ngaahi fakamatala fakalotofonua 'o e ngaahi maumau fakaenatula pea mo e uesia 'o e feliuliuaki 'o e 'ea 'i he taimi 'oku fakahoko ai e fai tu'utu'uni mo hono muimui'i e fakahoko fatongia
e)	fakapapau'i 'oku taau e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi founa tataki ke fakapapau'i 'oku fakahūu e feliuliuaki 'o e 'ea mo e fakasi'isi'i 'o e maumau 'e hoko 'i he fakatamaki fakaenatula ki he ngaahi palani, mo e tu'utu'uni ngāue pehe ki he ngaahi poloseki mo e patiseti ke tokanga'i e ngaahi kulupu makehe 'i he sosaieti (kakai fefine mo e kau faingata'a'ia)
f)	ke to e lelei ange 'a e founa teuteu ki he hoko ha fakatamaki, mo e anga hono tali mo fakaakeake 'o e ngaahi komiunitii hili e maumau na'e hoko, ke to e faaitaha ange 'a e fengāue'aki 'a e Pule'anga, ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga, sekitoa taautaha mo e ngaahi komiuniti foki
h)	langa'i e tu'unga 'ilo 'o e ngaahi ngāue'anga, hange ke to e lahi ange e 'ilo 'a e ngaahi komiunitii mo 'enau muimui pau ki hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi founa ke to e lelei ange ai hono ma'u e ngaahi fakamatala (fakamatala ki he tangata/fefine mo e ngaahi kulupu kehe pe) ke mateuteu ki ha taimi 'e hoko ai ha fakatamaki
i)	fakamalohia e founa 'analaiso mo hono sivi'i 'o e ngaahi founa pule'i 'o e 'ataakai mo e ngaahi koloa fakaenatula 'e he ngaahi potungāue ke fakalalakaka mateuteu 'a e ngaahi komiunitii
k)	langa'i e tu'unga 'ilo 'o e ngaahi potungāue ke tokoni e founa fakasi'isi'i ai e ola 'o e feliuliuaki e 'ea 'i he ngaahi ngoue, pehe ki he me'atokoni mo e ivi 'o e me'atokoni
l)	to e lelei ange 'a e ngaahi founa 'oku ngāue'aki ke fakatokanga ki he kakai fekau'aki mo ha fakatamaki 'e hoko ke nau mateuteu
m)	Ke to e lelei ange hono muimui'i 'o e ngaahi fakamatala 'ea, ngaahi feliuliuaki e 'ea mo e 'ataakai, pehe foki ki hono fakahoko e ngaahi fakatotolo mo e sevesi ke fakaa'u e ngaahi fakamatala ki he kakai 'oku tu'u lavea ngofua ki he ngaahi fakatamaki, pehe foki ki hono fa'u ha ngaahi founa ngāue vave mo ha ngaahi me'afua ke fakasi'isi'i e hoko 'a e palopalema
n)	Ke to e lelei ange hono tokanga'i e ngaahi ngāue lalahi 'i he taimi 'o e fakatamaki

Fakalahi 15 : Ngaahi Me'afua 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga II

Ngaahi Poutuliki	Ngaahi Me'afua Tefito (KPIs)	Kamata'anga (2015)	Taketi ki he 2018	Taketi ki he 2025
Kau Katoa ki he ngaahi Poutuliki	Me'afua ki he Fakalalaka 'a e Kakai(HDI)	0.71	0.80	Ofi ki he 1
Ngaahi Ngaue'anga Faka'ekonomika	Avalisi 'o e tupu faka'ekonomika ki he ta'u	2%	'avalisi tupu peseti 3 'o e tupu faka'ekonomika 'i he ta'u 'e 3	'avalisi tupu peseti 4-5 'o e tupu faka'ekonomika
	Ta'ema'u ngaue ⁱ	6.5%	4%	2%
	Lahi 'o e ngaahi Palani fakasekitoa kuo tali	5	1	kotoa oe ngaahi komiti ki he tupu fakasekitoa 'e 6 ke 'iai ha'anau "Palani Fakasekitoa" kuo tali ke fakahoko pea ke kamata ngaue'aki
	Tupu 'i he Ma'u'anga Pa'anga Fakalukufua 'a e Fonua (GNI) ki he tokotaha	6	'avalisi peseti 'e 6.5 'i he ta'u 'e 3	'avalisi peseti 'e 7 'i he ta'u 'e 3
	Pa'anga Hu Atu 'a e Pule'anga 'I he GDP	40.6	ma'ulalo ange 'I he peseti 45	ma'ulalo ange 'I he peseti 45
	Lahi 'o e Mo'ua No ki he GDP+Li pa'anga taa'utaha mei Muli	36.7	'avalisi peseti 'e 36 'i he ta'u 'e 3 ka hoko	ma'olunga taha ko e 40%
	Ngaahi totongi No 'a e Pule'anga	2.6	peseti 'e 2 pe toe si'I ange	peseti 'e 2 pe toe si'I ange
	Pa'anga Talifaki ki he Fakafetongi pa'anga muli (lahi 'o e mahina ke ne lava totongi 'o e ngaahi koloa hu mai)	8.9	tauhi ke lahi hake he mahina 'e 3	tauhi ke lahi hake he mahina 'e 3
	Koloa Hu Atu ki he GDP	3.3	peseti 'e 3 pe lahi hake	peseti 'e 3 pe lahi hake
	Fakakatoa mahu'inga 'o e toutai 'oku hu atu ki muli (peseti 'o e GDP)	0.5	peseti 'e 0.7 pe lahi hake	peseti 'e 0.8 pe lahi hake
	Fakakatoa mahu'inga 'o e ngoue 'oku hu atu ki muli (peseti 'o e GDP)	1.6	peseti 'e 2 ki he peseti 'e 3	peseti 'e 3 pe lahi hake
	Fakakatoa mahu'inga 'o e pa'anga 'oku hu mai mei he takimamata (peseti 'o e GDP)	9.07	peseti 'e 9 pe lahi hake	peseti 'e 7 ki he peseti 'e 10
	Lahi 'o e ngaahi pisinisi fakasekitoa	6090		
	Lahi 'o e ngaahi pisinisi 'ikai fakasekitoa			
	Tokolahi 'o e kau ngaue 'i he polokalama toli foi'akau ki muli	3,035	4,300	4,500
	Tu'unga fakamamani lahi 'o Tonga 'i he faingofua ange 'a e fakahoko pisinisi	63	62	60
	Peseti 'o e pa'anga hu mai kuo a'usia hono taumu'a	21.8	25%	25% pe lahi hake
	% 'o e tukuhau fakalukufua	18.6	20%	20% pe lahi hake
	% 'o e ngaahi noo 'a e ngaahi pisinisi 'oku 'ikai tali			
	Totongi 'o e Pisinisi	69	50	40
Lahi 'o e li pa'anga taa'utaha mei muli ki he GDP	26.5%	27%	25% ki he 30%	
'Avalisi fakata'u 'o e hikihiki 'i he totongi 'o e koloa	2.3%	2% ki he 5%	2% ki he 5%	
Ngaahi Poutuliki	Ngaahi Me'afua Tefito (KPIs)	Kamata'anga (2015)	Taketi ki he 2018	Taketi ki he 2025
Ngaahi Ngaue'anga Fakasosiale	Ngaahi Palani Fakalalaka 'o e Komuniti ki Tongatapu & ngaahi komiti fakavahenga	NDC: , EDC: , HDC: , VDC:	tongatapu	Kotoa ngaahi vahenga fili

Palani fakalalakala ngaahi komuinity moe DRM, PRRP mo e CPC kuo fakatahataha'i	Palani ngaahi Komuinity 'e 10	25	46
Fokotu'u ha ngaahi fakataha'anga pe komiti (fakavahenga pe fakakolo)	Fakataha'anga Fakavahenga 'e 5	Fakataha'anga Fakavahenga 'e 10	Fakataha'anga Fakavahenga 'e 23
Lahi 'o e ngaahi fe'auhi sipoti fakamamani lahi kuo fakahoko 'i Tonga 'I he ta'u		10 pe lahi hake	50 pe lahi hake
Fakalalakala fakalotofonua mo fakamamani lahi 'a e tangata mo e fefine	54	49	30
Lahi 'o e ngaahi senita fakafonua ki hono ako'I 'o e hisitolia, 'ulungaanga fakafonua mo e tuku fakaholo fakasosiale	1	2	4
AKO:			
Tu'unga tohi mo laukonga 'a Tonga (ta'u 15 ki he 24)	99.4 (2011)	tauhi ke 'i 'olunga 'i he peseti 'e 99	tauhi ke 'i 'olunga 'i he peseti 'e 99
Tu'unga fakafika 'a Tonga	tbc	tauhi ke 93% 'o lahi hake	tauhi ke 93% 'o lahi hake
Peseti 'o kakai kuo nau 'I he ta'u 5 ki he 14 kuo lesisita ki h e ako	94.4 (2011)	Tauhi ma'u ke lahi hake he 93%	Tauhi ma'u ke lahi hake he 93%
Tokolahi 'o e fanau ako lautohi si'i ki he kau faiako	fanau ako 'e 25 ki he faiako	tauhi ma'u 'I he toko 25 ki he 1 pe toe si'isi'I ange	tauhi ma'u 'I he toko 21 ki he 1 pe toe si'isi'I ange
Peseti 'o e longa'I fanau 'I he lautohi pule'anga kuo nau lava mei he ako 'anga lautohi	tbc	Lahi hake he 60%	Lahi hake he 95%
Tokolahi 'o e fanau lautohi pule'anga kuo lesisita	17,182	hiki hake	hiki hake
Fanau ako ma'olunga ange ki he faiako		tauhi ma'u 'I he toko 35 ki he 1 pe toe toko si'I ange	tauhi ma'u 'I he toko 30 ki he 1 pe toe toko si'I ange
Number of secondary school students enrolled Tokolahi 'o e fanau ako ma'olunga ange kuo lesisita	14,946	hiki hake	hiki hake
Peseti 'o e kakai 'I he ta'u motu'a ko e 15 mo lahi ange 'oku nau ako 'I he ako'anga ma'olunga	53.2% (2013)	54%	56%
Peseti 'o e fanau kuo nau lava'I 'a e ako'anga ma'olunga ange	tbc	60% pe lahi ange	95% pe lahi ange
Peseti 'o e kakai 'oku ta'u 15 pea toe lahi ange 'oku ako ngaue/taukei ange & TVET	9.6% (2011)	10%	12%
Peseti 'o e kakai 'oku ta'u 15 mo lahi hake 'oku nau ako he ako'anga tesiale	16.1% (2011)	18%	20%
MO'UI:			
Taimi loloa 'o e mo'ui ki he kakai tangata	65 (2011)	70	75
Lahi e mate 'a e kakai fefine fa'ele makatu'unga 'I he ngaahi mahaki 'ikai pipihi (suka, toto ma'olunga, mafu)	5	4	4
lahi 'o e mate 'I he pepe 'e 1,0000 'oku fa'ele'i	12.10%	8%	5%
Lahi e mate 'a e ngaahi fa'e 'I he fa'ele kotoa 'e 1,0000	38%	36%	34%
Tu'unga 'o e Huhu Malu'i	99.8	100%	100%
Peseti 'o e toko lahi e kakai 'oku nau lava 'o ma'u e vai	99.9	98% ki 'olunga	'Olunga pe he 98%
Ngaahi Poutuliki	Ngaahi Me'afua Tefito (KPIs)	Kamata'anga (2015)	
Ngaahi	Ata ki tu'a 'i he fakahoko fatongia 'a e	49%	Taketi ki he 2018
			Taketi ki he 2025

Ngaue'anga Fakapolitikale	Pule'anga			
Ngaahi Ngaue'anga Fakapolitikale	Lahi 'o e pa'anga 'oku foaki mai ki Tonga mei he kautaha Tokoni ki he Fakalalakaka Fakavaha'apule'anga	3%(2014)	80%	99%
	Tu'unga 'o Tonga 'i he Sekitoa ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Fakavaha'a pule'anga (CPIA rating)	4.5	3.5%	4.5%
	Ko tu'unga tau'atina 'a e fonua mei he ngaahi faihala fakavaha'a pule'anga	28.6%(2014)	5.0	6.0
	Tu'unga 'o Tonga 'i he tau'atina fakavaha'a pule'anga	63	20%	14%
	Fakakatoa 'o e faihia ki he toko 1000	13	60	55
	Fakakatoa 'o e kau popula na'e hola ki he peseti 'o e kau popula kuo fakahu pilisone.	Popula 'e toko 2	10	8
	% of people turn out for election Peseti 'o e kakai na'a nau kau ki he fili falealea	tbc	tauhi ma'u he toko 2 pe toe si'I ange	tauhi ma'u he toko 2 pe toe si'I ange
			95%	95% pe lahi hake
Ngaahi Poutuliki	Ngaahi Me'afua Tefito (KPIs)	Kamata'anga (2015)		
Ngaahi Ngaue Lalahi mo e Tekinolosia	Totongi 'o e 'Uhila	seniti 'e 0.9161 ki he kilouati (2014)	Taketi ki he 2018	Taketi ki he 2025
Ngaahi Ngaue Lalahi mo e Tekinolosia	Peseti 'o e 'uhila 'oku fakalele 'e he ngaahi ma'u'anga 'uhila kehe	8%	ke 'i lalo pe 'i he \$1	tauhi ke ma'ulalo hifo 'i he \$1
	Lahi 'o e kau ma'u telefoni to'oto'o 'I he toko 100	53.4	15%	50%
	Peseti 'o e fetu'utaki ki he ngaahi 'out motu	tbc	65	80
	Lahi 'o e kakai 'oku nau ngaue'aki e 'initaneti 'I he toko 100	34.9	50%	100%
	Peseti 'o e hala pule'anga lalahi mo e hala iiki 'oku 'osi 'I ai e ngaahi faka'ilonga,	24%	60	100
	Peseti 'o e ngaahi ngaue langa kuo faka'ata mo muimui ki he tu'utu'uni ngaue langa	70%	68%	89%
	Tu'unga holo 'I he ngaue langa 'ikai fakalao	70	76%	90%
	Peseti 'o e ngaahi vaka muli 'oku nau folau mai ki Tonga fakatatau ki he 'atita'I 'o e Taulanga Ma'u Mafai.	3%	76%	90%
	% 'o e ngaahi ngaue 'I he mala'evakapuna 'oku ma'u e ngaahi fiema'u 'a e ICAO Fakavaha'apule'anga	90%	10%	16%
	Lahi e ma'u'anga Ivi fo'ou 'oku ngaue'aki	6%	100%	100%
% 'o e ngaahi ngaue ki he faka'enisinia ki he vakapuna 'oku a'usia e tu'unga 'o e fiema'u Fakavaha'apule'anga 'a e ICAO	90%	48%	50%	

	‘avalisi fakakatoa e Loloa e taimi ‘oku mate ai e ‘uhila	88	100%	100%
			73	59
Ngaahi Poutuliki	Ngaahi Me'afua Tefito (KPIs)	Kamata'anga (2015)		
Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai	Tokolahi 'o e ngaahi tukui kolo 'i Tonga 'oku 'osi fokotu'u 'enau palani ki hono pule'i 'o e ngaahi palopalema 'o ka hoko ai ha fakatamaki	14 (2014)	Taketi ki he 2018	Taketi ki he 2025
Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai	Lahi 'o e 'akau 'oku maumau'i	87 (2014)	30	56
	Lahi 'o e konga tahi 'oku malu'i (% 'o e konga tahi fakafonua)	93.4%		
	Lahi 'o e konga kekele 'o ku malu'i (% 'o e konga fonua fakakatoa)	14.5%	95%	98%

ⁱ Ko e tu'unga 'o e 'ikai ma'u ngaue na'e 'omai mei he tohi kakai 'o e 2011 pea 'oku 1.1% ki he fa'ahinga 'oku 'ikai ma'u ngaue ka 'oku lolotonga fekumi ngaue pea koe peseta e 6.5 na'e hilifaki ki he fa'ahinga 'ikai malava ke ma'u faingamalie ngaue